

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА
ТА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
СЛОВА Й ТЕКСТУ**

Хрестоматія

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

***ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА
ТА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЛОВА Й ТЕКСТУ***

Хрестоматія

Кривий Ріг
2015

ББК 81.2Укр-3
УДК 811.161.2

Рецензенти:

Поповський А. М., доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський університет внутрішніх справ

Мишеніна Т. М., доктор педагогічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

*Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(протокол № 3 від 08.10.2015 р.)*

**Лінгвокультурологічна та етнолінгвістична інтерпретація слова й тексту :
Хрестоматія / Упорядники : Вавринюк Т. І., Колоїз Ж. В., Малюга Н. М.,
Шарманова Н. М. ; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2015. –
221 с.**

Хрестоматія містить наукові статті учасників фундаментального проекту «Лінгвальний простір духовного коду», які свого часу були опубліковані в різних виданнях, однак не завжди є доступними для наукової спільноти, зокрема й для студентства. Зібраний науковий доробок репрезентує мову (слово) як найважливіший чинник національної свідомості, що забезпечує комфортне існування людини в суспільстві, дає змогу виробити систему загальнонародних, національно зумовлених уявлень, пізнати національний характер. Запропоновані читачеві праці поглиблюють теоретичні відомості про семантичну структуру лінгвем у контексті національно-мовної картини світу. Дослідження лінгвального простору духовного коду ґрунтується передусім на осмисленні мовних знаків в системно-структурній та антропоцентричній (когнітивно-дискурсивній) парадигмах, що сприяє з'ясуванню когнітивних механізмів формування найважливіших соціокультурних стереотипів, виявленню культурно зумовлених компонентів мовних значень, інтерпретованих системою моральних норм, поведінки і принципами виховання і т. ін.

Книжка стане в нагоді передусім студентам-словесникам під час вивчення навчальної дисципліни «Етнолінгвістика».

© Вавринюк Т. І, 2015
© Колоїз Ж. В., 2015
© Малюга Н. М., 2015
© Шарманова Н. М., 2015
© КПІ ДВНЗ «КНУ», 2015

Т. І. Вавринюк

**ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ ПЕРСОНАЖІВ ЯК ВИРАЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ УЛАСА САМЧУКА «МАРІЯ»)***

Національна ментальність як рівень індивідуальної свідомості формується під впливом етногенетичної пам'яті, що виявляється в культурі народу, його традиціях та побуті, релігійних переконаннях. Художня література чи не найяскравіше з усіх видів мистецтва відображає цей процес, відтворюючи через окремих персонажів національну психологію.

Одним із засобів вираження глибинних психічних процесів у свідомості літературного персонажа є його внутрішнє мовлення, що передається переважно невласне прямою мовою.

Зауважимо, що невласне пряма мова, яка формально входить до складу авторської мови (мови оповідача, являє собою «чуте слово» як у плані лінгвістичного вираження, так і в плані семантики), займає помітне місце у романі Уласа Самчука «Марія».

Невласне пряма мова є прикладом інтерференції суб'єктно-мовленнєвих структур, за яким сучасною лінгвістикою закріплено статус особливого стилістичного прийому. Специфіка невласне прямої мови полягає в тому, що в ній зберігаються лексичні, синтаксичні, а також інтонаційні особливості чужого висловлення, манера говоріння мовця, але все це передається від імені автора-оповідача. Мова автора і мова героя в такій структурі зливаються, у результаті чого виникає і навіть багатоплановість висловлення. В. Виноградов розглядав невласне пряму мову як художній прийом, за допомогою якого зображується точка зору персонажа і на зіставленні з якою вимальовується образ автора [2, с. 273].

У романі «Марія» оповідач ауторіальний (не протиставлений автору), усі персонажі твору позначаються формами третьої особи. Хоч автор-оповідач не бере участі в сюжетних діях і формально перебуває поза художнім світом дійових осіб, він може проникати в таїну їх внутрішнього «Я», у світ невисловлених думок. Авторські позиції і точки зору персонажів здебільшого збігаються, автор співпереживає долю своїх героїв, часто вступає з ними в односторонній риторичний діалог:

---

* Вавринюк Т. І. Внутрішнє мовлення персонажів як вираження національного менталітету (на матеріалі Уласа Самчука «Марія») / Тетяна Іванівна Вавринюк // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Вип. 14. – К. : Твім інтер, 2002. – С. 422–428.

Еге-ге, Маріє! Чуй-но, дівчино чорнява, що з тобою сталося? Не червоної і не спускай повік.

Спала ти, Маріє, минулої ночі? Добре спала? Чому ж ти, дівчино, не спала? Втомилася ж, руки щеміли, у спині стояли кілки... Чого ж ти так довго оберталася з боку на бік, чого ходила пити воду, чого хрестилася і виходила під ясні зорі, ступала по осінній росі гарячими ногами?

Мовчиш, Маріє? [5, с. 15].

У таких відступах простежується активна авторська позиція, ставлення автора-оповідача до зображуваного: прихильність, співчуття або осуд. А за допомогою прийому невласне прямої мови відтворюється дійсність у різноманітних суб'єктних зображеннях, а не просто з погляду автора. Оповідь набуває суб'єктно-експресивної багатоплановості. Постійне переміщення сфер свідомості автор – головний персонаж – «другорядний» персонаж веде до драматизації твору, до зближення авторського слова з мовленням літературних героїв.

Невласне пряма мова передає глибоко приховані фрагменти психічного і духовного життя того чи іншого персонажа, його світосприйняття. Читач, у такий спосіб, має змогу подивитися на зображувані події очима персонажа, пережити його перцептивні асоціації: *Оксана з побожним здивуванням подивляла свою першу мрію, яка ось – дивіться, жива трепетлива дійсність, і ім'я її Марія. У неї личко справжнє, рожевеньке, з білим мачком на крихтіному носу, з червоними плямками на щічках. У неї будуть оченята. Так. Будуть оченята і вони бачитимуть. У неї чоло, а за ним хорониться брунька розуму, яка от-от розів'ється, розцвіте, розпізнає добро і зло* [5, с. 7].

Невласне пряма мова являє собою, з одного боку, акт мовленнєвої дії оповідача, з іншого, – відтворення процесу сприйняття персонажем дійсності: первонароджена Марія змальовується через сприйняття матері і Корній – у баченні дорослої Марії-страдниці. Лексичними сигналами цього сприйняття виступають слова із семантикою зорових відчуттів: *подивляла, дивіться, бачила, слідкувала.*

За допомогою прийому невласне прямої мови оповідач розкриває глибинні процеси, що відбуваються у свідомості того чи того персонажа. Як один із типів передачі мовлення персонажів невласне пряма мова в загальний контекст роману включається різними способами.

Перший спосіб – за допомогою слів із семантикою говоріння, мислення, сприйняття: *Ні, думає. Марія. Він не такий вже дуже поганий. Він добрий і щирий. Неговіркий. Боже... Не всі ж мають бути говіркими. Яюсь звикне, полюбиться, забудеться. Що ж, коли доля така. Видно, проти долі не підеш... Коли б він трохи певнішим був... Як той. Той сміливо йшов, а цей – скрадаючись. Той нічого не носив, не купував. Навіть хотіла,*

щоб щось купив. Ні. Брав її, як свою, і цілував, і сміявся. Цей же і цукерки, і хустку... Якось підкрадається, мовчить і вичікує... Але і цей сильний, Марія чує його силу. Сила його у витривалості, у терпінні [5, с. 35].

Більш поширеним є безпосереднє включення невласне прямої мови в авторську оповідь, у результаті чого авторська розповідь про героя, авторська характеристика плавно переходить у безпосереднє відтворення його психічного стану, і фіксацію його внутрішньої мови: *Додому вертався він з молоденькою сусідкою, дівчинкою Ганною. Жартує, сміється. Марія оддалік йде за ними. їй хочеться гукнути, щоб зупинився. Яке він має право так нехтувати нею? Здається, оглянувся. Помітив? Ні? Не міг не помітити. Не голка ж вона, а Марія. Колись між тисячами помічав. Не може ж людина такою жорстокою бути. Він ось пройдесться, роздумає й оглянеться. Йдуть, йдуть, йдуть [5, с. 45].*

У наведеному прикладі маємо монологічну невласне пряму мову, хоч така назва досить умовна, як є умовними межі між монологом і діалогом узагалі [4, с. 310]. Використаємо термін «монологічна невласне пряма мова» в широкому значенні для відмежування невласне прямої мови від її структурного різновиду – невласне прямого діалогу [3, с. 283]. Монологічна невласне пряма мова в контексті роману Уласа Самчука «Марія» є органічним продовженням авторського монологу, яким є, по суті, будь-який прозовий твір. За своїм лексичним складом, за особливостями поєднання слів у синтаксичні конструкції цей різновид невласне прямої мови тяжіє до форм книжної мови, а водночас на тлі авторської оповіді являє собою інший стилевий пласт – чуже мовлення (мовлення персонажа).

Монологічна невласне пряма мова передає невисловлене одностороннє мовлення, служить засобом психологічної характеристики не лише комуніканта, а й інших персонажів. У багатьох ситуаціях вона відтворює внутрішню боротьбу героя, і тоді невласне прямий діалог максимально наближається до діалогу, але специфічного – одностороннього, у якому адресант і адресат – одна і та ж особа. Таку наближеність створюють питальні речення-репліки, що імпліцитно виражають і відповідь. Іноді відповіді на такі запитання містяться в суміжних реченнях невласне прямої мови: *Марія думала: нема більше справедливості. Це ж – жорстока справедливість. Тож безглуздя. Якісь кпини над нею... Зрештою, навколо смерть, смерть і тільки смерть. Де ж життя? Коли ж почнеться життя? Навколо покотом люди. Чого вмирають люди? Чому не живуть? [5, с. 53].*

Питальні речення (як і окличні) у структурі невласне прямої мови є відображенням розмовного синтаксису, засобом актуалізації семантико-стилістичних центрів міні-контексту, виступають формою передачі

суттєвого стану людини. Отже, у невласне прямій мові структура фрази в багатьох моментах визначається специфікою усно-розмовного синтаксису. Таку специфіку складають також неповні та незакінчені речення, які є засобом вираження суб'єктної модальності, формою передачі тонких емоційно-експресивних відтінків: *Думала весь час за Корнія. Здавалося, страшний вчинила гріх. Боялася кари за зламану присягу бути вірною до смерті. Але де ж він? Пішов і ніби у воду канув. Де він? В очах картини і картини. Як побачила його того вечора, як обняв її сміливо, певно, обняв... Його блискучі сині очі, його кучері...* [5, с. 34].

Засобом емоційного мовлення у структурі невласне прямої мови є звертання, які мають скоріше риторичний характер: *Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді пішла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви це кажете не йти?* [5, с. 122]. У невласне прямій мові стилізується усно-розмовне мовлення. Невласне прямий монолог у романі «Марія» займає проміжне місце між прямою мовою й авторським контекстом. Водночас, мовленнєва структура роману, як і будь-якого іншого художнього твору, являє собою складну взаємодію різних форм монологу і діалогу, зокрема й непрямих.

Невласне пряма мова в контексті роману Уласа Самчука «Марія» представлена не лише складними синтаксичними утвореннями, а й окремими елементами, усталеними в монологічне мовлення автора-оповідача: *Сотня возів, дві сотні вибраних киргизьких коней. Збруя, майно. Далю в'їну! Додому. Кинули вози, коні. Вибрали комітет і почали грабувати село* [5, с. 94]. Такі «вкраплення» створюють в авторському мовленні сферу героя. У зв'язку з цим М. Бахтін писав: «Мовлення героїв <...> майже завжди має вплив (іноді могутній) на авторське мовлення, розсіюючи по ньому чужі слова (приховане чуже мовлення героя) і цим вносячи в нього розшарування, суперечливість» [1, с. 129].

У контексті роману спостерігається явище інтерференції мовленнєвих структур, яке полягає в лексично і графічно не відзначеному введенні прямої мови в невласне прямий монолог чи діалог: *Дунав, дунав і дунав... Прикро і боляче. Пішла все-таки, кажуть, б'є її, тиранить. У нього ж немає чого їсти. На подвір'ї навіть хвостяки нема, хата ринеться. А все-таки пішла. Любив, шанував... Не сказав марного слова... Терпів стільки, що навіть кінь не витерпів би, і все-таки пішла... Маріє! Чого ти від мене пішла? Вернися, Маріє! **Не скажу** тобі нічого прикрого. Вернися! Коли б ти знала, як болить у мене тут і тут...* [5, с. 57].

У наведеному прикладі пряму мову засвідчують займенники першої особи, відповідно, першоособова форма дієслова-присудка і повтор форми наказового способу дієслова *вернися*, а також звертання, що передбачають наявність адресата, – як це спостерігається у процесі

усно-розмовного діалогу. Зауважимо, що зникнення формальних меж між різними мовленнєвими структурами – результат максимальної суб'єктизації оповіді. Заміна номінації особи не порушує зв'язності тексту і його логічності, а сприймається як експлікація передбачуваної текстовим субститутом (займенником третьої особи) першої особи.

У всіх структурних реалізаціях невластива пряма мова в контексті роману Уласа Самчука «Марія» насамперед є прийомом суб'єктно-експресивної багатоплановості оповіді, виступає засобом розкриття внутрішнього світу героя, дає змогу створити його психологічний образ.

Крім того, на основі тонких форм взаємодії оповідного стилю з внутрішнім мовленням персонажів вимальовується й образ автора, який із зміною суб'єктних планів оповіді то займає позицію стороннього спостерігача, то стає на бік персонажів.

Література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М.: Худ. л-ра, 1975. – 504 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды о языке художественной прозы / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 358 с.
3. Кожевникова Н. А. Несобственно-прямой диалог в художественной прозе / Н. А. Кожевникова // Синтаксис и стилистика / Отв. ред. Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1976. – С. 283–300.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
5. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / У. Самчук. – К.: Наукова думка, 1999. – 416 с.

Т. І. Вавринюк
ЖИТТЄВА ПРАВДА В ЦІННІСНИХ ПАРАМЕТРАХ ДОБИ
ЗА ДРАМАТИЧНОЮ ПОЕМОЮ І. ДРАЧА
«СОЛОВЕЙКО-СОЛЬВЕЙГ»*

Драматургія Івана Драча, як і, зрештою, уся його творчість завжди була в центрі уваги і літературних критиків (М. Ільницький, М. Кудрявцев, Л. Таран та ін.), і об'єктом різноаспектних лінгвістичних досліджень (Н. Іванова, В. Русанівський, В. Чабаненко та ін.).

Драматична поема Івана Драча «Соловейко-Сольвейг» чи не найяскравіше з-поміж інших творів виявляє характер творчих і життєвих орієнтацій автора. «Не варто шукати в цьому творі готових рецептів,

---

*Вавринюк Т. І. Життєва правда в ціннісних параметрах доби за драматичною поемою І. Драча «Соловейко-Сольвейг» / Тетяна Іванівна Вавринюк // Формування аксіологічного компонента у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів : [матеріали міжвуз. наук.-практ. конф.]. – Євпаторія : РВВ КГУ, 2011. – С. 197–201.

рішень, остаточних висновків, – пише Л. Таран. – Усе – у становленні, русі. Порушується питання, яке ще довго буде розв’язуватися самим життям. Проблема морального вибору у житті сучасної жінки» [5, с. 137]. Слід сказати, що мистецька зацікавленість автора сильними людськими характерами простежується в усіх його драматичних творах, зокрема і в драматичній поемі «Соловейко-Сольвейг», у якій автор намагається проникнути в глибини духовного світу людини, у її найсокровенніші почуття і думки.

Як зазначив сам автор, «Соловейко-Сольвейг» – «це драма про любов, життя і творчість скульптора Марини Турчин» [5, с. 30]. Отже, це твір, у якому й кохання, і праця нерозривні, як у житті. Адже сама назва драми «Соловейко-Сольвейг», у якій Соловейко – символ творчості, а Сольвейг – символ кохання, це підтверджує. Справді, важко сказати, чого більше в головній героїні Марині – жаги кохання чи жаги творчості.

У п’єсі задіяні всього п’ять конкретних осіб: Марина, Савицький, Петро, Наталка і баба Степанида. Однак у драмі діють, вступають у взаємини багато людей, і навіть покоління. Перед нами постають трагедії і радощі різних людей різних часів, долі яких чимось перетинаються (як доля напівлегендарної норвежки Сольвейг і доля Марини Турчин).

У драмі «Соловейко-Сольвейг» доволі щедро використовується символіка, хоч і ґрунтується на реальному матеріалі. Символічна назва твору, символічна і його композиція.

Традиційно обрамлений прологом і епілогом, сюжет драми поділений на дві частини, розмежовані глибоко поетичним «Місячним інтермецо».

У першій частині, що має заголовок «Весна з соловейком у пазусі», оповідь здебільшого якась аж по-побутовому спокійна. Головним чином ідеться про буденне життя героїв, передусім Марини, про її щоденні життєві клопоти зі своїми радощами і неприємностями. Але вже тут простежуємо накопичення тих збудників, які виведуть Марину зі стану спокою, а в «Місячному інтермецо» зчинять бурю у її душі. Там ми побачимо боротьбу супротивних сил і перемогу тих із них, які символізують собою невтолиму жагу до духовної розкнутості і творчого злету.

Найбільш повно використовуються умовні художні засоби в «Місячному інтермецо». Тут вступають в дію хори, що складаються з персонажів Марининих мрій, дивних істот. Вони наступають на Марину, просяться до життя: *Ми прагнемо жити, ми прагнемо бути! / Нас треба з твердо гокаміння добути, / У скелі знайти між твердого каміння, / Нас треба добути з твердого коріння! / Плети нас з заліза, вари з*

арматури... /...На тебе, на тебе чекаєм роками! / Ти мусиш, повинна, ти скарана конче, / Ти нас породи, наших дум оборонче [1, с. 156–157].

Але Марина хоче народити дитину. У такому природному переплетінні складного і простого Іван Драч розкриває душевні муки і боротьбу героїні. У суперечність вступають, з одного боку, – високе призначення митця, з іншого, – таке природне прагнення жінки до земного щастя. Проте в художньому використанні міфічних образів іноді простежуються алогізми. Наприклад, «Той, що греблі рве» говорить Марині: *Я «Той, що греблі рве»! Турчин мене не поставив. Ти мене не поставила тут над озером. Мені бульдозером вже ногу переїхали. Суперцемент, залізобетон у греблях – зроби мені руки з атомних боєголовок. Тротил такий мишавий! Народи мене, народи! [1, с. 158].*

Уже надто якимось несподівано І. Драч залучає до сюжетної канви проблеми атомного віку. Навіщо «Тому, що греблі рве» руки з атомних боєголовок? Однак, це не применшує художньої ваги драми. Особливість поеми – у сміливості лишити відкритими складні моральні колізії, підняти завісу над речами дивовижно інтимними і не образити їх чистоти, сказати голосно про те, про що часто говорять тільки подумки, запропонувати читачеві самому давати відповіді на моральну інваріантність ситуації.

Друга частина – «Літо з сонцем у грудях» – то драматично напружена оповідь про перші кроки життя духовно розкутої героїні. Основна лінія композиційної структури збігається з лінією злету героїні, набуваючи таким чином символічного значення.

У поемі «Соловейко-Сольвейг» поет зображує митця не як «обранця долі», якого натхнення і талант підносять над іншими простими смертними», а як звичайну людину з її радощами і печалами. Драч витворює дивовижний і загадковий образ жінки-скульптора Марини Турчин. Цю жінку не можна назвати втіленням жіночності і грації. Герой поеми Петро говорить про Марину: *Якась неначе не із цього світу... / Як Мавка. Сольвейг... з руками вантажника [1, с. 123].*

Однак краса Марини була в іншому – у здатності підкоряти, її краса, осяяна великою силою духу людини-митця.

Образ Марини дуже складний і суперечливий. У її характері водночас поєднуються і розум і безрозсудство, доброта і зухвальство. Так, Марина ще школяркою відважується кинути виклик долі: закохавшись у вчителя малювання і викликавши цим осуд з боку батьків і школи, утікає з ним до Києва. Але доля мстить Марині: її обранець зник.

Згодом дивакувату дівчину помітив Михайло Турчин – талановитий визнаний скульптор. Вони одружилися, і сильна духом, не менш талановита, ніж Михайло, Марина скоряється йому. Сила скорилася іншій силі тільки зовні, але внутрішньо не вгомонилася і бунтувала.

Слід зауважити, що саме психологію Марини авторові вдалося розкрити якнайкраще. І разом з тим Марина залишається для всіх якоюсь дивною, *справді «неначе не із цього світу»*, до кінця ніким не збагненою. Це жінка ні за життя Михайла, ні після його смерті не знала чи більше любить вона його, а чи ненавидить. За її словами, Михайло і віродив її, але ж потім, коли вона намагалась стати на свій самостійний творчий шлях, він її осаджував, пригнічував її ріст. Цей гніт вона відчуває навіть після його смерті. Так, вона шанує світлу пам'ять чоловіка, поклоняється його талантові, свято береже вірність. Але вона водночас і стихійно бунтує проти Турчина, поривається в самій собі до свого органічного самовираження. У нервовому збудженні вона вигукує: *Коли вже скину крила Турчина з своїх плечей?! / Ненавиджу...* [1, с. 155].

Марина усупереч усім правилам благопристойності закохується в *«шофера першого класу»* Петра, на п'ятнадцять років молодшого за себе, і який є (як потім виявилось) сином Турчина. Автор вдається до такого екстравагантного сюжетного ходу задля того, аби якомога виразніше показати апогей жіночого бунту. Марині треба вирватись з-під Турчинового гніту, бо інакше вона загине як жінка і митець. Як кожна жінка, вона прагне щастя, яке б окрило її: *Господи, хто б мене викрав хоч раз! / Зажмурити очі в такому польоті / І вмерти, бо жити, бо жити без крил навіщо? / Вкради мене, доле, хоч раз!* [1, с. 132].

І не дивно, що Марина закохується в красивого, сильного Петра, захоплюється його відчайдушністю – він викрав Наталку в день весілля з нелюбом. Марина вирішує, що тільки такий чоловік, як Петро, здатний на справжнє кохання, яке окрилює, а не пригнічує.

Маринин порив до Петра, надмір її нерозтраченої почуттєвої енергії розносять береги спокійного життя всіх близьких до неї людей, руйнують ідилію нареченої Наталки. Такі обставини наводять на думку, що щастя Марини можливе тільки при нещасті інших. Складається враження, що і сам автор розгублюється, не знаючи, як ставитися до своєї героїні, як оцінювати її вчинки. Збіднити все до осудження чи співчуття – це значило б спростити й психологічно спримітизувати драматичні позиції поеми. Тому Драч уникає в драмі традиційного фіналу, в якому повинен був розв'язатися драматичний конфлікт. Поема закінчується епілогом, у якому пояснюються подробиці того, що вже відбулося, і могутнім акордом вривається з минулого голос Михайла Турчина, звернений до Марини: *Марино, диво моє, і сама ти не знаєш, яка ти прекрасна. / Прекрасні руки твої, і пальці довгі прекрасні. / Прекрасні лікті твої і зуби твої сліпучі прегарні, / Прекрасне лоно твоє, і волосся шалене прекрасне, / Іронічна усмішка твоя недитинно прекрасна...* [1, с. 195]. Звичайно, монолог Турчина не може цілком заповнити фінал і

не створює його завершеності, але надає йому особливого драматичного звучання: людські почуття іноді дуже важко витлумачити однозначно.

По-своєму суперечливі інші образи драми «Соловейко-Сольвейг». Постать Турчина позасценічна: він помер і постає тільки з розповідей і спогадів. Однак, Турчин є другим головним героєм драми. З одного боку, він ніби позитивний персонаж: відважний воїн у роки Великої Вітчизняної війни, талановитий скульптор, людина широкого серця – безмежно кохав Марину, вивів її «в люди». А з іншого боку, Турчин – людина, яка в гонитві за славою затоптувала талант інших, і навіть привласнювала успіхи інших. Ці його незначні «грішки» в складній мережі людських стосунків вилилися в трагедії інших людей. Так, його колега Іван Савицький довгі роки страждає від нерозділеного кохання, бо Марина, яку він кохав, стала дружиною Михайла. Закохується в Марину Петро, але згодом дізнається, що вона – колишня дружина його батька, Михайла Турчина. Отже, Турчин продовжує впливати на людські долі. Колишній гріх Михайла Турчина призвів до остаточного розриву між Наталкою і Петром – молодята дізналися, що вони двоюрідні брат та сестра. Та найбільше, звичайно, позначився вплив Турчина на долю Марини. Отже, навіть найменше *зло родить зло...*

Певне навантаження в драматичній поемі має образ Савицького. Відчувши поразку у змаганні з Турчиним (і у творчості, і в коханні), Савицький зовні ніби скоряється долі. Він «*пхне на п'єдестал*» свого кривдника, переслідуючи мету «*спорудити докторську дисертацію*», тихо та вірно кохає Марину, сподіваючись, що колись-таки вона відповість йому тим же. А тим часом нішком зводить наклепи на Турчина, нібито намагаючись віднайти справедливість, стає, зрештою «*лицарем пліток*», як назвала його Марина. Савицький у всьому виявляє дволикість – саме про таких кажуть: у тихому болоті чорти водяться. У житті більше шкоди від таких тихих, ніж від неприхованої твердості й невгамовного баламутства Турчиних. У драмі вийшло ж навпаки: Турчинових «*гріхів*» розкрито більше, уважніше простежено їхню негативну проєкцію на долю інших людей, а от щодо Савицького, то показано лише крах його власних ілюзій. У кінці драми Савицький плаче: Марина не ошчасливила його коханням і після смерті Михайла. До того ж виявилось, що ніякого творчого заповіту, з якого Савицький міг би взяти матеріал для докторської дисертації, Турчин не залишив. На магнітофонній плівці виявився не заповіт, як сподівався Савицький, а освідчення Михайла Марині. Голос Турчина з минулого проголошував гімн творчості і коханню.

Як бачимо, Іван Драч створив у поемі навіть не один образ митця, а кілька. І Марина, і Турчин, і Савицький – це люди творчості, люди, які

покликані творити добро і вчити добру. Але їх покликання і деякі вчинки дещо суперечливі, бо інакше це були б не реальні образи. Адже в душі людини, як і в навколишньому світі борються і добро, і зло.

Драма тонко відбиває поетичність народної мови. Письменник не вдається до якогось визначеного розміру чи ритму – він то переходить на прозу, то знову «переламує» її на віршовані рядки. Це, зокрема, спостерігається в деяких монологів, репліках Степаниди, Савицького.

Форма вірша в Івана Драча залежить від змісту, експресивності висловленого, від характеру мовця, від його настрою. Так, наприклад, коли Марина говорить з іншими про буденні речі, її мова подана в прозовій формі, ритміка – спокійна. Коли ж Марина перебуває у збудженому настрої, її мова поступово набирає поетичного характеру і ритм збільшується, вірніше – прискорюється, і ніби наростає, передаючи тим душевний стан героїні: *Ти, Мавко, скажи, моя юнь черешнева, / Ти місячна теж, вся з блаженного мрева, / Це ж Мавчині руки я геть розплескала / На два кореневища, химерні лекала, / Розбила, розгупала тіло до краю, / Я ж сина так хочу, що, Мавко, вмираю...*

Іван Драч як драматург належить до тих митців, які прагнуть театр приблизити до сучасності, які торкаються найгостріших проблем нашого часу. Драматичну поему «Соловейко-Сольвейг» кожен сприймає по-своєму, відкриває в ній щось інтимно своє... Слід сказати, що письменник завжди примушував читача мислити, завжди в оригінальних поетичних образах приховував двоякий зміст, щось ніби недомовляв. І саме в цьому виявляється майстерність Івана Драча, самотність його таланту.

Література

1. Драч І. Ф. Драматичні поеми / І. Ф. Драч. – К.: Дніпро, 1982. – 284 с.
2. Драч І. Наблизитися до серця читача / Іван Драч // Українська мова і література в школі. – 1977. – №9. – С. 30–36.
3. Ільницький М. Поетична драматургія Івана Драча / М. Ільницький // Українська мова і література в школі. – 1985. – №9. – С. 9–17.
4. Кудрявцев М. Морально-етичні колізії в поетичній драмі Івана Драча / М. Кудрявцев // Українська мова та література. – 2001. – №15. – С. 12–13.
5. Таран Л. Проблема морального вибору в житті сучасної жінки («Соловейко-Сольвейг» Івана Драча) / Л. Таран. // Енергія пошуку: [літературно-критичні статті]. – К.: Радянський письменник, 1988. – 191 с.

Т. І. Вавринюк

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ ПРИ ВИКОРИСТАННІ НЕВЛАСНЕ ПРЯМОГО ДІАЛОГУ*

Невласне прямий діалог як стилістичне явище привертало увагу багатьох дослідників, однак окремі його зразки розглядалися як одна із форм непрямой чи прямої мови. Така думка простежується у працях Л. Булаховського [2], М. Миших [4], Л. Соколової [5]. Детально розглядається невласне прямий діалог Н. Кожевниковою [3]. Дослідниця характеризує зазначену стилістичну категорію, з одного боку, як один зі способів передачі чужого мовлення, з другого – як одну з непрямих форм мови. Виникнення невласне прямого діалогу, на думку Н. Кожевникової, пов'язано з розвитком принципу суб'єктної багатоплановості зображення.

Вважаємо доцільним розглядати подібні утворення як різновид невласне прямої мови, адже невласне прямий діалог також відображає точку зору одного з персонажів і характеризується заміною особи займенників і дієслів. Однак зазначимо, що порівняно із невласне прямою мовою (монологічною) невласне прямий діалог лежить у дещо іншій площині: він передає висловлені думки, а невласне пряма мова – внутрішнє, невисловлене мовлення.

Так само, як невласне пряма мова взагалі є деформацією прямої мови, згадана діалогічна будова є своєрідною деформацією діалогу. У зв'язку з цим у невласне прямому діалозі використовуються як прямі, так і непрямі форми особи, залежно від співвідношення яких виокремлюються два типи діалогу: діалог від першої особи і діалог від третьої особи [3, с. 284].

Перший тип діалогу відзначається тим, що репліка особи, у свідомості якої відбитий діалог, залишається незмінною, а репліка його співрозмовника трансформується: *По всьому видно, що жінка чимось схвильована. Звертається до мене. Чи не знаю я часом як добратися до Калюжного? Знаю. Аякже! Можна і поромом, можна і в об'їзд. Чи не міг би я на карті показати дорогу? Чого ж? Давайте вашу карту! [1, с. 74]; Біля мене спинається якийсь дід. Кого я шукаю? Голову їхнього, Петра Яковенка. Хто я такий? Давній Петрів товариш. Служили колись разом [6, с. 20].*

Такі діалоги побутують у художніх творах, у яких оповідь ведеться від першої особи. Форми займенників і дієслів в обох репліках

---

* Вавринюк Т. І. Специфіка художнього мислення при використанні невласне прямого діалогу / Тетяна Іванівна Вавринюк // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Вип. 18. – Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі. – К. : Акцент, 2004. – 740 с.

уніфікуються – зводяться до першої особи, однак вони відрізняються якісно: у репліці того, хто передає діалог, використовується пряма форма першої особи, а в репліці його співрозмовника – трансформована: друга особа замінюється першою (мало бути у прямому діалозі: «Чи не знаєте ви часом...»).

Зауважимо, що невласне прямий діалог такого типу – поодиноке явище в досліджених нами творах. Більш характерними для них є невласне прямі діалоги від третьої особи, у яких відповідно уніфікуються особові форми в усіх репліках: *Чи давно він тут? Давно, ще з сорок сьомого. Чи є сім'я? Так, і дружину має, і двох синів* [6, с. 106]; *Смуток? З якої такої причини? їздить за кордон: отже, першокласний фахівець, людина успіху. Особисті переживання? Під час відпустки та ще на морі, в комфортабельній каюті, хто їх, ті переживання, пам'ятає?* [6, с. 106].

Указівка на суб'єкт, через сприйняття якого передаються репліки діалогу, містяться здебільшого в широкому контексті, організованому точкою зору одного з персонажів.

У непрямій формі можуть передаватися дві ситуації спілкування: діалог, що відбувається безпосередньо, і діалог, який відтворюється ретроспективно. Якщо безпосередній діалог являє собою репліки персонажів, що беруть участь у дії, і віднесений до часу розвертання подій, то діалог ретроспективний відірваний від ситуації мовлення. Н. Кожевникова називає такий тип діалогу «діалог-цитата» [3, с. 290]. Приклад безпосереднього діалогу: *Вона сіла на краєчок стільця і тихим, майже винуватішим голосом почала розповідати. І він дізнався, що на запитання Григорія Лукича (при цих словах губи її мовби здригнулися) прийшла до міста, працює у них на заводі револьверницею, вчиться у вечірньому технікумі. Тато з дому навідувався, хотів її забрати назад у село... Навіщо?.. А він же тепер удівець, мама минулого року померла, доводиться самому управлятися, самому з корівчиною, з городом, з хатою. П'є ще більше і став дуже кволий, недовго, мабуть і протягне. То вона б ладна була і їхати, але ж п'є тато, і Льончику погано буде, не можна Льончика з п'яницею зводити...* [1, с. 20].

Оскільки в сучасній прозі передісторія персонажа часто зображується з позиції самого персонажа, створюються умови для широкого використання ретроспективного діалогу, який може бути переданий як в прямій, так і в непрямій формі: *Їй пригадалася розмова з одним знайомим біологом, людиною дотепною і колючою. Розповідав їй про свої дослідження над котами, над звичайнісінькими сірими, білими, чорними котами, що їх вони мають у своїх віваріях. Були раніше коти як коти, а тут пішла раптом зовсім нова генерація. Беземоційні коти! Уявіть собі – коти без якраз вираженої емоційної реакції. Вкидають до такого kota у клітку*

мишу, ждуть звичайного нападницького рефлексу, а він, сонько, сидить і вухом не веде! І коти стали як люди, – за гіркотою тоді пожартувала вона, а біолог серйозно погодився: Так, у них, як бачите, теж відбулась трансформація в психіці... [1, с. 39].

І безпосередній, і ретроспективний невласне прямий діалог відрізняються лише функціонально, структуруються ж за одним і тим же принципом, адже організація діалогу не вказує на його часову віднесеність. Одна з рідкісних форм діалогу – невласне прямий діалог з пропущеними репліками. Він являє собою план одного персонажа, і цей план відбувається так, що за ним вгадується план другого учасника діалогу. Такий тип діалогу виникає на основі простої питально-відповідної форми, ця форма зовнішньо не виражена, але продовжує існувати приховано: *Водій дивився на Ганю і якось чудно і зовсім по-товариському підкліпував її. Чекав, куди везти розтривожену пасажирку. На вокзал? В аеропорт? В аеропорт так в аеропорт... [1, с. 34].*

На діалогічний характер мовлення вказує насамперед відсутність логічного зв'язку між суміжними висловлюваннями. Між репліками існує особливий зв'язок – використання конструкцій, яким у власне діалозі відповідають повтори. Хоч повтор як такий у невласне прямому діалозі відсутній, останній спирається на його імпліцитну передбачуваність. Так само імпліцитно вимальовується план іншого співрозмовника. Пропуски реплік створюють умови для активізації уявлення читача, що теж є елементом художньої структури твору.

Зміна у структурі невласне прямого діалогу пов'язана із втручанням позиції одного з його учасників: пропускаються репліки того персонажа, через сприйняття якого діалог передається. Отже, незалежно від функціонального типу невласне прямий діалог має суб'єктивний характер і пов'язаний з розвитком принципу суб'єктивної багатоплановості зображення. В окремих ситуаціях можна говорити і про полілог, відбитий свідомістю одного з комунікантів: *Ось про це й розгомонілись весільчани. Мовляв, за головою сільради резон, у здоровому глузді не відмовиш, але хто раніше, в спеку, женився чи заміж виходив? Женились і виходили заміж при осінньому скупуватому сонці, при першому сніжку та перших міцних морозах, одружувались узимку, коли хурделило, коли й на санях полетиш по селу, тримаючи зміїсті віжки в руках. Тоді горілка така холодна, що зуби ломить, а страви які! Риба смажена і риба холодна, ковбаса домашня і драгли, шуляки капусти кислої, що в роті хрумтить, а огірки чи квашені яблука такі, що... [6, с. 76].* Наведений невласне прямий діалог включений в авторську оповідь і складає разом з нею складне синтаксичне ціле.

Як стилістичний прийом, невласне прямий діалог розширює суб'єктивний план художньої оповіді, є засобом вираження оцінної та

психологічної точок зору в художньому тексті, проникненням автора у процес мислення літературного героя.

Література

1. Бедзик Ю. Д. Блакить. Розкрилля : [романи] / Ю. Д. Бедзик. – К. : Дніпро, 1978. – 526 с.
2. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – Т. 1. – К. : Радянська школа, 1952. – 446 с.
3. Кожевникова Н. А. Несобственно-прямой диалог в художественной прозе / Н. А. Кожевникова // Синтаксис и стилистика. – М. : Наука, 1976. – С. 283–300.
4. Милых М. К. Прямая речь в художественной прозе / М. К. Милых. – Ростов-на-Дону : Книжное изд-во, 1958. – 329 с.
5. Соколова Л. А. Несобственно-авторская (несобственно-прямая) речь как стилистическая категория / Л. А. Соколова. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1968. – 280 с.
6. Оповідання '83 : [збірник] / [упорядн. М. Кравчук]. – К. : Радянський письменник, 1984. – 463 с.

Ж. В. Колоїз

ГЛИБОКО НАРОДНИЙ

(про діалектні особливості мови творів І. Нечуя-Левицького)*

Іван Нечуй-Левицький є тим митцем, який підніс українську класичну прозу, а з нею й українську літературну мову на новий, вищий ступінь розвитку. У своїй творчості він постійно прагнув до етнографічної точності, використовував рельєфні небуденні ситуації, однак головний акцент невпинно зміщувався в бік реалістичного освоєння сутності народного буття. І це цілком закономірно. Адже він вийшов з народу, ріс серед народу, усім серцем своїм і усім своїм еством уболівав за долю цього народу й на весь голос устами одного зі своїх персонажів заявляв: «...просвіта повинна бути загальна й для всіх приступна» [1, с. 408]. Не можна заперечити, що «І. Нечуй-Левицький орієнтувався на мову фольклору, але провідне місце серед його зображальних засобів відіграла мова «баби Параски й баби Палажки» [5, с. 241], як і те, що він був глибоким знавцем народної мови («мужицького язика»). Остання, на його думку, повинна «всисатися» в літературну, книжну мову, увійти в неї «з м'ясом, з кістками, з жилами» і переформувати її на інший, живий, народний лад [4, с. 329]. Уже в студентські роки майбутнього письменника бентежило те, що в ріднім «У Братській монастирі, у давній славній академії, панував чужий

---

* Колоїз Ж. В. Глибоко народний (про діалектні особливості мови творів І. Нечуя-Левицького) / Жанна Василівна Колоїз // Лінгвістика : зб. наук. праць : [матеріали Міжнародної наукової конференції «Проблеми загальної та ареальної семантики»] (Луганськ, 25–26 вересня 2009 р.) / М-во освіти і науки України ; Луганський національний університет імені Тараса Шевченка / В. Д. Ужченко (гол. ред.) та ін. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. – № 2. – С. 48–57.

великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люди... , адже «всі студенти говорили московським язиком, і рідко траплялося почути *снівучу, м'яку розмову українську*» [1, с. 104].

У письменницькій лабораторії викристалізувався той багатющий арсенал народнопоетичних засобів, які стали в нагоді багатьом сучасним майстрам слова, викарбувався його індивідуально-авторський стиль, що репрезентує цінні матеріали для історії української культури взагалі та історії української мови зокрема. Творча спадщина Івана Нечуя-Левицького маніфестує такі мовні явища, які вже або давно втрачені, або зовсім «відштовхнуті» літературною мовою. У цьому плані заслуговує на увагу лексика, обмежена щодо вживання, передусім територіальні діалектизми. У нашій статті мова піде про фонетичні, граматичні, лексичні та фразеологічні особливості діалектизмів, репрезентованих творчою спадщиною одного з видатних українських класиків, що, як і його Ликерія Петрівна з повісті «Хмари», якій «якось язик у роті швидше повертається, коли говорить по-своєму, по-українському», бо нема їй «спину та зачіпки», любив говорити «простою сільською мовою» [1, с. 368].

1. Фонетичні та граматичні особливості діалектної мови.

Українська діалектна мова маніфестує закономірності живої народної мови в усій розмаїтості її місцевих діалектів і має свої особливості, свої специфічні ознаки на всіх мовних рівнях. У творчій спадщині І. Нечуя-Левицького, яка ілюструє яскраві зразки південно-східного наріччя, наявна певна сукупність діалектних явищ, насамперед фонетичних і граматичних, відмінна від сукупності діалектних явищ, скажімо, північних та південно-західних територіальних діалектних груп. З-поміж фонетичних діалектних особливостей можна виокремити два різновиди: а) ті, що пов'язуються з діалектним вокалізмом; б) ті, що пов'язуються з діалектним консонантизмом. Письменницький доробок ілюструє такі особливості діалектного вокалізму:

1. Непослідовне використання фонем **/o/** замість **/i/** на місці етимологічної **/o/** в новозакритих складах: *В Полтаві вже заходились коло недільних **школ*** [1, с. 402]; *...коли не ледар, то просто необачний **штукар** і людина без принципів і без пуття і, може, буде згодом ще й **шкодливий** для справи* [1, с. 406];

2. Відсутність чергування етимологічної фонем **/e/** з **/i/** у відкритих складах: *Під скелею був поставлений рядок **камінюк** для сидіння на одпочинок* [3, с. 235];

3. Непослідовне використання **/o/**, **/e/** секундарних, вторинних, тобто таких, які постали на місці редукованих **ъ**, **ь**, що виявилися в сильній позиції: *Ото раз якось пішов я до Берка, таки до цього, що й тепер держить заросянський **шинк** та млини* [1, с. 87] (пор. **шинок** ← **шинькъ**);

4. Непослідовне використання фонем **/e/** замість **/i/** на місці етимологічного **ē** (**ѣ** – колишнього ятя): *Але його **крепаки** десь дівались, наче віск розтоплювався* [2, с. 313]; *Наша хазяйка і справді доглядала малих школярів і щиро **пеклувалась** за них, як **пеклюються** усі сільські молодіці своїми малими дітьми* [3, с. 221];

5. Непослідовне використання фонем **/a/** замість **/o/** у ненаголошеній позиції: *Наша **манастирська** перша квартира була за барканом **манастиря**, на кінці гори над самим шумом на Росі, як у нас скрізь по Росі звуть спадисті водоспади по невеликих розкиданих камінюках* [3, с. 211];

6. Непослідовне використання фонем **/y/** замість **/o/** у ненаголошеній позиції: *Коли б я знала, де росте таке зілля, що літа вертає, коли б знала, де живуть такі **знахурки**, щоб одробили моє горе, щоб вернули мій вік дівочий, пішла б на край світу* [1, с. 61]; *Дай Боже, щоб я побачила своїх **уників*** [1, с. 320]; *Молода майська **бутвина** блищала на сонці, як зелене море* [2, с. 11]; *Те дам, що другим даю: я плачу наймицкам двадцять карбованців це й даю юбку чи там яку **удяганку*** [2, с. 27];

7. Непослідовне використання фонем **/в/** замість **/у/** в початковій позиції: *...вона стала коханою **вченицею** в начальниці, в її сестри і в усіх класних дам* [1, с. 198]; *На двох образах в кутку Галя почепляла повишивані **взорцями** рушники* [1, с. 384]; *Усі менші **вченики** довго цурались та якось одхилялись од Якіма Нетупського* [3, с. 208]; *Яким сидів за партою й з великою **вагою**, але помаленьку, не хапаючись, чудово підчиняв нам пера* [3, с. 210];

8. Непослідовне використання фонем **/i/** на початку слова перед сполученням приголосних, одна з яких є сонорною: *Буря **ірвонула** віконницю, одчинила її, з усеї сили хрокнула нею об стіну й страшно гуркнула* [1, с. 345]; *Вивчивши свої уроки, усі школярі кидались на грання в деякі забавки: **іграли** в мети, гилки, свинки, в рай та пекло, в цурки-баби* [3, с. 213].

Найхарактерніші риси діалектного консонантизму можна звести до таких основних типів:

1. Відсутність протетичної (приставної) фонем **/в/** у словах, що починаються з **/у/**: *А під лісом один козак, мандруючи на **улицю**, розпочав «чумака»* [1, с. 41]; *На моє безголов'я й хати наші на однім кутку, через **улицю*** [1, с. 414]; *Голова дуже велика й стовбовата, зверху шириша, внизу **уєсча**, неначе на шиї хтось поставив великий та високий вазон* [3, с. 210];

2. Непослідовне заступлення запозиченої фонем **/ф/** через **/хт/**, **/хв/**, **/х/**, **/п/**: *Найняв **хурмана**, та не всі гроші заплатив: треба заплатити один карбованець* [1, с. 67]; *Оце помилилась, не переміряла добре різи, той*

нажала дурнісінько отій **грапині** півкоти жита [1, с. 415]; Аж перехрестилась Ганна, дякуючи Богові, і дала собі зарік найняти **акахтист** і обміняти свічку [1, с. 67]; ...чи бачив хто, що Параска коли в церкві обмінила свічку, подала на часточку, або найняла **окахвист**, або справила панахиду за свою небіжну матір [1, с. 425–426] (пор.: **акафіст**; лексема **окахвист** засвідчує явище гіперизму (зокрема гіперичне окання), суть якого полягає в непослідовному, несистемному заміщенні звуків задля уникнення ненормативної і відтворення правильної вимови, яка, щоправда, виявляється «правильною» тільки в уяві мовців);

3. Паралельне використання дрижачої твердої та м'якої фонем (/р/, /р'/): Другого дня в класі йому дали в руки **псалтирь** і показали пальцем на один псалом [3, с. 212];

4. Непослідовне заступлення фонемного сполучення /чн/ через /шн/: У мене аж слина текла в роті, і я аж облизувався, уявляючи собі ті **смашні** групи [3, с. 208]; На нас усіх найшов острах, що от-от несподівано одчиняться двері і в покої ускочить інспектор з страшною табатиркою в руках і знов збавить нам другу **смашну** потрапу [3, с. 218];

5. Непослідовне заступлення глоткової /г/ через задньоязикову /х/: Стигли вишні злипались **китяхами**, наче бджоли кругом матки [1, с. 249] (пор.: **кетяг**);

6. Непослідовне заступлення шиплячої /ш/ свистячою /с/ (явище дистантної дисиміляції (розподібнення на дистанції): А нижче од млинів в водяних шумах зграями купаються під **шабас** жиди, як гайвороння [1, с. 81] (пор.: **шабаш**);

7. Непослідовне заступлення носової фонемою ротовою і навпаки (явище дистантної дисиміляції (розподібнення на дистанції): Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в **некрути** брали, як його ганяли на панцину й записували панцинні дні [1, с. 279] (пор.: **рекрути**); Усі їли завзято після **вандрівки** [1, с. 358] (пор.: **мандрівка**);

8. Непослідовне спрощення звукових сполучень «голосний + приголосний» на початку іншомовних слів перед наступним приголосним: Я людина досвідніша за тебе й знаю, що євреї та усякі панки, нібито поляки, з-за своїх мурів та загат зуть наш народ «бидлом» та «**гоями**» [1, с. 408–409] (пор.: **ізгоями**); На горі коло брами стоїть ігумен, дивлячись на ту польську **закуцію**, потім він важко зітхнув, заломив руки і пішов у монастир [3, с. 241] (пор.: **екзекуція**).

У творчій спадщині І. Нечуя-Левицького простежуються такі граматичні діалектні особливості південно-східного наріччя, як-от:

1. Паралелізм у використанні роду та числа одинних і множинних іменників: Вона сіла на канаті й почала розвірчувати голову з **вуалю** [1, с. 258] (пор.: у літературній мові слово **вуаль** має жіночий рід,

тобто з **вуалі**); Служники «слимаки» в чорних каптанах, в чорних гострих шапочках повибігали на танок, щоб позносить з повозок усяку **вантагу** [1, с. 351] (пор.: у літературній мові слово **вантаж** має чоловічий рід);

2. Збереження залишків колишньої двоїни: *А ще каже, що її за коси скубли **три руці**, неначе в неї на голові копиця сіна ...* [1, с. 416];

3. Використання відмінюваних форм невідмінюваних іншомовних іменників: *Тільки з сусідньої гори Кирилівки широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й **сопранами*** [1, с. 111]; *Вона знов дивилась, як по **шосі** внизу ніби пересувались люди, мов ляльки в вертепнім театрі* [1, с. 309];

4. Використання відмінкових форм родового відмінка множини іменників жіночого (I відміна) та середнього (II, IV відміни) родів із закінченням **-ів**: *Всі почали перебирать знайомих у городі **паннів** і найбільше тих, котрі ходили до церкви в Братство* [1, с. 111]; *Адже ж батько твій прожив вік без **пересвідчень**, і я живу так само* [1, с. 172]; *Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких **іменнів**, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову* [1, с. 442];

5. Відсутність чергування в дієслівних формах теперішнього / майбутнього часів у першій особі однини: ***Ходю** по тобі, садочку, та не **находюся**, гуляю – не нагуляюся* [2, с. 147] (пор.: **ходжу, находжуся**);

6. Стягнення закінчення в дієслівних формах у третій особі однини: *... шукайте собі десь гарну паніматку, та й нехай вам Бог благословить на парафію сісти. Живий живе й **гада*** [2, с. 283] (пор.: **гадає**);

7. Використання стягнених дієслівних форм II дієвідміни у третій особі однини з тематичною /є/ замість /и/: *А та господиня **говоре** та **говоре**, та таким тихим та приємним голосом* [1, с. 379] (пор.: **говорить**); *...батько відомого Миколая Васильовича Левицького, що в Єлисаветградщині **заводе** кооперативні спілкові хорейські товариства* [3, с. 219] (пор.: **заводить**);

8. Використання інфінітивних форм на **-ть** замість **-ти** та зворотних на **-сь** замість **-ся**: *Служба Божя **кінчалась**. Хлопці **кинулись** до корогвів і трохи за їх не **побились**: кожному **хотілось** носити корогву кругом церкви* [1, с. 39]; *Він кинув думками в давню давнину, в далекі минувші часи, неначе хотів там **вишукать** відповіді на свої журливі питання* [1, с. 396–397];

9. Використання відмінних від літературних прийменникових конструкцій: *Боюся я за обрік, та за шорки й гнuzдечки, та...й **за коні*** [1, с. 356] (пор.: **за коней**); *Проз **двір** їхав конем осавула, заглянув у **двір** і вгледів на дворі Нимидору* [1, с. 456]; *Ось ми будем їхати **проз** ту **фабрику*** [2, с. 70] (пор.: **побіля двору; побіля фабрики**); *Любка повела батька на кладовище й показала йому **могилу над Нимидорою*** [1, с. 531]

(пор.: *могилу Нимидори*); *Іван Михалчевський служив за столяра на фабриках і заробляв чимало грошей* [2, с. 110] (пор.: *служив столяром*);

10. Використання відмінних від літературних форм залежних компонентів при керуванні: *А мені з гори все видно: як заганяють молодиці товар, вівці, доять корови, як вони пораяться* [1, с. 94] (пор.: *заганяють овець, доять корів*).

І фонетичні, і граматичні особливості, репрезентовані в творчій спадщині письменника, з одного боку, відтворюють місцевий колорит, з іншого, – індивідуалізують мову персонажів.

2. Особливості лексико-фразеологічних діалектизмів.

Задля відтворення місцевого колориту та індивідуалізації мови персонажів успішно використовувалися також лексичні та фразеологічні діалектизми. З-поміж діалектних відмінностей у лексиці І. Нечуя-Левицького чітко диференціюються протиставні та непротиставні типи.

Непротиставні лексичні діалектизми засвідчують ту особливість, що за відповідним поняттям, яке характеризує життєдіяльність представників наріччя, закріплюється специфічна матеріальна форма вираження: *Незабаром на столі десь узялась печена курка й качка, масло, паляниці, мнишики* [1, с. 358] – «варені коржики із сиру з борошном»; *Поруч з ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом* [1, с. 245] – «чоловічий короткий каптан на гапליках із брижами ззаду та стоячим коміром». Причому заслуговує на увагу те, що подекуди письменникові доводиться самому тлумачити значення таких лексем: ... *потім викопали кабицю, чи піч, для коропа з смолою, котрою мазали мережі; поставили мечет, цебто піч для хліба* [1, с. 497]; *На снідання давали тричі на тиждень млинці з салом, а тричі варили куліш або давали лзанки, цебто вареники з салом* [3, с. 221–222].

Протиставні лексичні діалектизми пов'язуються з тим, що специфічні матеріальні форми вираження закріплюються за відповідними поняттями, які характеризують життєдіяльність представників різних говірок: *Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувать з нас* [1, с. 242] – «вузол на мотузку, нитці»; *Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий мішок з поренчатими* [1, с. 469] – «бильця, поручні»; *Важкий човен помаленьку й дляво сунувся по воді* [1, с. 498] – «дуже повільно»; *Корчака розсипав усі гроші й почав пити набор* [1, с. 504] – «у борг, без грошей»; *Високий на зріст, в шинелі з довгим дармовісом (коміром) на спині, що тоді за царя Миколи I носили офіцери, ... він був битливий, скуб за вуха й давав стусани й поляпаси по морді* [3, с. 207].

У своєму творчому доробку письменник активно послуговується всіма різновидами протиставних діалектизмів, а саме: 1) власне

лексичними; 2) лексико-семантичними; 3) лексико-словотвірними; 4) лексико-фонетичними.

Власне лексичні діалектизми мають нетрадиційну, відмінну від літературної, матеріальну форму вираження, однак характеризуються традиційним значенням, відомим і зрозумілим для більшості носіїв загальнонародної мови: *Може, ти в мене наймешся за **дробинницю*** [2, с. 25] – «жінка, що доглядає за домашньою птицею»; *Мотря стала оджимати сорочки з **відмоки**, а Кайдашиха навіть хати не вимела* [2, с. 177] – «луг, у якому намочується білизна для прання»; *Він був слабкий, не дерзкий на ногах, так що, йдучи стежкою нерівною од **бакаїв** або по **бакаюватій** дорозі, він часто спотикався й падав* [3, с. 211] – «вбій з водою»; *Вона щосуботи, по народному звичаю, готувала **митель**, гріла окріп, кликала малих у пекарню й наливала **митель** у дві миски* [3, с. 221] – «тепла лужна вода для миття»; *...ці малі школярі були такі нишпорки, такі цікаві **кміти**, як закатовані вчені натуралісти, котрі любили сидати на засідки в куцах і **кмітили** за будь-якою пташкою* [3, с. 236] – «спостерегачі».

Лексико-семантичні діалектизми характеризуються традиційною, відомою для носіїв загальнонародної мови, матеріальною формою вираження, проте мають відмінне, малозрозуміле для них значення: *Ой, наливай, дочко, хутчий отого зілля, бо я аж перепався, аж став **тлінний** од довгої служби* [1, с. 368] – «виснажений»; *Коли ви всі мене товчете, як макогін макітру, як **рубель** качалку, покину я свого чоловіка* [1, с. 432] – «дошка із зубцями»; *Зять пам'ятав, що живе в тестя у приймах і що він **настоятель** на Джерині поле й ґрунт* [1, с. 532] – «спадкоємець»; *Тільки синій дим з **виводів** над зеленим морем показує на ті місяця, де стоять хати* [2, с. 7] – «димар»; *Розклади зараз, таки зараз, вогонь та постав до вогню **залізка**, та вигладь нам сукні* [2, с. 52] – «праска» тощо.

Лексико-словотвірні діалектизми характеризуються тим, що при спільній кореневій морфемі і традиційному значенні наявні відмінності в словотвірній структурі (йдеться насамперед про нетрадиційність словотвірних афіксів): *Отець Ігнатій був **красунь**, любив пускати в очі людям ману, нібито він **багатир*** [3, с. 215] (пор.: **красень**, **багач**); *Школярам доводилось вчити заразом і науку, і чужу незрозумілу мову, а ще була надзвичайна **труднація** і гальмувала швидке рушіння в розвиткові й поспіхові школярів* [3, с. 207] (пор.: **трудність**); *... в класі ці другокурсники незабаром надавали усяких прізвищ та **назвищ** тим школярам* [3, с. 208] (пор.: **назва**); *... протоієрей Ігнатій Мацькевич жив далеко од нашого училища й їздив в училище з міста, де було десь його житло, своєю **натачанкою** на баских конях* [3, с. 215] (пор.: **тачанка**); *В училищі велася старовинна **поведенція** прикрашувати класи гілками клечання та квітами* [3, с. 238] (пор.: **поведінка** (звичай)).

Лексико-фонетичні діалектизми вирізняються особливостями звукового складу: *Всі дружки були гарно повбирані, в білих сорочках, в горсетах, в стрічках та квітках* [1, с. 189] (пор.: **корсетах (керсетах)**: *Оце хочу набрать собі на новий керсет у крамниці* [1, с. 501]); *Інспектор ввесь час ходив взгорі попід барканом і наглядав над тим гуртом* [3, с. 211] (пор.: **парканом**); *Він витяг з кишені в штанах табатирку, одчинив її й почав посипати холодець табакою* [3, с. 218] (пор.: **табакерку**); *Я прокинувся і не знав, що зо мною трапилось: чи відьми мене кудись кинули, чи завалився на льоду на скобзалці* [3, с. 224] (пор.: **ковзанці**).

Різні типи лексичних діалектизмів, якими вміло послуговується український класик, охоплюють переважно сфери життя, пов'язані з побутом (**возовня** – «приміщення, де зберігають вози»; **дзиглик** – «стілчик»; **ковганка** – «дерев'яна ступа для товчення сала»; **козубенька** – «ручний кошик із лубу або лози»; **глиняник** – «посудина, у якій розводили глину для мазання долівки або стін»; **покрасич** – «кочерга»; **станя** – «стайня»), одягом (**бурнус** – «просторе жіноче пальто з широкими рукавами»; **кибалка** – «старовинний жіночий головний убір, що має форму півмісяця»; **чечмерка** – «старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду»), виробничою діяльністю носіїв місцевого говору (**бабайка** – «велике весло»; **кодола** – «канат»; **кодільня** – «місце для складання рибальських кодол»; **кочет** – «пристосування на веслі для прикріплення весла»; **матня** – «середня частина невода у вигляді вузького довгого мішка, куди потрапляє риба під час лову»; **мережа** – «риболовна сіть з великими вічками»). Цим, мабуть, і пояснюється те, що більшість лексичних діалектизмів належить до лексико-граматичного розряду слів з частиномовним значенням предметності.

Лексичні діалектизми, які репрезентують лексико-граматичні розряди слів з частиномовним значенням атрибутивності (**битливий** – «який має звичку битися»; **статковитий** – «хазяйновитий»; **длявий** – «який відбувається повільно»; **трефний** – «нечистий»; **тривний** – «поживний»; **опришкуватий** – «запальний»), процесуальності (**заметити** – «заразити»; **зверетенитися** – «завертінитися»; **нарядитися** – «з'явитися»; **скапцаніти** – «збідніти»), адвербіальності (**затога** – «скоро»; **сливень** – «майже»; **одесною** – «праворуч»; **ошуою** – «ліворуч»; **передніше** – «раніше»; **чля** – «пристойно»), непродуктивні у своєму використанні. Наприклад: *Та ці старомодні псалтирники самі не підуть на твої читання, бо вважатимуть їх за трефні, некаширні* [1, с. 408]; *Так би нам хотілось тернуть борщу або чогось тривного* [1, с. 371]; *Сказать по правді, в мене от-от незабаром нарядяться пухирі або чиряки на підощвах* [1, с. 380]. Це пов'язується, очевидно, з тим, що, поперше, на відміну від слів з іменниковим частиномовним значенням,

останні є менш виразними у стилістичному плані, по-друге, для відображення відповідного місцевого колориту більш придатними виявляються лексеми з конкретним значенням предметності, які відображають виробничі та соціальні відносини людей у суспільстві, їх життя і побут, пізнання ними навколишнього світу.

Щодо фразеологічного складу мовотворчості І. Нечуя-Левицького, то він переважно не виходить за межі літературного фраземовживання. В основному використовувані письменником усталені конструкції представлені в сучасній літературній мові. І лише подекуди вони характеризуються тими чи тими структурно-семантичними особливостями, пов'язаними передусім з модифікованим компонентним складом, як-от: *Писар заїхав в хмари, думаючи почванитись трохи перед матір'ю* [1, с. 67] (пор.: *витати у хмарах* – «утрачати здатність зосереджуватися на чомусь»); *Цей новий у нас інспектор карав усяких провінників-школярів тільки в суботу щотижня: «давав суботників» тим школярам, котрих записував у журнал т. зв. «церковний старший»* [3, с. 216] (пор.: *давати субітки* – «бити, переважно різками»).

Подекуди семантично цілісні конструкції, слід гадати, засвідчують говіркові особливості, оскільки не є кодифікованими: *А в матері в скрині всього-на-всього дві копн з п'ятаком* [1, с. 67], де *дві копн з п'ятаком* – «мізерна, дріб'язкова сума» (*копн* – «грошова сума в п'ять копійок»); *На його місце в нашому класі був назначений новий вчитель А.К...ий, людина здатна, але він був палкий на вдачу, гарячий на присок і дражливий* [3, с. 207], де *палкий на вдачу, гарячий на присок* – «запальний». Внутрішня форма таких фразеологізмів зумовлює їхнє цілісне значення і визначає додаткові семантичні відтінки. Діалектні усталені конструкції мають здебільшого знижене експресивне забарвлення, формують колорит простоти, безпосередності, фамільярності.

Отже, різні діалектні особливості, репрезентовані творчою спадщиною Івана Нечуя-Левицького, не лише віддзеркалюють процес адаптації літературною мовою територіально здиференційованих елементів регіональної загальнонародної мови, але й засвідчують передусім цільові стилістичні настанови мовця, оскільки використовуються задля мовної характеристики персонажів, для відтворення колориту описуваних подій, явищ, процесів, для зображення життя і побуту знедоленого, але такого рідного і близького його серцю українського народу.

Література

1. Нечуй-Левицький І. С. Твори : у 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1985. – Т.1: Повісті та оповідання. П'єса. – 637 с.
2. Нечуй-Левицький І. С. Твори : у 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1986. – Т.1: Повісті та оповідання. – 637 с.

3. Нечуй-Левицький І. Уривки з моїх мемуарів та згадок : В богуславському училищі / І. С. Нечуй-Левицький // Н. С. Крутикова. Творчість І. С. Нечуя-Левицького (статті та матеріали). – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 205–242.

4. Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – С.329–333.

5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : «АртЕк», 2002. – С.241–244.

Ж.В. Колоїз

ДЕЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ*

Появою терміна *деетимологізація* завдячують українському мовознавцеві Л. Булаховському, який вперше дослідив це явище на російськомовному матеріалі, звернувши увагу на те, що етимологічно близьке значення споріднених слів, яке первинно досить чітко відображалось у свідомості мовців при використанні відповідного слова, з часом може втрачати здатність вступати з цими словами в семантичний зв'язок. «Якесь слово, тобто певний звуковий комплекс і соціально зумовлене його значення як продукт психологічної обробки ряду значеннєвих елементів, що становлять єдине ціле, деетимологізується – перестає нагадувати інше слово або слова, з якими так чи так раніше було пов'язане, утрачає здатність осмислюватися разом з ними у складі одного «гнізда», стає в лексичній системі мови етимологічно більш ізольованим», – розмірковує вчений [1, с. 345]. Згодом науковці неодноразово розробляли окреслену проблему, їхні багаторічні пошуки сприяли появі й більш чіткого визначення: деетимологізація – це «втрата словом етимологічної мотивованості внаслідок затемнення його семантичного та словотвірного відношення до мотивувального слова (кореня) і здебільшого його морфемної структури» [6, с. 123]. Причини втрати колишніх значеннєвих зв'язків зазвичай залишаються незрозумілими та необґрунтованими, обмежуються переважно констатацією фактів, що стали об'єктом вивчення такої мовознавчої царини, як етимологія. Хоч, безумовно, наявні певні спроби систематизації і причин деетимологізації (наприклад, а) семантичне розходження спільнокоренєвих слів; б) утрата складових морфем слова – мотивувального кореня та афіксів; в) фонетичні і, як наслідок, морфемні зміни, що порушують зв'язок однокоренєвих слів і т. ін. [6, с. 123]).

---

* Колоїз Ж. В. Деетимологізація в українській мові / Жанна Василівна Колоїз // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 2 / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. – С. 30–37.

Лексичне значення слова визначається по-різному, зокрема і як «певне відображення предмета, явища або відношення у свідомості, що входить до структури слова в ролі так званої внутрішньої його сторони, стосовно до якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для вираження значення і для повідомлення його іншим людям, а й для самого його виникнення, формування, існування і розвитку» [5, с. 97–98]. Інакше кажучи, воно формується через *внутрішню форму*, що, згідно з теорією О. Потебні, дає назву слову, визначає його звукове оформлення і тим самим через це оформлення виражає його значення як сукупність об'єктивних ознак: «На слово не можна дивитися як на вираження готової думки <...> слово є вираженням думки настільки, наскільки служить засобом для її оформлення; внутрішня форма, єдиний об'єктивний зміст слова, має значення тільки тому, що видозмінює й удосконалює ті агрегати сприйняття, на які наштовхується в душі» [4, с. 29]. Внутрішня форма слова розглядається вченим як засіб аперцепції, як посередник між новопізнаним і набутим лінгвальним досвідом; вона експлікує образ покладений в основу передусім узуально закріпленої одиниці.

На думку В. Горпинича, внутрішня форма слова – «це той зміст, від якого походить лексичне значення слова, це та ознака, яка береться за основу номінації, це засіб мотивації лексичного значення слова» [2, с. 64]. Уважають, що первинно всі повнозначні одиниці мали виразну внутрішню форму, однак, пройшовши складний історичний шлях розвитку, частина з них перейшла до розряду етимологічно непрозорих, як-от: *гіркий, ловкий, добрий, старий, хитрий*. Прикметники *гіркий* (походить від праслов'янського **gorěti*, що вживалося у значенні «палати, пекти») і *ловкий* (походить від праслов'янського **lovītī* – «виявляти спритність») репрезентують давній суфікс *-к* зі значенням «схильний до того, що названо твірним словом» (пор.: *варити* → *варкий*, *палати* → *палкий*, *хитати* → *хиткий*, *лунати* → *лункий* і т. ін.). Прикметники *добрий, старий, хитрий* засвідчують давній суфікс *-р* зі значенням «більша міра ознаки, названої твірним словом»: *добрий* (**dobrŭ* – «відповідний, корисний») утворилося від іменникової основи **doba* – «щось стосовне, властиве»; *старий* та *хитрий* є віддієслівними утвореннями, спродукованими на базі дієслів **stāti*, **chūtati* (пор.: у староукраїнській мові лексема *старий* використовувалася у значенні «сталий, міцний», *хитрий* – у значенні «спритний, меткий»). З позицій етимологічного аналізу всі ці пари слів (вихідне і похідне) є спільнокореновими. Деякі з них ілюструють словотвірні ланцюжки (*горіти* → *гіркий* → *гірщина*) чи словотвірні парадигми (*доба* → *добрий* і *подоба*; *стати* → *старий* і *сталий*), що істотно відрізняються від сучасних, оскільки зв'язки історично

спільнокорених слів повністю втрачені. Можна вважати, що процес деетимологізації названих лексем повністю завершився, вони втратили свою етимологічну мотивованість у результаті затемнення семантичного та словотвірного відношення до мотивувальних слів. Було б неправильно стверджувати, що результати деетимологізації є досить широко представленими в сучасній українській мові. Однак це явище так чи інакше виявляється в різних лексико-граматичних розрядах і потребує належної уваги. Більш детально зупинимося на аналізі слів, які з синхронного погляду є неподільними, здебільшого становлять вершини словотвірних гнізд, однак не є такими в діахронному аспекті. У парадигмі історично споріднених (спільнокорених) одиниць вони займають не вихідну (первинну), а похідну (вторинну) позицію.

Безпека – «стан, коли кому-небудь, чому-небудь ніщо не загрожує». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*безпек-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *пекти* (**pekti*), яке є його давньою мотивувальною базою (інше пояснення: утворене внаслідок поєднання прикметника **bez* та іменника **peka* – «турбота, клопоти»), тобто дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*-пек-*), що представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *опіка*, *пiклуватися*, *печаль*. Деетимологізація, яка знівелювала семантичну основу вихідного лексичного значення, спричинила й відповідну перебудову в морфемній структурі слова (слів).

Дача – «літній будинок для відпочинку за містом». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*дач-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *дати* (**dati*), яке є його давньою мотивувальною базою. У процесі словотворення до твірної основи було додано суфікс **j* (**dat+j+a*), що спричинив відповідні фонетичні модифікації (пор.: **svētiti* → **svēt+j+a* → *свѣ́ча* → *свіча*; **kroutiti* → **krout+j+a* → *кру́ча*) й появу звукового комплексу – *дача*, за яким спочатку закріпилося значення «земля, подарована володарем». Згодом через звуження («будинок на подарованій землі») новоутворена матеріальна форма вираження починає використовуватися для означення більш конкретної реалії об'єктивної дійсності й отримує якісно нову семантику, відому сучасному носієві української мови.

Держава – «апарат політичної влади в суспільстві». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*держав-*) та флексійну

матеріально виражену (-а) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *держати* (*deržati – «тримати, володіти» (пор.: застаріле значення звукового комплексу *держав* – «масток, помістя, володіння»), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*держ-*), представлену також у словах *держак*, *держално*.

Кориця – «висушена кора коричневого дерева, що її вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та парфумерії». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу(*кориц-*) та флексійну матеріально виражену (-а) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *кора* (*kora), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*кор-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *коричневий*, *корба* («дерево́яна посудина для води»), *короб* («тара з лубу, бересту, лози»), *корець* («кухоль чи ківш із держакком»), *корито* («дерево́яна довгаста посудина»).

Косинка – «трикутна жіноча хустка, яку носять на голові або шиї». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*косинк-*) та флексійну матеріально виражену (-а) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до прикметника *косий* (*kosūs – «обрубаний, обрізаний»), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*кос-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *коса*, *кісниця* («сіножать»), *косяк*, *косина*, *косинець*, *косинчик*. До етимологічно спорідненого ряду можна віднести й дієслово *чесати* (*kesati → *česati – «різати, скребти»), що засвідчує історичне чергування – зміну задньоязикового [*k] перед голосним переднього ряду [*e] на [*č] ([ч]).

Костур – «висока палиця, на яку спираються і якою користуються як опорою під час ходіння хворі на ноги чи безногі люди; милиця». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*костур-*) та флексійну нульову (Ø) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *кість* (*kostīs → *кость* → *кість*), яке є його давньою мотивувальною базою і дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*кост-*). Аналогічна морфема (інваріантна чи аломорфна) засвідчена і в етимологічно спільнокорневих словах *кістка*, *костиль*, *кострець* («нижня частина крижів»), *пакість*. Остання

лексема спродукована ще у прасловнській мові (*pakostīs ← *kostīs* – «кістка, труп забитого; останки трупа»).

Мавка (навка) – «казкова лісова істота». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*мавк-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *нав* (*navīs – «мрець, смерть»), яке є його давньою мотивувальною базою і дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*мав-(нав-)*). Аналогічна морфема засвідчена і в етимологічно спільнокорених словах *мавкати* (*нявкати*), *мавський* (*навський*) (Великдень) – «день поминання померлих».

Налисник – «тонкий млинець, що в нього загортається якась начинка». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*налисник-*) та флексійну нульову (*Ø*) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *лист* (*listūs), яке є його давньою мотивувальною базою (млинець випікали на капустяному листі), що дає змогу вичленувати аломорфний корінь, відмінний від сучасного (*лис-*), представлений у словах *листя*, *листок*, *листовий*.

Намітка – «покривало на голову в жінок поверх очіпка». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*намітк-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *наметати* (*natetati), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*міт-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *замет*, *заміт*, *намет*, *омета* («пола; край одягу»), *ометь* («легкий сніг на деревах»), *ометиця* («вид вишивки»).

Напасть – «біда, нещастя, неприємність». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*напаст'-*) та флексійну нульову (*Ø*) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *напастити* (*napasti ← *pasti), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*паст-*).

Оливо – «глазур для глиняного посуду, яка ще не застигла; свинець». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*олив-*) та флексійну матеріально виражену (*-о*) морфемі. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *литити* (*litī), яке є його

давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*лив-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *поливка*, *полив'яний*, *оливець*, *олив'янка* («бабка, налита оливом»), *оливник* («ливарник»).

Опона – «повстяне покривало для захисту коней від холоду; попона». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*опон-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *пнути* (**riponti* → *пнути*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*пон-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *путь*, *спина*, *опинка* («плахта, запаска»).

Паломник – «той, хто відвідує святі місця; прочанин». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*паломник-*) та флексійну нульову (*Ø*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *пальма* (**palima* → *пальма*), яке є його давньою мотивувальною базою (буквально означало «той, що несе пальмову гілку»), що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*палом-*).

Паляниця – «хлібина з пшеничного борошна, певним чином замішаного». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*паляниц-*) та флексійну матеріально виражену (*-а*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *палити* (**paliti*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*пал-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *палятина* («щось палене»), *паляр* («винокур»), *паляндрувати* («знищувати вогнем, палити»).

Пам'ять – «здатність зберігати та відтворювати у свідомості минулі враження». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*пам'ят'-*) та флексійну нульову (*Ø*) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *м'яти* (**menti*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*м'я-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *мнець* («кожум'яка»), *м'яло* («макогін»), *розминка*, *поминати*, *поминки*.

Пасіка – «місце, де стоять вулики; ділянка лісу призначена для зрубу». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (**пасік-**) та флексійну матеріально виражену (**-а**) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *посікти* (*pōsēkti → *пашка* → *пасіка*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (**сік-**), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *просіка*, *пасічник*, *січ*, *січка* («посічена солома»), *січкавниця* («шатківниця»), *відсіч*, *січень*.

Пастир – «священик». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (**пастир-**) та флексійну нульову (**Ø**) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *пастити* (*pasti), яке є його давньою мотивувальною базою (відповідно до іншої позиції пов'язується з іменником *pastis – «пасовище»), що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (**пас-**), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *паства*, *паша*, *пасва* («*випас*»), *пасьба*, *пасовище*, *попасом*, *опасистий*, *розпаситися*.

Пиріг – «печений виріб із тіста з начинкою». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (**пиріг-**) та флексійну нульову (**Ø**) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *пир* (*pirūs ← *piti), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (**пи-**), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *пиво*, *пивниця*, *питво*, *питун*, *п'явка*, *пийцтво*, *пійло*, *наній*, *пичити*.

Півень – «свійський птах із червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (**півен'-**) та флексійну нульову (**Ø**) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *співати* (*pēti), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (**пі-**), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *спів*, *співець*, *заспів*, *пісня*, *пісняр*.

Плащаниця – «полотнище із зображенням Христа у труні». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (**плащаниць-**) та

флексійну матеріально виражену (-а) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *плац* (*plāščīs ← *plastūs), яке є його давньою мотивувальною базою, що дозволяє вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*плащ-*), яка представлена (з різними фонетичними модифікаціями) також у словах *пластинка*, *пластивець*, *пластун*, *плоский*, *площа*, *площина*.

Повінь – «розлиття річки, значне підвищення рівня води у водоймі». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*повін'-*) та флексійну нульову (Ø) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до іменника *вода* (є результатом спрощення праслов'янської форми *rovodīnūs (*поводьнь*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати аломорфний корінь, відмінний від сучасного (*ві-*).

Притча – «коротке повчальне оповідання». З позицій сучасного словотвору кваліфікується як таке, що має неподільну основу, оскільки поєднує у своєму складі кореневу (*притч-*) та флексійну матеріально виражену (-а) морфему. Згідно з етимологією лексема має семантичне та словотвірне відношення до дієслова *ткнути* (*tūknoti → *prītūknoti → **prītūk+ja* → *притъча*), яке є його давньою мотивувальною базою, що дає змогу вичленувати кореневу морфему, відмінну від сучасної (*тч-*), яка модифіковано представлена також у словах *тукати*, *затичка*.

Отже, деетимологізація модифікує первинну основу лексичного значення, переводить ту чи ту лексему з розряду мотивованих до немотивованих. До того ж у процесі історичного розвитку мови можуть змінюватися не лише значення тих чи тих слів, їхній фонетичний склад, але і їхня морфемна будова. Через зіставлення історично споріднених одиниць можна реконструювати найдавніші форми, виявити ті зміни, які відбулися у відповідних словах у процесі їхнього функціонування в мові, а також з'ясувати первинні словотвірні зв'язки. Зміна статусу аналізованих слів (з похідною → непохідною основою) здійснюється в результаті «затемнення» первинного плану змісту, що спричиняє появу нових образно-асоціативних зв'язків довербальної та вербальної дійсності.

Література

1. Булаховский Л. А. Деэтимологизация в русском языке / Л. А. Булаховский // *Вибрані праці в 5-и томах*. – К. : Наукова думка, 1975. – Т. 3. – С. 345–372.

2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.

3. *Етимологічний словник української мови* : у 7-и т. / [упорядн.: Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.

4. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А.Потебня // *Теоретическая поэтика*. – М. : Наука, 1990. – С. 22–55.

5. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / [Грищенко А. П., Мацько Л. І., Площ М. Я. та ін.]; за ред. А. П. Грищенка. – [3-є вид., доповн.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

6. Українська мова : Енциклопедія / [упорядн.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С.123–124.

Ж. В. Колоїз

ДМИТРО ЗАГУЛ І ЙОГО ПОЕТИЧНИЙ ПЕРЕСПІВ «ЕККЛЕЗИАСТА»*

Створення віршованих перекладів біблійних книг є давньою традицією як в українській, так і у світовій літературі. Це пов'язано насамперед із тим, що, по-перше, значна частина Біблії складається з поетичних розділів і цілих віршованих книг, по-друге, Біблія порушує вічні питання про людину і життя, що завжди хвилювали і хвилюватимуть людей.

Залишався вірним цій традиції й один із маловідомих українських письменників, чие життя обірвалося через безпідставні обвинувачення в націоналізмі і репресії, – Дмитро Загул, творчий доробок якого ще належним чином не поцінований і передусім тому, що його ім'я зазвичай асоціюється з символізмом, течією, яка вважалася нецікавою, україн декадентською, позбавленою виразного національного обличчя.

Натомість поет-філософ є представником своєрідної філософсько-поетичної школи, покликаної репрезентувати не лише певні умонастрої і світосприйняття, але й водночас створювати такі образи-символи, які відтворювали б реальний матеріальний смисл явища, його ідеальну здатність, сакралізовану дійсність. Аналізуючи поетичний доробок автора й загалом позитивно оцінюючи його, Сергій Єфремов зауважував: «Учень Бальмонта, якого багато й охоче перекладав, Загул опанував повною мірою форму й техніку віршування, доводячи її до неабиякої витонченості й довершення. З другого боку, нахил до філософічного споглядання на світ тепер заглиблюється тьмяною символікою образів; поет шукає всюди сенсу життя – і не знаходить <...> Він немов справді опинився «на грані» між реальним і «потойбічним», на роздоріжжі власних змагань та дійсності» [5, с. 634]. Саме ота «дійсність», оте історичне тло (драматичні події 1919-го) і спричинили мотиви «крайнього соліпсизму й безнадійної містики». Адже «Де сон, де дійсність» – не взнати. Збагнути нерозгадану загадку, побачити «красу, ніким не бачену», почути «музику, ніким не чувану» – неможливо. А

---

* Колоїз Ж. В. Дмитро Загул і його поетичний переспів «Екклезіаста» / Жанна Василівна Колоїз // Вивчаємо українську мову та літературу : Науково-методичний журнал. – 2010. – №22–24 (серпень). – С. 58–61.

коли так, то все тлін і суєта – Нірвана» [5, с. 634] (пор.: *нірвана* – «за уявленням буддистів, блаженний стан спокою людської душі та повної внутрішньої гармонії, що досягається через відмову від усіх життєвих турбот, чуттєвих бажань» [3, с. 623]). Така теософська філософія письменника перегукується з філософією однієї з біблійних книг, відомій під назвою «Екклезіаст», чим, очевидно, і зумовлена поява її поетичного переспіву, що входить до циклу «На біблійні теми» і який репрезентовано як «Слова Екклесіаста, сина Давидового, царя в Єрусалимі» (пор.: Книга «Екклесіаст» в оригіналі називається «Кохелет», що перекладається як «людина, яка говорить на зібранні; проповідник» (грецьк. *ekklesia* – зібрання)[2, с. 220]).

Песимістичний настрій проповідника звучить в унісон із настроєм письменника: «Вандалізм, безпощадність великодержавного шовініста виявилися в цинічному руйнуванні того, що для Д. Загула, як одного з активних творців культури, було національною святинею» [4, с. 13]. На передній план виступають розмірковування про нікчемність людського життя, про ефемерність людських діянь: *О суєта над суєтами! Все рождено для тлі. Все суєта під небесами, все порох на землі. Яка користь для чоловіка, що так працює він, Як всі діла його од віка Вкриває тлін руїн?* [4, с. 183]. Рано чи пізно кожна людина починає замислюватися над сенсом свого буття й подекуди, зневірившись у всьому, починає розуміти, що земне життя не становить справжньої цінності, воно мізерне, марне, сповнене дріб'язкових інтересів, турбот, справ і т. ін., інакше кажучи, «суєта суєт». Людина смертна. І це цілком природно, адже все, що має свій початок, обов'язково має й кінець. Смерть будь-якої живої істоти біологічно неминуча, запрограмована на біологічному рівні («*все рождено для тлі*»; «*все порох на землі*»). Вона – момент самого життя, яке продовжується доти, допоки не перемагає смерть, допоки «живий думає про живе». І попри те, що «*рід за родом вимирає, летить за роком рік*», природне буття здебільшого залишається незмінним: *А небо синє і безкрає Не рушиться вовік* [4, с. 183]. Рід проходить і рід приходить, а земля залишається повіки. І сонце, і вітер, і інші природні стихії – усе повертається на круги свої: *На сході сонце рано встане – то золото, то кров, Суєтний мир за дня огляне І кане в море знов, А через ніч воно вертає назад на ясний схід, Де знову день його чекає, Що йде за сонцем вслід. Вітри на північ пролітають, З полудня йдуть на схід, І знов на захід повертають, відколи божий світ. До моря ріки йдуть глибокі, А море не заллють, Назад вертаються в потоки І в море знов пливають. І що минуло, знов настане, бо вічність та сама. Під сяйвом сонця, що над нами, нового вже нема* [4, с. 183–184]. Так влаштовано буття: що було, те буде; що робилося, знову робитиметься, адже на землі («*під сяйвом сонця, що над нами*») немає нічого нового – сонце сходить і заходить, і знову сходить; усі

річки течуть у море, але море не переповнюється, бо повертаються вони до того місця, звідки починаються, аби знову текти. І хоч *Говорять люди, що чимало Нових настане див, – Та вже те все колись було За давнішніх часів. Коротку згадку про минуле Змиває згодом час; Все, що ми бачили і чули, Забудуть після нас. Всі речі так трудні для Духа, Не перекажеш їх! І не наслухаються вуха, Не стане днів твоїх. Цю муку дітям чоловічим Послали небеса, Щоб придивлятися всім річам, Де правда, де краса* [4, с. 184] (пор.: Буває щось, про що говорять: «дивись, ось це нове»; але це було вже у віках, які були раніше за нас. Немає пам'яті про минуле; та й про те, що буде, не залишиться пам'яті у тих, які будуть опісля [Екклезіаст 1 : 10–11]). Екклесіаст, як і всі ми, переймається проблемами людського буття, подекуди окреслюючи суперечливе їхнє розв'язання. З одного боку, розмірковування про нікчемність земного життя, з іншого, – розуміння того, що «хто знаходиться між живими, тому є ще надія, оскільки і *псу живому краще, ніж мертвому леу*. Живі знають, що помруть, а мертві нічого не знають, і вже нема їм відплати, тому що і пам'ять про них піддана забуттю» [Екклесіаст 9 : 4–5].

Чимало дослідників вважає, що Екклесіаст увійшов до зібрання Святого Писання як своєрідний контрапункт, як попередження, як діалектичний момент розвитку всього біблійного світогляду, який убачав у земному благополуччі знак небесного благословення. Такі цінності, як багатство, успіх, продовження роду і т. ін., майже абсолютизувалися. Однак у певний момент стало очевидним те, що відповідні цінності, зовсім не абсолютні, а відтак слід було шукати інший духовний зміст людського буття. І в контексті всієї Біблії Екклесіаст окреслює ту пограничну межу, з якої почалися пошуки: *Я був царем в Єрусалимі. Ізраїль мій народ. Не знав я горя, ні гордині, ні смутку, ні турбот, Та горе в тім мені, що часто До правди я зітхав, До всіх багатств, до всього щастя Ще й мудрості шукав. Багато бачив я і слухав, Розгадував щодня, Та все те – втома лиш для Духа, Все суєта одна. Кривого вилічить не зможеш Зусиллями ума І мудрістю не приворожиш, чого ніде нема* [4, с. 184]. Бог дав синам людським («дітям чоловічим») складне завдання: випробувати мудрістю все, що робиться «під сонцем». Неможливість зірвати «той ряд умовин короткого життя» спонукає проповідника до песимістичного висновку: *Що варта мудрість та? Усім словам великодумним Не викоринить зла, Бо між безтямним і розумним Різниця замала. А скільки смутку і страждання В премудрості землі! І хто помножує пізнання – побільшує жалі* [4, с. 185]. У великій мудрості багато печалі, знання не дають спокою душі, а серцю радості. Прагнення заспокоїти серце веселощами і насолодитися вином сприяє усвідомленню того, що нема душевного спокою в земних радощах, а відтак і «радість – суєта»: *І знов до серця я*

промовив: Даремний смуток твій! Я все для тебе приготував: розкошуй і радій! Добром засипані комори для твого живота! Та я і в тім побачив горе, Бо й радість – суєта. Нема душевного спокою І в radoцях моїх. І я на все махнув рукою. Що дасть мені мій сміх! Задумав я нужденне тіло Вином розвеселять, А серце мудрості хотіло, Хотіло все пізнати. І так в подвійному стремлінні Плив вік мій молодий... І я не знав, що без сумніву Найкраще для людей. Чи краще втіха насолоди, Чи докази ума? І в першій так багато шкоди, І щастя в цім нема [4, с. 185–186].

Пошуки відповіді на питання: що є добре для «синів людських» і що повинні вони робити «під небом» у недовгі дні життя свого? спонукають до великих справ: *Я став чинить діла великі, Садив і будував. Що мали всі царі, владики – я втроє більше мав. З чужосторонніми квітками Розкішні сади, Водопроводи і фонтани, Басейни для води, Багато слуг у мене було, Невільниць і рабів, Корів, слонів, верблюдів, мулів, Овець, козлят, волів... Я мав найкращі колісници, побіду на війні. Царі далекі і цариці Скорялися мені. В моїх теремах нудьгувало Наложниць без числа. Срібла і золота немало Війна мені несла, Дорогоцінних діамантів З покорених вінків, Без ліку мав я музикантів І славних співаків [4, с. 186].* Проте і всесвітня слава, і незліченні багатства виявляються мізерними для смертного життя (*Що варта і всесвітня слава Для смертного життя? Одна мана, одна забава, Суєтна суєта [4, с. 186]*), бо ні те, ні те не може викупити людину від неминучої смерті. Чи можна змиритися з думкою, що наближається той час, коли доведеться залишити все те, що зроблено працею рук твоїх, залишити цей світ, де вирує життя? Багатий і бідний, добрий і злий, мудрий і не дуже – усі рано чи пізно відійдуть у потойбіччя. У цьому сенсі людське життя драматичне і трагічне: незалежно від того, як би вдало воно не склалося, яким би тривалим не було – його кінець невідворотний: смерть призначена для народженого, а народження є неминучим для померлого: *Що варт те золото в коморі І мудрості мої, Як разом з дурнями, о горе! – згнию і я в землі! Нащо ж було тоді трудитись, Садити, будувать І тої мудрості учитись? – щоб з дурнями вмирать? Хоч мудрість – сонце нам сіяє, А дуроців, мов тьма, – А все ж однаково вмира? І виїмку нема. Не вічно пам'ятають люди Ні дурня, ні мудрця, І світ розумного забуде Так само, як глупця. І я з ненавистю гіркою Життя своє прокляв – Те все, що власною рукою Садив і будував. Бо всі діла і вся наука Під сонцем марнота – Одна утома лиш для Духа, суєтна суєта. Бо все, що я зумів придбати за кільканадцять літ, Я мушу другому віддати, кидаючи цей світ. Яким він буде – ще не знати, Чи мудрим, чи дурним, І той буде хазяїнувати Над всім добром моїм, А я трудився не для себе, І марно йшли літа. І я побачив: все під небом Суєтна суєта [4, с. 187–188].* Перевага мудрості над дурістю така сама, як перевага світла над темрявою, оскільки і в мудрого, і в немудрого

однакова доля, принаймні її завершальний етап. Мудрих не пам'ятатимуть вічно, як і нерозумних. У грядущі дні все буде забуто. І так повелося в житті, що результати людської праці переходять у спадок наступникам, які розпоряджатимуться ними. І хто знає: чи мудрою буде ця людина, чи нерозумною. Боляче усвідомлювати те, що одна людина трудилася мудро, зі знанням і успіхом, мусить передати свої здобутки тому, хто вів паразитичний спосіб життя. Усе це велике зло і нікчемна суєта: *Яка користь для чоловіка З його турбот і мук? Скорботні дні його од віка, Даремна праця рук. Він і над тим не має власті, Що сам собі придбав, Де мусив стільки сил покласти, Що потом поливав. І хоч би грішника придбання До праведника йшло, То втім нема ще оправдання, І втім велике зло. І я сказав до свого серця: Не мучся за життя! Бо все, до чого ти торкнешся, Нікчемна суєта* [4, с. 188].

У людському житті немає нічого такого, чого могло б не бути. Усьому є свій час, і час усякій речі «під небом»: *Всьому свій час, своя пора є. На все є слушний час. І все, що родиться, – вмирає, – сказав Екклезіаст. Бо всім під сонцем верховодять Закони смерті, тлі... І в чорну вічність переходять Всі речі на землі. Є час родити, час вмирати, Садить і виривають, То будувать, то руйнувати, Лічити і вбивать. Свій час на втіху і на горе, на сльози і на сміх, Час засипать добром комори То руйнувати їх. Свій час – для співу і розмови, Є час – боятись слів. Є час для пестощів любові, Свій час – на лютий гнів. Є час з усіми воювати, Є час і в мирі жити. Є час шукати і збирати, І тратить, і губить* [4, с. 188–189]. Усе це загалом і складає людське буття. Боротьба таких суперечностей забезпечує зміну станів і розвиток. Чимало «зайвої роботи послало небо нам», не даючи відповіді на питання, чи є яка користь від неї «намученим руками». Яка користь тому, хто працює, від того, над чим він працює? Бог створив прекрасним цей світ, давши «синам людським» турботу, аби вони вправлялися у справах, які чинить Господь: *В свій час і добрим, і хорошим Создав Господь цей світ, А ми додуматись не можем, Для чого він стоїть. І догадатися не вмієм, Де взялося те зло? Бо й того ми не розумієм, Що в нас самих зросло. Здається кращої частини немає вже для нас, Як веселитися щоднини, В добрі прожить свій час. Діла всезнаючого Бога Не зміняться вовік, І не додасть до них нічого Ніякий чоловік. Шукай щось кращого, нового, – за все життя своє Прийдеши до висновку одного: Найкраще так, як є. Віки проходять над землею, Летить за роком рік, І вічно стогне під брехнею Нещасний чоловік* [4, с. 189]. Якщо якась людина бачить добро в будь-якій праці своїй, то це – дар Божий. Господь робить так, щоб благоговіли перед лицем його. Що було, те і тепер є, що буде, те вже було. І Бог прикличе минуле (*Під сонцем ложний суд осудить Без доказу й причин, Лиш Бог по правді нас розсудить, не скривдить нас нічим. Він наше серце*

добре знає, *Всі думи потайні, Він тайни всі повідкриває На серця глибини* [4, с. 190]), яке засвідчить: де мала б бути правда, там кривда, де мало б бути правосуддя, там беззаконня. Доля людини нічим не відрізняється від долі тварини: їх чекає однаковий кінець: *Не стало божої подоби На всіх синах землі – вони подібні до худоби, безпам'ятні і злі. Вони і родяться, і гинуть Не краще від скота, Землі до смерті не покинуть; Їх доля – суєта. Що разом жило і зростало, Те разом в яму йде, Бо що із пороху повстало, Те в порох перейде. Хто знає, чи душа людини Злітає до небес, А дух німої худобини Під землю сходить десь? Бо переваги у людини Над тварею нема – І чоловіка, і скотини – їх доля та сама* [4, с. 190]. Однакове дихання в усіх, немає в людини переваги над худобою: смертні і ті, і ті; усе було створено з пороху і все повернеться в порох. А отже, немає нічого кращого, як насолоджуватися людині справами своїми, тому що це її доля: *І я пізнав, що краще буде На світі для людей, Щоб не закопувать нікуди Прибуток золотий. Бо тим, що ти в свій час заробиш, Не треба дорожити. Себе щасливим ти не зробиш, Як скупо будеш жити Зоставиш тут свої маєтки І з ними ти умреш, І ні одніської нитки З собою не візьмеш* [4, с. 190–191]. Щоправда, чи можна насолоджуватися своїми справами, коли навколо стільки зла, утисків, сліз? І немає кому втішити скривджених і пригноблених: *Я бачив сльози і поклони Пригноблених людей, Я чув, як стогони, прокльони Зривалися з грудей; В руках гнобителя лихого Багато гнулось їх, А порятунку ні від кого Не бачив я для них* [4, с. 191]. І хтозна, що краще – жити чи померти («Добре ім'я краще за дорогу масть, і день смерті – за день народження») [Екклезіаст 7 : 1]), а то й узагалі не народитися: *І я подумав: краще мертвим, Ніж цим, що на землі, – Немає горя після смерті, Ні кривди, ні брехні. А щасливіші ті, що й досі На світі їх нема, Їм невідомі наші сльози І грішні діла* [4, с. 191]. Згідно з релігійним ученням, смерть розрушає не тіло, а його тлінність, тому вона – не кінець, а початок вічного життя.

Будь-яка праця, будь-який успіх, слава, багатство і т. ін. викликають між людьми взаємну заздрість, а це – суєта і томління духу: *Я бачив, що діла й успіхи Одного з-поміж нас Другому не давали втіхи, а мучили не раз. І слава зависть викликає, і заздрість – скарби всі, І без ненависті немає Нікого на землі. Та краще жменька невелика В спокою без гріху, Ніж пригорці з чужого лиха, Наповнені страху* [4, с. 191]. Заздрість породжує ненависть, ненависть – гріх, а грішна людина не увійде до Царства Божого.

Людське життя – це мить, відпущена людині для того, аби вона гідно підготувалася до смерті і безсмертя: *І краще двом, аніж одному, Проходить путь життя: Товариш, друг для твого дому, – То цінність хоч яка! І з ворогом устоять двоє Скоріше, ніж одно, А нитка, скручена утрос, Не рветься ледве що* [4, с. 191–192]. Двом краще, ніж одному: у них є добра винагорода у їхній праці. Коли впаде один, то інший підніме

товариша свого. На землі немає праведної людини, яка робила б добро і не грішила б. Тому не на кожне лихе слово, яке говорять, слід звертати увагу, бо лихослів'ям бодай раз у житті згрішила кожна людина: *Закорінилися од віка В серцях задуми злі І праведного чоловіка немає на землі. Не будь привабливим для слова, Чужі слова провір! А всім промовам пустослова Ні крихточки не вір! І на раба свого не сердься, що злом тебе згадав; Ститайся сам у свого серця: А ти не проклинав?* [4, с. 192]. Кожну життєву ситуацію людина повинна сприймати як даність, убачати в ній промисел Божий, бо хто може випрямити те, що Він зробив кривим?

У дні благополуччя користуймося благом, а у дні нещастя розмірковуймо: і те, і те від Бога. І пам'ятаймо: *Над нами царствує випадок, Вже здавна він осліп, Бо не в розумного достаток, Не в роботящих хліб, І не в хороброго побіда, І слава не в митця; І все на світі цім од віка Суєтне до кінця* [4, с. 192]. Звучить песимістично. Однак цей песимізм виявляється на стільки, на скільки присутній він у нашому житті. Навряд чи знайдеться доросла людина, яка рано чи пізно не задумувалася про смисл свого існування, про смерть і безсмертя. Розмірковуючи про це, починаєш розуміти, що смерть, уважай, єдине, перед чим усі рівні: бідні і багаті, розумні і дурні, добрі і злі. Метою людського буття є життя вічне. Без усвідомлення цього, земне існування перетворюється в сон, порожню мрію, мильну бульбашку. По суті, воно є своєрідною підготовкою до вічного життя, а відтак завжди слід пам'ятати про смертний час.

Екклезіаст – найскладніша і найважча для адекватного розуміння книга Старого Завіту. Він репрезентує життєву мудрість, роздуми і досвід людини, що пройшла складний життєвий шлях, на якому чимало побачено й пережито. Останнє спонукало до філософських роздумів про смисл життя, про добро і зло, мудрість і дурість, про місце і призначення людини в світі. Однак над усім цим панує єдиний настрій – усе «суєта» («суєта суєт», «суєтна суєта», «нікчемна суєта», «марнота марнот» і т. ін.). Такий настрій викликає неоднозначні витлумачення як серед вірян, так і серед науковців різних царин.

Література

1. Біблія : Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К. : Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2007. – 1415 с.
2. Библиейская энциклопедия : репринтное издание / Труд и издание архимандрита Никифора. – М. : «ТЕРРА», 1991. – 902 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпін' : Перун, 2001. – 1440 с.
4. Загул Д. Ю. Поезії / Редкол. : В. В. Біленко та ін.; упоряд., вступ. ст. і прим. С. В. Далавурака та В. М. Лесина / Д. Ю. Загул. – К. : Рад. письменник, 1990. – 326 с.
5. Сфремов С. Історія українського письменства / С. Сфремов. – К. : Femina, 1995. – С.481–484.

**ЕТНОКУЛЬТУРНА МАРКОВАНІСТЬ
ГЕОРТОНІМНИХ ПАРЕМІЙ***

Загально визнано, що паремійний корпус відповідної мови відіграє важливу роль у творенні, накопиченні, збереженні, трансляції культури того чи того народу, відображає етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання, засвідчує тісний взаємозв'язок мови і культури: звичаї та традиції впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етнововну реальність. У зв'язку з цим так звані народні афоризми розглядають не лише як «семіотичний спосіб репрезентації, форму існування та зберігання елементів культури, але й мовний засіб пізнання, що сприяє розширенню ціннісно-смыслового горизонту людської культури» [4, с. 208].

Про зв'язок паремій з історичним та духовним досвідом певного мовного колективу, з його культурними традиціями, зокрема й їхню культурно-національну конотацію, етнокультурну специфіку написано чимало [3]. Українські дослідники, як і зарубіжні, здебільшого акцентують на співвідношенні інтернаціональних та національних елементів; на специфічній образності, яка виникає на основі реалій, характерних для тієї чи тієї етнічної спільноти; на мотиваційних розбіжностях (при наявності спільних реалій); на аксіологічних значеннях і т. ін. І це цілком закономірно. Адже і в українському паремійному корпусі засвідчені як ті одиниці, що маніфестують колективний досвід людства загалом, так і ті, які репрезентують властивий лише українському етносу спосіб сприйняття світу, манеру мислення й поведінки (*Без гетьмана військо гине; Де козак, там і слава; Козак у дорозі, а надія в Бозі; Січ – мати, а Великий Луг – батько; На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться; Язик до Києва доведе; У Попівці люди по копійці, а в Конотопі – по копі; У Диканьці дівки модні, всі гуляють, хоч і голодні; Поки Дніпро пливе, Україна не вмере*). Саме такі мовні знаки більшою мірою ілюструють етнічну самобутність, етнічну самосвідомість, у їх глибинних зв'язках заковані повідомлення про країну, її історію, географію, стереотипи народу, спосіб його життя і т. ін. Народний

---

* Колоїз Ж. В. Етнокультурна маркованість геортонімних паремій / Жанна Василівна Колоїз // Славянская фразеология в синхронии и диахронии : сб. научн. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. В. И. Коваль (отв. ред.) и др. – Гомель : ГГУ имени Ф. Скорины, 2014. – Вып. 2. – С. 202–204.

світогляд є національно зумовленим ставленням народу до світу й життя. Він виявляється в тому, що цей народ любить (*Степ та воля – козацька доля*), чого уникає (*Хто любить піч, тому ворог Січ*), що найвище цінує (*Краще смерть на полі, ніж життя в неволі*), до чого ставиться негативно (*Дурень до Києва, дурень і з Києва*).

Загалом у пареміях представлені такі етнічні особливості українців, як-от: працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок із краєм, миролюбну вдачу, гостинність, турботу про родину, рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини, індивідуалізм, спрямованість на вдосконалення, демократизм, толерантність, гіпертрофоване волелюбство, що межує з анархічністю, глибинна емоційність, стриманість, поєднання елегантних настроїв із нездоланим оптимізмом і т. ін. [5, с. 209–211]. До однієї з провідних рис українського світогляду зараховують ще й «глибоку релігійність». На думку М. Грушевського, особливостями української релігійності є певна духовна свобода, поєднання обрядової практики з господарським життям [2, с. 176], що знайшло своє відображення в церковно-народному календарі, який регламентував християнсько-хліборобське життя людей, формував комплекс їхніх національних уявлень і сприяв появі цілої низки паремій: *Як Введення* (4 грудня) *мостить мостки, а Микола* (19 грудня) *забив зіздки, то люта зима буде; Катерина* (7 грудня) *на воді, то Різдво* (7 січня) *на льоді; Варвара* (17 грудня) *заварить, Микола* (19 грудня) *загвоздить, а на Ганки* (22 грудня) *сідай в санки; Яка Ганна* (22 грудня) *до полудня, така зима до кінця грудня; Після Івана Предтечі* (20 січня) *хто не робить, того б'ють у плечі; Якщо на Стріпіння* (15 лютого) *півень нап'ється води, то на Юрія* (6 травня) *віл напасеться трави; Прийшов Федул* (18 квітня) *– тепло роздує; На Прокопа* (21 липня) *жита копа; Прийшов Борис і Гліб* (6 серпня) *– достиг у полі хліб; Прийшов Спас* (19 серпня) *– готуй рукавиці про запас; На Трохима* (2 жовтня) *не проходить щастя мимо: куди Трохим, туди й воно за ним*.

Такі паремії, що репрезентують українські календарні традиції, звичаї, обряди крізь призму свят, у нашому разі релігійних, і до складу яких входить компонент-геортонім, кваліфікуємо як геортонімі (пор.: геортологія – наука, що вивчає різновиди свят як складову частину світової загальнокультурної спадщини). Одиниці на зразок проілюстрованих вище відбивають соціально-звичасвий, духовно-практичний історичний досвід, що віддзеркалює процеси людського світосприйняття, картину навколишнього світу, визначає соціальну поведінку людей.

Геортонімі українські паремії, як, безумовно, і інші слов'янські, містять у своєму складі або просто лексеми-агіоніми (ім'я святих), або відповідні приєднаниково-іменникові конструкції зі значенням

темпоральності, які попри відсутність квантитативного компонента співвідносні з тією чи тією конкретною датою: *На Андрія* (13 грудня) *сниться дівчатам надія*; *Наум* (14 грудня) *наставляє на ум*; *Який Макар* (1 лютого), *такий і товар*; *На Стрітєння* (15 лютого) *обертається птиця до гнізда, а хлібороб до плуга*; *На Талагія* (2 червня) *велика надія*; *Ходить Тодося* (11 червня) *й дивиться колосся*. У пареміях із темпоральною приименниково-іменниковою конструкцією найчастіше репрезентується так зване власне датування, забезпечуване приименником *на*: *На Андрія* (13 грудня) *треба кожуха-добродія*; *Як на Стрітєння* (15 лютого) *капає зі стріхи – не знайдеться з літа потіхи*; *На Петра* (12 липня) *і душа тепла*; *На Прокопа* (21 липня) *жита копа*; *На Іллі* (2 серпня) – *новий хліб на столі*; *Свитку на Здвиження* (27 вересня) *скидай, а кожух одівай*; рідше переддатування (*Хто не посіяв до Богослова* (9 жовтня) – *не варт доброго слова*; *До Дмитра* (8 листопада) *дівка хитра*; *У дурня сіна стане до Юрія* (6 травня), *а у розумного до Миколи* (22 травня); *До Іллі* (2 серпня) *хмари ходять за вітром, а по Іллі проти вітру*) та післядатування (*По Покрові* (14 жовтня) – *то і по теплові*; *Після Якова* (22 жовтня) *осінь заплакала (тепла ніякого)*). Пор.: біл. *На святога Ігната* (11 лютого) *зіма багата, а Ігнат – Грамніцам* (15 лютого) *рад*; *На Аўласа* (24 лютого) *бярэ каўшом масла*; *На Яўдокі* (14 березня) – *голы бокі*; *На Аляксея* (30 березня) *зіма пацея*; *Дождж на святога Марка* (8 травня) – *дык зямля, як скварка*; *На Якуба* (13 травня) *грэе любя тощо*.

Власне геортоніми трапляються в паремійному корпусі значно рідше, є переважно народними назвами тих так званих постійних свят, які церква відзначає в один і той самий час (*Як буде на Введення* (4 грудня) *в сліду вода, то на Юрія* (6 травня) – *трава*; *На Різдо* (7 січня) – *обійдеться без паски, а про мак – буде й так, а без олії – не зомлію*; *Тріци не тріци, вже минули Водохреці* (19 січня); *Якщо на Стрітєння* (15 лютого) *півень нап'ється води, то хлібороб набереється біди*; *Прийшов Спас* (19 серпня) – *пішло літо від нас*; *Як прийде Пречиста* (28 серпня) – *стане дівка речиста*; *Пречиста* (21 вересня) – *на дереві чисто, а прийде Покрова* (14 жовтня) – *на дереві голо*). Пор.: біл. *На Вадохрышча дзень цёплы – будзе хлеб цёмны*; *На Грамніцы – паўзіміцы*; *Як прыйдуць Грамніцы – скідай рукавіцы*; *Грамніца – хлеба палавіца*; *Калі на Грамніцы певень з-над страхі нап'ецца вадзіцы, то на Юр'я – вол пад'есць травіцы*; *Як на Грамніцы адліга – з ураджая будзе хвіга*; *Да Благовешчання зіму не лай і сані трымай*; *Спас – лета шась*; *Спас – бярэ рукавіцы ў запас*; *Прачыстая прынясе хлеба чыстага*; *Хто сее на Пакрове – не будзе мець чаго даць карове*; *Ад Пакрова ўжо дзеўка гатова*. Навіть при спільному джерелі виникнення паремій, не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах

на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких мовних знаків зазнає етнокультурних «корекцій». Етнокультурні зрушення «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах. Пор. також: укр. *До Дмитра* (8 листопада) *дівка хитра, а після Михайла* (21 листопада) – *хоч за потихала; На Юрія* (6 травня) *ворона в житі ховається; На Юри сховаються в житі кури; На Юрія сіна кинь та й вилки закинь* і біл. *Да Дзмітра баба хітра, а на Дзмітры – мужчыны хітры; Святы Змітры – людзі хітры, чаны параць, піва вараць, сыноў жэняць, дачок дають; Калі прыйдзе Юры, не ўглядзіш у жыцце куры; Як на Юр'я пагода, то на грэчку няўрода.*

Подекуди трапляються й одиниці з компонентами-геортонімами на позначення так званих рухомих свят (*До Святого Духа не кидайся кожуха, а по Святім Дусі не забувай о кожусі*), а також ті, що містять у своїй структурі номени на означення постів: *Спасівка – ласівка, а Петрівка – голодівка; До Спасівки бджоли на пана роблять, а в Спасівку на себе; У Пилипівку день до обіду; Масляниця – баламутка: обіцяла масла й сиру, та не хутко; У Великім Пості не ходити в гості.* Будучи своєрідним за своєю функціонально-семантичною природою засобом вираження культурно значущої інформації, проілюстровані паремії засвідчують як загальні, так і специфічні властивості, виражають максимум змісту, використовуючи для цього мінімальні ресурси, адже для репрезентації когнітивно-денотативної ситуації вибираються такі сполучення лексем, які типово й водночас яскраво активізують у свідомості носіїв відповідної мови необхідні асоціативні зв'язки.

Це великою мірою стосується народних висловів із компонентом-агіонімом: *Варвари* (17 грудня) *ночі украли і дня доточили на макове зерня; Минув Олексій* (30 березня), *а Кирило* (31 березня) *каже: «Ще не сій»;* *Варфоломій і Варвара* (24 червня) *дня увірвали, а ночі доточили; Діждали Святого Луки* (16 червня) – *ні хліба, ні муки; Після Івана* (7 липня) *не треба жупана; Зібрав сіно – не страшина Єфросина* (20 липня); *На Іллі* (2 серпня) – *новий хліб на столі; Якщо Казанська* (4 листопада) *плаче, то швидко зима прискаче.* Пор.: біл. *Соль святой Агаты* (18 лютого) *бароніць ад агню хаты; Аўсей* (7 травня) – *авёс сей; Сей пшаніцу на Зілота* (23 травня) – *яна будзе, як злота; Пасееш агуркі калі Пахом* (28 травня) – *будзеш хадзіць з мяхом; Канпелька Матруна* (31 травня), *штоб ты ў зямлю махнула; Сей лён на Алену* (3 червня) – *будзе кашуля па калена; Ад Васіліска* (4 червня) *і салавей блізка; Калі выйдзець рой перад Янам* (6 червня), *будзець зямець панам; На Тодара* (28 червня) *раса – канпель паласа; Хто на Нупрэя* (25 червня) *пасее грэч, той будзе бліны печ; Прарок Амос* (28 червня) *цягне ўгару авёс; Іван Багуслаў* (9 жовтня) *дружкі разаслаў.* Агіоніми виражають темпоральну

семантику імпліцитно, приховано, набувають персоніфікованих ознак, що іноді увиразнюється відповідним предикатом *прийшов / прийде* у значенні «настав / настане»: *Прийшов Наум (14 грудня) – пора братись за ум; Прийшов Тома (29 грудня) – сиди вдома; Прийде Ілля (серпня) – наробить гнилля; Прийшов Предтеча (20 січня) та й забрав свята на плечі; Прийшов Влас (24 лютого) – із печі злязь*. Усвідомлення внутрішньої форми, образної мотивації народних висловів пов'язується з можливими асоціаціями, зумовленими знанням традиційної образності, буттям українського народу.

Усебічне дослідження паремійного корпусу сприяє виявленню універсальних підвалин людського мислення й уможливує пошук унікальних одиниць тієї чи тієї мови, які є маркерами етносвідомості народу. Проблема репрезентації національного колориту в пареміях за своєю суттю є невичерпною, а отже, потребує подальшого дослідження.

Література

1. Васілевіч Ул. Беларускі народны каляндар / Ул. Васілевіч // Паэзія беларускага земляробчага календара / Склад. А. С. Ліс. – Мн., 1992. – С. 554–612.
2. Грушевський М. С. З історії релігійної думки в Україні / М. С. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
3. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.
4. Семененко Н. Н. Русские паремии : функции, семантика, прагматика : [монографія] / Н. Н. Семененко. – Старый Оскол : Изд-во РОСА, 2011. – 355 с.
5. Слюсаревський М. М. Український менталітет : ретроспективи і перспектива / М. М. Слюсаревський // Ілюзії і колізії. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
6. Український народний календар // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://shkola.ostriv.in.ua/publication>
7. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис / [упорядн., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

Ж. В. Колоїз

**«З УСЬОГО СКАЗАНОГО ВИДНО, ЩО В НАС ХАРАКТЕРИ М'ЯКІ.
ТАКІ МИ ВСІ, ТОМУ ЩО БІДНІ. ТОМУ МИ БІДНІ, ЩО ТАКІ»**

До 90-річчя від дня народження Павла Глазового*

2012 рік видався особливо багатим на ювілейні дати, пов'язані з іменами тих, хто творив українську історію, українську культуру, українську літературу. Іван Огієнко, Євген Гребінка, Лесь Курбас,

---

* Колоїз Ж. В. «З усього сказаного видно, що в нас характери м'які. Такі ми всі, тому що бідні. Тому ми бідні, що такі»: До 90-річчя від дня народження Павла Глазового / Жанна Васи́лівна Колоїз // Вивчаємо українську мову та літературу : Науково-методичний журнал. – 2012. – №22–24 (серпень). – С. 71–77.

Михайло Стельмах, Ізмаїл Срезневський – це далеко неповний перелік видатних українських діячів, яких вшанували на державному рівні. На порядку денному ще один ювілей – 90 років від дня народження Павла Глазового – одного з когорти геніальних українських пересмішників, продовжувача славних традицій Остапа Вишні, відданого сина своєї батьківщини, що не зрадив її ні в радянські часи, ні в часи так званої перебудови, до останнього подиху залишався щирим українцем. І справжнім народним улюбленцем, який писав про народ і для народу, уболював за його долю, переймався його майбуттям. І не тільки. Бо героями його творів стали й «славних прадідів великих правнуки погані», які не викликають в поета-гумориста особливого захоплення й отримують справедливую негативну оцінку за свої аморальні вчинки, духовну деградацію, обмеженість та недалекоглядність.

Розмірковування Павла Глазового про тих, хто, утративши свою історичну пам'ять, зневажає рідні звичаї, традиції, культуру, мову, оформлені в гумористичній формі, викликають здебільшого не сміх, а сльози. І це не сльози радості... Адже *Було колись в Україні: Кобзарі співали, А гетьмани вклонялися І шапки знімали. Час минає і міняє Звичаї й закони. Колись кобзи подобались, А тепер – Кобзони («Про матушку й неньку»); Вертається стюардеса Через н'ять хвилин. – А у нас любитель сала Єсть єщо одін. – А це ж хто? – старий питає. – Наш второй пілот. Он хохол і любіт сало. Щирій патріот. Дід серветкою утерся: – Дівко чи мадам, Він не буде їсти сала, Повторюю вам. Стюардеса пильно в очі Дивиться йому. – Як це так – не буде їсти... Поясніть, чому. Дід насупився сердито: – Поясню, мадам. Той і цей не будуть їсти Тому, що не дам. Українцям дав би сала, А хохлам – не дам! («Українське сало»)*. Кожен такий рядок – це крик душі письменника, це звернення до тих, хто проміняв своє українство на хохляцтво, хто, збочивши з праведного шляху, забувши, якого він роду-племені, деградував, сотворив собі кумира – золоте теля – і поклоняється йому: *Здивувався запорожець: – Які мани-мани? Що ви таке варнячите, Наче бусурмани? Здоровило блимнув Славний лицар по кишенях Ударив руками: – Невже, синку, за роботу Береш огірками? А той йому: – Я питаю: Чи ти бакси маєш? – Що ти мені, – гримнув Бульба, – Баки забиваєш? – Я питаю, чи ти маєш Долари, дідулю? Ледве стримавсь козарлюга, Щоб не дати дулю. – Та з якого ж це ви часу Берете таяри? То ви хто тут – яничари, Турки чи татари? – Ні, – говорить шофераґа, – Ми ще українці. – То якого ж тоді біса Не береш червінці? («Тарас Бульба у Києві»)*. Устами славного запорожця Тараса Бульби поет з гіркотою констатує: ті, які називають себе *Ми ще українці*, поступово втрачають одну з основних ознак національної ідентифікації – мову: *Щось на очі козаків, Спустилось, як морок. З-під сивого оселедця Градом піт закапав. – Та де ж це я опинився?*

Куди я потрапив? – Стоїть Бульба остовпілий, Хита головою. – По-якому це ти, дівко, Говориш зі мною? А дівуля як підскачить: – Ти што, ненормальний? Язик тебе не нравітса Наш офіціальний? – Тобто, як офіціальний? Московський чи польський? – Нет, – оскалилась дівуля, – Шулявско-подольській («Тарас Бульба у Києві»). Намагаючись пробудити національну свідомість і гідність, Павло Глазовий закликає своїх «ледачих нащадків» схаменутися, одуматися, бо інакше – не бачити добра ні нам, ні нашим дітям: – Що ж це скоїлося з вами? Що це за порядки? До чого ви дожилися, Ледачі нащадки? Вас давно завоювали, Без війни, без бою, Протухлою ковбасою Й кислою бурдою. Засмоктали Україну, Як клопи, як воші, Як короста з лишаями, Чужоземні гроші. Карбованці ваші стали Непотрібним сміттям. Вони уже не годяться На іграшки дітям. Перед злими гендлярями Плазуюте рачки, Як жебраки, каночите Нікчемні подачки... Боюсь, що вам недоброго Чогось напророчу. Доки людьми не станете, Знати вас не хочу!» («Тарас Бульба у Києві»).

На превеликий жаль, окреслені проблеми актуалізуються в умовах сучасного суспільства, коли вся українська спільнота висловлює глибоку стурбованість ситуацією довкола голосування у Верховній Раді щодо законопроекту Колесниченка / Ківалова. «Сутність домагань та пристрастей, що вирують навколо так званої мовної карти, головним чином зводиться до питання про доцільність законодавчого закріплення, у тому числі в Конституції України, статусу російської мови як також державної чи офіційної, причому усі ми є свідками того, що «козирями» мовної карти раз у раз збурюють наше суспільство вже на щонайвищих поверхах влади. І особливо напередодні парламентських чи президентських виборів» [3, с. 131]. Появу цього законопроекту з наближенням виборів неважко було передбачити: і добре освоєна карта знову «у грі», нею ходять «активно й агресивно, узгоджено і здириговано» [3, с. 131]. Бо нічого, по суті, не змінилося відтоді: *Ось хоча б на Україні – Скільки щирих росіян, Тих, що гордо заявляють: – Я товарищ, а не пан! Незалежність українська В печінках засіла їм. Як вони скучають, бідні, За отечеством своїм! Гляньте в Раду у Верховну. Там же стільки є орлів, Що по-нашому стулити Не уміють пари слів. Їх же, бідних, заставляють Україні присягать. А на кой їм Україна, Єслі єсть Росія-мать? То чому ж орел двоголавий Хитро збоку погляда? Чом орляток не кликає До єдиного гнізда? А тому, що хоч в орляток Є проблеми з язиком, З України у Росію Їх не витуриши кілком («Орлине плем'ячко»).*

Прикро, але у Верховній Раді України були і залишаються політичні сили, які, ігноруючи національне законодавство, зокрема й Конституцію, вносять, як і вносили ще й за життя Павла Глазового,

дисгармонію в мовну ситуацію: *Коли в Раді у Верховній Руськомовній виступа, Ви прислухайтесь, шановні, Що він меле й теліпа. – Без єдиного Союзу Далеко мы не уйдем. Жить не зможем без России, Неизбежно пропадем... – Виступайте на державній! – Із гальорки хтось гука. – Перестаньте придираться! – Чути з іншого кутка. А йому ж державна мова – Непотрібна, зайва річ. Йому рідна та, якою Разговарівал Ілліч. Проти вищого начальства Він ніколи не ішов. Що начальство ізрекало, Те і він услід молів. Не морочилась ніколи, Твердолоба голова, Українські чи російські Ті начальницькі слова. Буде три державні мови Чи чотири, чи одна, – Ні тієї, ні цієї Він не знатиме й не зна. І його не мучить совість, І – сумління не гризе... Тож послухайте терпляче, Ще чого він наперзе. – Мы от наших оппонентов Разных слушаем речей, А живут они поддержкой Иностранных богачей. Потому они им служат, Что живут за ихний счет! – Зачекаймо ще хвилинку, Доки він затулить рот. Зачекаймо й запитаймо: – А тепер повідай нам, За який і чий рахунок Ти живеш на світі сам? Ти продуктів добру купу Умегенюєш щодня. Що ж у тебе – є корова, Власні кури чи свиня? Може, ти свиню зарівав І насмажив ковбаси? Може, з власного городу Ти картопельку їси? У народу від нестатків Уривається терпець, А у тебе на загривку Ледь зійшовся комірєць. Ти Росію сильно любиш? Безперечно, це не гріх, Але хто ж тебе тримає, Не пускає до своїх? Залиши нам Україну, Не тягни до росіян, Можеш пупа надірвати, Це ж тобі не чемодан («Руськомовний депутат»).*

Рука «старшого брата» відчувається всюди. А наші урядовці вдавали і вдають, що нібито нічого не бачать. А, можливо, і не хочуть бачити. Так, мовляв, історично склалося: – *Кажуть, наших у Росії Є мільйонів п'ять. – А вони там по-російськи Вміють розмовлять? – Ну звичайно. Володіють Мовами двома. – Є там школи українські? – Ні, таких нема. – А Росія скільки руських Дарувала нам? – Їх в чотири рази більше, Аніж наших там. – Чи спокійно їм живеться? – «Требуют» весь час, Щоб по-руськи їхні дітки Вчилися у нас. А чому отак виходить Пояснив один Убеждьонно руськомовний Вчений громадянин: – Всем известно из древнейших Письменных трудов То, что Киев – это мать Русских городов («Факти й аргументи»).* Наслідки тривалого антиукраїнського лінгвоциду не подолані.

Загальновідомо, що нинішня мовна ситуація в Україні, як і десять років тому, – ситуація двомовності. Навряд чи необхідно наводити докази на підтвердження цієї тези. Не потребує особливого доведення й твердження про функціональну нерівноправність української й російської мов: в інформаційно-культурному просторі держави, сфері загальнонаціональної масової комунікації домінувала й домінує російська, а в деяких регіонах

маємо майже цілковите панування російської й у сфері щоденної побутової комунікації. Подібну ситуацію в різних аспектах неодноразово репрезентував поет-гуморист у відповідних віршованих текстах, актуалізованих сьогодні: *У трамваї повно. – Что ви за народ? Впереді слободно, проходи вперед! Ти чево, чувішка, прьося на носок? Опупела, что лі? В голове песок? Никакіх пойнятій об культуре нет. Убери свой локоть, он же как шкiлет. Дама в полосатом, топай веселей! Трудно ж протолкаться, как среди джунглей. Ты, піжон у шляпе, глазом не косі! Здезь тебе невдобно? Єздяй у таксі. Да протрі гляделкі, коріш дорогой! Ты же мне на тухлю лезеши сапогой. Что ти строи хаханькі, будто не причом? Я же тібя спрашую русским языком! Так, бува, в трамваї здоровань звука. А у нього мова, чуєте, яка? І, либонь, гадає лобуряка той, Що російську знає, як той Лев Толстой («У трамваї»).*

Як відомо, формування, існування, розвиток тієї чи тієї мовної ситуації в суспільстві зумовлюється не лише історичними чи політичними чинниками, а й факторами соціопсихологічними: «функціонування мови визначається і регламентується чинними в суспільстві культурними нормами». Для мовної спільноти характерний певний комплекс уявлень, оцінних суджень про мову на зразок того, що одна мова – престижна, інша – ні, за одну – чомусь соромно, за іншу – аж ніяк: *Йде синок до школи вперше. Пита батька мати: – Якій мові ми синочка Будемо навчати – Українській чи російській? Обидві ж хороші. – Хай вивчає ту, якою Печатають гроші («Найкраща мова»); У крамницях, у пивницях – Дуськи, Муськи, Люськи. Ти до них – по-українськи, А вони – по-руськи. Станеш глянеш: мамо рідна, Господи мій, Боже! Наяложене, патлате, На чортяку схоже, Стан свинячий, погляд вовчий І усмішка кінська... Нащо таким красотулькам Мова українська? («Красотульки»).* Такі уявлення врешті-решт є виявом узвичаєних етнічних стереотипів, пов'язаних із панівними в суспільстві національно-культурними орієнтаціями. Щодо конкретної особистості, можемо говорити про стереотипний образ тієї чи тієї мови – певний комплекс думок, суджень, переконань, оцінок, систему уявлень, установок, пов'язаних з мовою. Саме цей образ, очевидно, здебільшого визначає мовну поведінку людини, вибір відповідного мовного варіанта або мови в білінгвальної ситуації: *Прилетіли на Україну Гости із Канади. Мандруючи по столиці, Зайшли до райради. Біля входу запитали Міліціонера: – Чи потрапити ми можем На прийом до мера? – Козирнув сержант бадьоро. – Голови немає. Він якраз нові будинки В Дарниці приймає. – Здивуванням засвітились Очі у туриста. – Ваша мова бездоганна І вимова чиста. А у нас там, у Канаді, Галасують знову, Що у Києві забули Українську мову. – Козирнув сержант і вдруге. – Не дивуйтесь, – каже. – Розбиратися у*

людях *Перше діло наше. Я вгадав, що ви культурні, Благородні люди, Бо шпана по-українськи Розмовлять не буде* («Заморські гості»). Проблема двомовності спостерігається й у так званих різноетнічних сім'ях, як-от, наприклад: *Матір звать Елеонора, а батечка – Савка. Синок у них підостає, ім'я йому Славка. Батько щирий українець, мати – сибірячка. – Не говори, – учить мати, – гавкаєт собачка. Вєдь не гавкаєт собачка, она, дєтка, лаєт. Ето тебе твой папаня язык засоряєт. Сколькo раз я говоріла: пожалей ребїонка! Зачєм же ти уродуєш, делаєш подонка? – Прошу слова вибирати, – насупився Савка. – Це ти мене зараз лаєш, а собака – ГАВКА!* («Суперечка»). Індивідуальний білінгвізм збагачує людину, та коли він набуває тотального поширення, він «несе національній спільно́ї загрозу руйнації основ її духовної своєрідності» (Л. Масенко).

Павло Глазовий не був спеціалістом із соціолінгвістики, не вивчав проблем соціопсихологічного характеру, лінгвістичну свідомість носіїв мови, однак чітко окреслив (у поетично-гумористичній формі) деякі особливі риси ставлення українців до рідної мови. Передовсім це національний комплекс меншовартості: *Прибув Сава до Києва З дружиною в парі. Продавали сало, м'ясо, Яйця на базарі. З покупцями торгувались, З людьми говорили. Потім пішли Хрещатиком На Дніпрові схили. А як звідти повертались, Мовив Сава жінці: – Давай «чтокать», бо невдобно, Що ми українці* («Не в своїй тарілці»). Той самий психологічний комплекс зумовлює впевненість, що українська культура, відповідно, і мова, яка цю культуру представляє, вторинні, нібито «другого гатунку», не «світового рівня». При цьому забувається, що «світовий рівень складається, насправді, з кращих надбань своєрідної національної культури», за яку поплатився життям не один українець: *Якщо в нашій безталанній мові Набереться двісті тисяч слів, То за кожне українське слово Вже покляли сто голів... Нашу мову величаву Чуємо не всюди. І не мова винна в цьому – Винуваті люди. Не вживеться щира мова З кволими рабами, В яких думка на припоні, Язык за зубами. У чиновницьких чуланах, Де столи дубові, Де неволя і сваволя, Тісно нашій мові. По крамницях та пивницях, Де й повітря п'яне, Гасне, в'яне слово наше Степове, духмяне. Не для «куплі» мова наша І не для «продажі». Не для того, щоб базікать На ледачїм пляжі. Наше слово не ввібгати У сухі трактати, Щоб лакейством хліба кусєнь Підло заробляти, Щоб брехати, щоб дурити, Забивати баки, Позичаючи нахабно Очі у собаки. На зачовганих асфальтах, Де смолою пахне, Наше слово крила губить, Наша мова чахне...* («Мова величава»).

Чимало українців ставиться до своєї мови з острахом та упередженістю. Мову, можливо, і знають, проте не говорять нею. Причиною цього може бути пропагований протягом десятиліть

радянською ідеологією образ «українського націоналіста», який вороже ставився до будь-кого, хто говорить не українською. Власне, ми й досі не можемо позбутися негативних конотацій, пов'язаних із лексемами «нація», «національний» та їхніх похідних (ідеться насамперед про такі поняття, як «національна ідеологія», «національний рух», «націоналізм», «націоналіст» і т. ін.): *В ресторані кийвськїм Питає директор: – Ктo шумел здесь – контрольор, Ревізор, інспектор? – Кухар каже: – Это тїп В вишїтoй рубашке По-українскї мораль Резал нашей Машке. Распекал: «Ваш борщ такїй. Що не можна їсти». – Розжірелї, стервецї, Націоналісти («Ктo шумел?»)). І при цьому мало хто замислюється над тим, що не може бути поваги до іншої нації й культури, якщо до своєї рїдної ставитися з неповагою. Для багатьох і досї говорити українською означає бути націоналістом в ідеологічно-радянському розумінні цього слова, протиставляти себе загальноприйнятим нормам поведінки і співжиття. Нинїшні автохтони України «за ставленням до рїдної мови, до української справи загалом можуть бути категоризованї на свїдомих українцїв, по-антиукраїнськї наставлених малоросїв і хохлїв з амбївалентною національною ідентичністю, яким відомо, що вони – українцї, але історична чи й генна пам'ять підказує їм, що бути українцем невідгїдно або й небезпечно» [4].*

Нарештї, українська й досї у сприйнятті багатьох є мовою «села», «сєлюкїв», «хохлїв», тобто нїбито людей неосвїчених і некультурних. Витоки формування такого ставлення треба також шукати в ідеологічній політицї колишньої царської Російської імперїї та колишнього СРСР. Активне впровадження російської у сферї офіційного ділового спілкування, науки, засобів масової інформацїї сприяло виникненню й закрїпленню уявлення про українську як таку, що може забезпечити спілкування лише на рівні побутовому, у кращому разї нею можна розповідати казки чи співати піснї. Російська поставала мовою освїченого мїста, українська – мовою села, до якого освїта добирається повільно, а про науку й узагалї не йдеться: *Син поїхав з дому та й прожив у мїстї Бїльше як тївроку, днїв, напевне, з двїсті, Він в село вертається, з матір'ю вітається: – Здравте, мама родная! Как здесь поживается? – Мати гладить сына по рудому чубчику. – Як це ти балакаєш, любий мїй голубчику? Наче й не по-нашому, наче й не по-руськoму, – Бїльш на те скидається, що по-малоруськoму. – А синок відказує: – Ти, маманя, тьомная. В нашем положенїє разниця огромная. Я живу у городе, ти всьо времня в полі. Как тут-здесь разтумкаєш, что-чево і што лї? («Здрастуй, мама родная!»)). Тому батьки здебільшого без обурення сприймають те, що відповідні обставини життя роблять їхнїх дїтей російськомовними. Упродовж тривалого часу, поки українська культура, наука, мова розвивалися у пригнобленому становищі, усупереч чисельним*

заборонам і постановам, різними ідеологічними інстанціями свідомо формувався образ «непрестижної», «безперспективної», «недосконалої», «незручної» української мови. І це, на превеликий жаль, реальність: *Дід приїхав із села, ходить по столиці. Має гроші – не мина жодної крамниці. Попросив він: – Покажіть кухлик той, що з краю. – Продавиця: – Що? Чего? Я не панімаю. Кухлик лоба покажіть, той, що збоку смужка. – Да какой же кухлік здесь, если это кружка. – Дід у руки кухлик взяв і нахмурих брови: – На Україні живете й не знаєте мови. – Продавиця теж була гостра та бідова. – У меня єсть свой язык, ні к чему мне мова. – І сказав їй мудрий дід: – Цим пишатися не слід, Бо якраз така біда в моєї корови: Має, бідна, языка і не знає мови («Кухлик»).*

Питання поширення й функціонування мови в суспільстві багато в чому залежить від цілісної економічної, політичної, соціальної та культурної ситуації. Незацікавленість державних структур, «утома» громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп, безвідповідальність, бездіяльність скеровані на підрих конституційного статусу української мови як єдиної державної в країні. Коли той чи той чиновник може спокійно працювати, не знаючи державної мови, знижується престиж українськості. Можна і треба навчатися чужого, але в жодному разі не слід цуратися свого, рідного. Бо це передусім аморально щодо народу, який, так би мовити, «делегував» свого часу «сильним світу цього» свої повноваження: *Збирається мій знайомий В далеку мандрівку. Придбав собі в Туреччину На тиждень путівку. Костюм справив елегантний, Вчить турецьку мову. Уже знає, як звуть турки Свиню і корову, Як спитати по-турецьки, Почім у них шуби, Де купити мило й пасту, Яка чистить зуби. Голова гуде у нього Від тих уроків. Він, до речі, на Україні Живе тридцять років. Ходить всюди, як хазяїн, Аж дверима гурка, Хоча мову українську Знає гірше турка («Гурок»).*

Закон про мови не виконувався і не виконується, програми підтримки української мови (як і культури загалом) не здійснювалася і не здійснюються як через відсутність належного фінансового, технічного, організаційного забезпечення, так і через брак або невиявленість державної волі: *Я багато передумав у житті, Міг би книги понаписувати товсті, Але як я понаписую книжки, Як змішалися у мене язики? Я ж курей своїх домашніх насмішу, Якщо суржиком ці мислі опишу. Хоч закон у нас про мову ніби є, Та нічого він нікому не дає ... Руськомовна розгулялася братва, Ніби править тут не Київ, а Москва. Із села свого поїду у район, – Там про руськи чеше кожен балабон («Кумів ум»).*

В умовах відкритої етнокультурної агресії недостатньо говорити про бажання вчити українську мову – можна вчити її все життя, але так нею й не послуговуватися. У нинішній ситуації варто сприяти свідомому й

цілеспрямованому її використанню, докладати зусиль до утвердження статусу української мови як такої, що не лише репрезентує багатівікову культуру, а й може обслуговувати сучасне інформаційне суспільство: *Іде вуйко Хрещатиком – Приїжджа людина. Запитує у зустрічних: – А котра година? Перехожі пробігають, Позиркують скоса. Той рукою відмахнеться, Той відверне носа. А тут раптом двоє негрів Вийшли з гастроному. Один глянув на годинник: – Зараз чверть на сьому. Вуйко низько поклонився. – Дякую, шановні! Значить, є ще у столиці Україномовні («Наші хлопці»). Увесь світ знає про те, що «регенерація національного організму, ренаціоналізація неможливі без мовної компоненти. Коли була створена держава Ізраїль і відновлений іврит став державною мовою, кожен репатріант мав пройти поглиблений курс цієї мови» [4]. Той, хто не зміг прийняти відповідні правила «гри», залишився ні з чим, при «своїх бубнових інтересах»: *Зустрілися на базарі Дамочки знайомі. – Як ваш Льова поживає? – Сидить у дурдомі. Він в Ізраїль перебрався До перебудови, А там бар'єр – біда тобі, Як не знаєш мови. Вчився Льова так старанно, Що не бачив світу, Але ідишу не вивчив, Не знає івриту. Як почина балакати, Ні складу, ні ладу. Там же книжки не спереду Читають, а ззаду. Потикався бідний Льова В різні установи, Все закрито-перекрито, Як не знаєш мови. Скрізь дивилися на Льову, Як на психопата, Тому й зробив бідний Льова З фанери плаката. Накарлявав: «До такого Життя ми не звичні. Ми – євреї особливі, Російськоязичні. Вимагаєм від кнесета Створить нам умови, Запровадить в Ізраїлі Дві державні мови!» Гукав Льова під кнесетом, Роззявивши рота, А на нього всі дивились, Як на ідіота. Мало йому не побили На лобі плаката. Тепер в Льову у дур домі – Окрема палата. Щоб знав, дурень, що Ізраїль – Розумна держава. Нав'язувать чужу мову Там не мають права («Про бідного Льову і державну мову»). У нашій же країні все по-іншому: у нас можна бути при владі і не знати державної мови. А щоб якимсь чином виправдати себе, «народні обранці» повсякчас намагаються «переписати під себе» «засади державної мовної політики», що є небезпечним кроком до ліквідації нашої незалежності: *В нашій славній Україні, Як і в тій країнци, Є дві групи: малороси Й справжні українці. То чому б і нам у себе Школи не відкрити, Щоб по-нашому начальство Вчилось говорити? Ну, хоча б для тих спочатку, Що в Верховній Раді, Чи усілись на високій Керівній посаді, Ти звертаєшся до нього З ласкою й поклоном, А воно шулявсько-руським Бубонить жаргоном. Незугарне по-людському Вимовити слова, А для нього, бач, не годна Українська мова. Для таких, закоренілих, Впертих русоманів Не завадили б нам школи На зразок ульпанів. Опинилися при владі? Гайда всі за парту, Бо народом управляти – То не штуки-жарти. Тільки знайте, що в ульпанах Учать не без плати. Сто доларів за науку***

Треба викладати. Малорос закрутить носом: – Вон чого хотіте... Нет, не я платіть вам должен, А ви мне платіте! І такого не питайте, Хто у нього мати. Він забув її, не знає І не хоче знати («Ульпани»).

Згідно з позицією Павла Глазового, виховання почуття національної самосвідомості та національної гідності можливе лише за умови чіткого усвідомлення місця рідної мови й культури в сучасному світі, розуміння самоцінності, самодостатності, довершеності будь-якої з мов і культур. Кожна з мов – унікальна і втрата будь-якої з них – непоправна шкода для цивілізації загалом. Письменник закликає зберегти унікальність, неповторність своєї рідної мови, не допустити її нівелювання. Це однаковою мірою важливо й для української мови й для мови однієї з найбільших українських меншин – російської: *Розмовляє наша Мова з Русским Языком. – Мы с тобой, – Язык говорит, – Не в ладах живем. Опечален мой двуглавый, Мой родной орел Тем, что нынче в Украине Мало русских школ. Малышей русскоязычных Надобно беречь. Ты же знаешь, как их портит Неродная речь. – От-такой! – каже Мова. – Я ж сестра твоя, То чому ж російським діткам Шкодитиму я? Нерозумно це – сваритись Мові з Языком... – Да пойми, – Язык говорит, – Речь же не о том. Ты же знаешь, сколько русских В Украине есть. И других русскоязычных Всех не перечешь. – А вони, – питає Мова, – Звідки прибули? Ми сюди їх вербували Чи за чуб тягли? То чому ж російськомовні Прагнули весь час, Щоб не стали їхні діти Схожими на нас? Від столиці України До найдальших сіл Все ставало менше й менше Українських шкіль... – Ну так что ж? – Язык питає. – Я для всех родной. Я – Тургенев, Достоевский, Пушкин и Толстой. – Не хвилюйся, – каже Мова, – Ми шануєм їх. Ти поглянь на руськомовних Діточок своїх. Подивися на модерну Молодь у містах Та послухай краєм вуха, Що в них на вустах. Що їм Пушкін? Що Тургенев? Що для них Толстой? Та для них уже й Чапаєв Більше не герой. Знаєш, скільки тут про нього Наплели гидот? Петька, Анка і Чапаєв – Пошлий анекдот. Про Тургенєва й Толстого Навіть річ пуста. Де ти бачиш їхні книги? Хто тут їх чита? Від еротики й порнухи Аж тріщать ларки. Все ж то творять доморослі Наші «русакі». Ти у нас російськомовну Пресу переглянь. Чим натоптана й набита Та газетна дрянь? Уяви, що твій Тургенев Прочитав би те, Що братва російськомовна Про жінок плете, Як смакує походеньки Безсоромних дам. Він сказав би: – Это мерзость! Это стыд и срам... – Ты права, – Язык промовив. – Слушай мой ответ. Мне от этих целкоперов Тоже жизни нет. Прикрываясь русской речью, Этот гнусный сброд Разлагает в равной мере Мой и твой народ. Я скажу тебе по-братски, Истину любя: Ты, сестра, от этой мрази Береги себя. Защищайся, отбивайся, А не то – капут. И тебя они угробят, И меня сожрут – Ну спасибі, – каже Мова, –*

За такі слова. Триста літ мене давили, Але я – жива, Бо мене оберігає Божя благодать. Вічна правда: Бог не видасть – Свині не з'їдять («Мова і язик»). У цьому аспекті доречними видаються слова московського політолога Андрія Окари: «Стан як російської, так і української мов у Східній Україні – це два різні образи смерті: українська – вмираюча, російська – мертва. Але мертва не в тому розумінні, що вона незабаром зникне, а в тому, що не має органічного середовища існування <...> Тому й сучасний стан української мови в Східній Україні хвилює та непокоїть, а стан російської – дратує» [2, с. 59].

Насамкінець зауважимо: аби «вимагати» шанобливого ставлення до мов національних меншин, треба самому бути патріотом – шанувати передусім своє, рідне, національне. Аби говорити про повагу до рідної мови, треба принаймні самому послугуватися цією мовою, бути зразком для наслідування. Треба просто любити – любити свою землю, свій народ, свою історію, свою культуру, свою Україну, як любив її Павло Глазовий: *Дивлюся я телевизор. Виступа мужчина, А за ним – великі букви НОВА УКРАЇНА. Після нього другий, третій з жаром молодецьким Викладають кислі мислі Суржиком донецьким. Що ж це, браття, за країна – Нова Україна? Із якого вона роду, Племені й коліна? Чом про неї не чував я На школярській парті? Де вона, в якій півкулі, Покажіть на карті. Покажіть мені, будь ласка, Де її столиця. Виявляється, на карту Нічого дивиться. Це зібрались на конгресі Ринкові герої, Щоб творити Україну Нову зі старої. Так, немовби Україна – То для них як шапка. Зняв з макітри рвану-драну, Викинув і – крапка. Люблять щирі українці Україну-неньку, А комусь вона набридла, Подавай новеньку... Діячі всіляких партій, Члени й активісти! Улаштовуйте конгреси І збирайте з'їзди, Засідайте, викидайте Гроші на наради, Щоб пробитись, проитовхатись Ліктями до влади, В боротьбі за привілеї Лізте хоч на стіни, Та при тім не поминайте Всює України. Вас не стане, й нас не буде В цім безладнім світі, А Земля її нестиме По своїй орбіті, Бо вона – не знак на карті, А творіння Боже. Ні новою, ні старою Звать її негоже. Що для неї колотнеча Ваша політична? Ви тут гості тимчасові, Україна – вічна («Вічна Україна»). Воистину – мудрі слова!*

Література

1. Глазовий П. Сміхологія : Вибране / П. Глазовий. – К. : Діокор, 2003. – 526 с.
2. Окара А. Полтавський суржик і духовне плебейство / А. Окара // Урок української. – 2001. – №5. – С. 59 – 61.
3. Погрібний А. Раз ми є, то де? Мова державна? Мова офіційна? /А. Погрібний // Відданий будівничий України : Есеї, спогади, статті, рецензії / Передмова В. Калашника. – Харків : Майдан, А-С-Є, 2005. – С. 131 – 143.
4. Радевич-Винницький Я. Рідна мова в ситуації двомовності / Я. Радевич-Винницький // Електронна версія / Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1044>

Ж. В. Колоїз

КОНЦЕПТИ «НЕБО» І «ЗЕМЛЯ» В КОНФЕСІЙНОМУ Й ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ*

Проблема зв'язків конфесійного та художнього різновидів української літературної мови тривалий час залишалася поза увагою науковців. Це пояснюється передусім, з одного боку, занепадом конфесійного стилю в материковій українській мові, з іншого, – войовничою атеїстичною ідеологією радянської влади, її багаторічною антирелігійною пропагандою. У період демократизації українського суспільства конфесійний стиль починає відновлюватися й активно розбудовуватися, викликаючи зацікавлення різних учених, зокрема й мовознавців.

Дослідження його особливостей здійснюється як безпосередньо (на відповідному фактичному матеріалі), так і опосередковано, крізь призму різних взаємовідношень. Останнім часом увага науковців зосереджується на виявленні його взаємозв'язків, насамперед лексичних, із художнім стилем, матеріал якого засвідчує, що релігійна культура мала вагомий вплив на формування культури українського народу загалом і художнього бачення зокрема.

Так звана конфесійна лексика, репрезентована художнім, здебільшого поетичним, мовленням уже неодноразово ставала предметом спеціальних наукових розвідок, у яких визначено її лінгвістичну природу, компонентний склад, принципи систематизації, схарактеризовано її семантичну структуру, з'ясовано функціонально-стилістичні особливості. Щоправда, чіткі межі самого поняття «конфесійна лексика» так і не означені. Не претендуючи на заповнення цієї прогалини, ми поставили собі за мету осмислити концепти «небо» і «земля», які з позицій сучасної української літературної мови зараховуються до складу загальноживаної лексики, у конфесійному та художньому дискурсі, виявити ті модифікації у семантичній та конотативній сфері цих одиниць, які реалізуються в художньому мовленні.

Небо і земля є найархаїчнішим теологічним і космогонічним протиставленням: *На початку створив Бог небо і землю* [Буття 1 : 1]. У багатьох концептологічних дослідженнях зазначається, що структура зовнішнього (фізичного) матерії традиційно в усіх культурах описується за допомогою серії просторових протиставлень. За допомогою бінарних

---

* Колоїз Ж. В. Концепти «небо» і «земля» в конфесійному і художньому дискурсі / Жанна Василівна Колоїз // Актуальні проблеми сучасної філології : Мовознавчі студії : зб. наук. праць. – Рівне : РДГУ, 2012. – №20(2). – С. 118–122.

опозиції людина прагне до спрощення та відповідної схематизації багатогранного світу. Бінарна опозиція *небо* – *земля* репрезентує співвідношення божественного і буденного, божого і людського, вічного і тлінного. Яскравими ілюстраціями такого протиставлення служать тексти основних православних молитов: *Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє; нехай прийде царство Твоє; нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі* (Молитва Господня); *Вірую во Єдиного Бога Отця вседержителя, Творця неба і землі, усього видимого і невидимого* (Символ віри). Доволі часто така антитеза представлена й у відповідних текстах художнього поетичного дискурсу: *Співають небо і земля, Луна хвала над світом, Бо кожне серце промовля: Воскрес наш Викупитель* (З. Живка); *Ангели витають, Бога прославляють – за тиждень Великдень! Миром-Заповітом над усеньким світом – за тиждень Великдень! Небеса співають, землю надихають* (В. Грабовський); *Поволі ніч підносить темні вії, – Відкриті навстіж сяють небеса... І зореока даль на землю віє Безмежністю, як вічності яса* (О. Черненко). Бінарні опозиції символізують зв'язок між небом і землею, божеством і людиною, світом земного існування і вічного життя, безсмертя.

У сучасній українській мові звуковим комплексом *небо* позначають «видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі шатра». Сама лексема походить із праслов'янського **nebo* (**nebos*), споріднена з давньоінд. *nabhah* – «туман, хмара, повітряний простір, небо». Розглядається як утворення із заперечної частки **ne* і основи **bhos* («сяючий») (пор.: гр. *νεφος* – «хмара»).

Лексема *небеса* запозичена зі старослов'янської мови (пор.: *небеса*), є формою Н.-Зн. відмінків від *небо*, іменника **es*-основ. Частина похідних в українській мові є формами успадкованими з праслов'янської мови або пізніми власними новотворами, зокрема й кальками [3, с. 57].

Небеса означають трансцендентність (від лат. *transcendentis* – те, що виходить за межі), безкінечність, висоту, царство блаженства, найвищу владу, порядок у Всесвіті, склепіння, яке, як здається, огортає землю і вдень є голубим, а вночі – темним: *І Слово Боже у чаші серця засвітилось. Засяяла Господня милість. В світлицях душ, у сповідях омитих. І ми, щасливі, наче діти, Злітаємо у душі до небес* (Г. Гайворонська); *Коли схід сонця бачу загадковий І світло дня небесного мені Всміхається і летіть, наче повінь – Молюся, Господи, Тобі. Якщо я плачу від невдач та болю І світ полином стелиться в журбі, Не нарікаю, не кляню недолю – Молюся, Господи, Тобі. Якщо ж на серці втіху щирю маю Й успіхів коралі збираю у труді – До неба чистого я душу повертаю – Молюся, Господи, тобі* (П. Гринчишин).

У конфесійному дискурсі лексема *небо* репрезентує значення «атмосфера, яка безпосередньо оточує землю; повітряний простір над землею» [2, с. 508]. Ця атмосфера уявляється як певна площина, небесне склепіння, так звана твердь, на якій розміщені небесні світила – сонце, місяць і зорі (зірки), тобто весь космос поза землею: *І щоб ти, глянувши на небо і побачивши сонце, місяць і зірки й усе воїнство небесне, не спокуювся і не поклонився їм, і не служив їм, оскільки Господь, Бог твій, віддав їх усім народам під усім небом* [Второзаконня 4 : 19]. Зірки асоціюються в українців із небесними вікнами, з яких дивляться ангели. Наші предки були переконані, що Всевишній прорубує в небі віконечко і садовить до нього ангела дивитися за ділами новонародженого протягом усього його життя. Ангел дивиться і записує в книгу, а людям здається, що то світиться зірка. Коли людина помирає – вікно зачиняється і зірка падає з неба [5, с. 329]. У художньому дискурсі така зоря (зірка) уявляється як провідна: *О Господи, залиш цей сніг, на гілці срібні громовиці, І цю зорю, що далі кличе, Ув очі дивлячись мені* (В. Малишко).

Простір від землі до цієї тверді, де царюють птахи, відбуваються різні повітряні явища і знамення, іменують *небом повітряним*. Крім нього, є ще й *небо вишне* [4, с. 388; 5, с. 331]. Це той духовний світ, де перебуває Бог та ангели і де записані імена спасених: *Минула іще ніч, й нова настала днина... Лиш променів списи пробили щит імлі, Марія-мати, ще одна Марія й Магдалина до гробу Вчителя навідатись пішли, аби відбуту все, що по закону треба, що звичай вимага, заведений людьми. Та стався землетрус, і ангел зринув з неба – майнув над світом цим, як блискавка з пільми* (О. Гончаренко). До цього неба на мить був узятий апостол Павло (*Знаю чоловіка у Христі, який чотирнадцять років тому (чи в тілі – не знаю, чи без тіла – не знаю, Бог відає) узятий був до третього неба* [2 Коринфян 12: 2]), з цього неба прийшов Христос, туди він вознісся (*І коли він благословляв їх, почав віддалятися від них і вознісся на небо* [Луки 24 : 51]). Воно відкрите для всіх праведників, усіх спасених. У Святому Письмі таке небо іменовано чи то «Єрусалимом небесним», чи то «Царством Небесним»: *Але ви приступили до гори Сиону і до міста Бога Живого, до Єрусалима небесного і до безлічі ангелів, до торжества собору й Церкви первородних, на небесах написаних, і до суддів всіх – Бога, і до духів праведників досконалих* [Євреїв 12 : 23]. «Царство Небесне» є калькою з німецької мови, відповідником грецького виразу «*ha basileia ton uranon*» – «влада неба». Це «небеса небес», невидимий, нематеріальний світ, можливо, те саме «третє небо», про яке згадує апостол Павло і яке стало яскравим поетичним образом: *Я готовий повірити в Царство Небесне, бо не хочу,*

щоб в землю ішли без сліда безіменні, святі, незрівнянно чудесні, горді діти землі, вірні діти труда (В. Симоненко).

Ісус Христос називає його ще й «домом Отця Мого» [Іоана 14 : 2], адже це небо є творінням Божих рук і свідченням його величчя та всемогутності (*Небеса повідають славу Богу, творіння ж рук Його сповіщає твердь* [Псалтир 18 : 2]). Тут, на висоті небесній, знаходиться святе особливе місце всеприсутності Божої, тут престол його, тут він ходить по небесному колу: *Чи не вище небес Бог? Подивися вгору на зірки, як вони високо! І ти говориши: що знає Бог? Чи може Він судити крізь морок? Хмари – завіса Його, так що Він не бачить, а ходить тільки по небесному колу* [Іов 22 : 12–14]. Тут, так би мовити, знаходиться небесний рай, де перебувають душі праведників. Це небо називається ще й лоном Аврамовим. У Святому Письмі воно асоціюється з «воротами смерті» («воротами смертної тіні») *Чи відчинялися для тебе ворота смерті, і чи бачив ти ворота тіні смертної?* [Іов 38 : 17]. У художньому дискурсі з'являється образ небесних воріт – брами, яку начебто відчиняє Бог у небі, через неї у святу ніч перед Великоднем до своїх нащадків приходять духи-душі померлих дідів-прадівів [5, с. 329]: *В небі Відчинилася Брама золота – Покотилась писанка свята З перекотихмарок перекотицвіт Зігріває ласкою Великодній світ. Тягнуться до нього з теплої землі Золоті кульбабки, проліски малі. Вже й земля, мов писанка, Й дзвін аж до небес Сповіщає радісно, Що Христос Воскрес* (Н. Гуменюк).

У день Страшного Суду небо, як і земля, приречене на знищення (*Прийде ж день Господній, як тать уночі, і тоді небеса з шумом перейдуть, а стихії, розпалившись, зруйнуються, земля і всі діла на ній згорять* [2 Петра 3 : 10–13]; *І небо зникло, згорнувшись, як сувій* [Одкровення 6 : 14]. Натомість з'явиться новий небесний (чи земний!) рай, де пануватимуть достаток і благодать: *Усіх до книги закликаю: Читайте Біблію відвічну, – Вона – правдива путь до Раю, дає й дорогу сьогобічну!* (І. Огієнко); *Дай, Боже, недоріці тих словес, що з недоріки зроблять Цицерона. Дай злидням благ з Твоїх святих небес і вбивцям дай гуманного закона. Неситому – ще більше, Боже, дай, невмитому хлюпни росю в очі, святому ще раз нагадай про рай і дай людську подобу поторочі* (В. Баранов); *Од небесного Едема Світла зірка Вифлеєма Над землею пропливла, Серед ночі, серед тіьми Над блукаючими дітьми Путь небесну провела* (Г. Чупринка).

У релігійному дискурсі «небесне» – це те, що не можна ні з чим порівняти, це те, що знаходиться над землею, надземне: *Життя брудне, життя нікчемне, Забути і пізнати надземне. Все неосяєне – охопити, Незрозуміле – зрозуміти! О друже мій, то не дурниці – Всі ті*

щасливі небиліці *Про райський гурій, про Нірвану, Про землю ту обітовану* (М. Вороний). Згідно з вавилонським та єврейським світоглядом існує сім небесних сфер, де кожна наступна підноситься над попередньою, асоціюється з духом Божим. Сьома сфера, сьоме небо, – це вияв найвищого блаженства: *І від престолу виходили блискавки, і громи, і голоси, і перед престолом горіли сім світильників вогняних, які є сім духів Божих* [Одкровення 4 : 5]. Саме там, «на сьомому небі», праведники стають наближеними до Бога (пор.: фразеологізм *бути на сьомому небі* – «бути задоволеним, радісним, безмежно щасливим, у стані небувалого піднесення»). Недостойним годі сподіватися ласки Божої, їхня гріховна сутність не дозволить їм «побувати на сьомому небі», увійти до Царства Небесного, на власні очі побачити небесний рай: *Якщо ти волю матимеш, не сотвори їм рай, І вже, якщо каратимеш, То грізно покарай* (Г. Булах).

Як і небо, лексема *земля* в українській мові є багатозначною. Вона використовується передовсім для позначення «верхнього шару земної кори; суходолу (на відміну від водяного простору); ґрунту, який обробляється й використовується для вирощення рослин; країни, держави»: *Отче наш! Стаємо на коліна! Молиться до Тебе Україна. За невинні душі убієнні: За ті, що спалені, Потоплені, Розстріляні, Що під зіркою Полин Живцем зотліли, Що в жнива голодними у землю впали Й житнім колосом Над світом проростали... Отче! Молиться до тебе Україна. Ця земля, обкрадена і зраджена руїна... Дивиться благально Тобі в очі. Поможі їй вижити, наш Отче! (Г. Костів-Гуска); Була година третя, як вкопали Хрест між хрестів. Червоні від натуги – На втопану й криваву землю сіли Спочити воїни. Ділили ризи. Наг, на хресті висів серед злочинців, І на збасамованому тілі Вже гускла кров, лиш по ногах стрічками Стікала й важко капала на землю* (Є. Маланюк); *Ти силу перейняв Микули й Святогора, Щоб у міхи старі нового влить вина. І гордо зносився ти над земні простори, Неопалимая, священна купина* (М. Рильський). У художньому дискурсі, попри те, що лексема *земля* написана з маленької літери, вона подекуди репрезентує значення «планета»: *О, зглянься на поклик, на смертне благання; Невже ж на землі ми останні, останні?! Яка ж на роду на моєму провина? І чим завинила маленька дитина? Я голосно кличу Тебе, покликаю, Мій Боже, відлуння ж немає, немає... Почуй моє слово і зглянься на мене: Пошли хоч надію спасенну, спасенну... Бо хто ж, окрім Тебе, ще нам допоможе: – О Боже Великий... мій Боже... мій Боже... Дай певність на радість, умнож наші сили, Аби підняли ми обпалені крила, Щоб швидше минувся час лиха й випроби, Щоб змився дощами пекельний Чорнобиль...*(П. Мовчан).

Поняття, репрезентовані в українській мові лексемою *земля*, єврейською мовою номінувалися здебільшого словом *eretz* (*ерец*). Подекуди євреї послуговувалися й іншими звуковими комплексами, як-от: *адама* чи *араф* [2, с. 275]. Назви *адама* та *араф* використовувалися для означення всієї землі або всього земного шару. Лексема *адама*, тобто червона земля, співвідносилася насамперед із родючою землею (*Земля ваша спустошена; міста ваші спалені вогнем; поля ваші на ваших очах з'їдають чужі* [Ісаїя 1 : 7]). Словом *араф* позначалася суха, піщана земля, пісок. Звукокомплекс використовувався й для означення окремої країни або держави: *Яків жив у землі подорожжування батька свого [Ісаака], у землі Ханаанській* [Буття 37 : 1]; *Хто перерахує пісок Якова і число четвертої частини Ізраїлю?*[Числа 23 : 10], де лексема *пісок* є символом багаточисленного народу відповідної країни.

Перша людина була створена із пороку земного (*І створив Господь Бог людину з пороку земного, і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою* [Буття 2 : 7]), у який кожен із нас і повернеться (*У поті лиця твого будеш їсти хліб, доки не повернешся в землю, з якої ти взятий, бо порох ти і до пороку повернешся* [Буття 3 : 19]; *І повернувся порох у землю, чим він і був* [Екклезіаст 12 : 7]). *Згадай, що Ти, як глину, обробив мене, і в порох повертаєш мене* [Пов 10 : 9]. А відтак земля для людини не тільки зовнішній атрибут, але й її глибинна сутність (пор.: ім'я першої людини *Адам* є похідним від назви землі *адама*): *Коли співав це камінь, мали крила змії і Єва одягалася в чермхове листя, тоді буйніший і хмільніший вітер вів і море сяяло під зорями сріблито. Коли із яблуні зірвала Єва місяць, у раї збунтувались буйногріві леви, Адамові сини по світу розійшлись, здвигаючи міста і терми для Єви (Б.-І. Антонич); Земле рідна! Я живу тобою і для тебе, Вийшов з тебе, в тебе перейду, Під твоїм високочолим небом Гартував я душу молоду* (В. Симоненко).

До того ж вона є однією з основних стихій світостворення (поряд із водою, вогнем і повітрям), центральною частиною триєдності Всесвіту (*небо – земля – пекло*): Визнаючи землю живою істотою (вона народжує зі своєї материнської утроби, п'є дощову воду, здригається при землетрусах, засинає й пробуджується з приходом весни), наші предки асоціювали її з людським тілом (каміння і скали – кістки землі, води – її кров, коріння дерев – її жили, трави та дерева – волосся). Земля осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Небо і земля уявляються як безсмертне подружжя, що символізує чоловіче і жіноче начало, батька і матір [5, с. 188]. Подекуди в поетичному мовленні поняття «земля» представлено перифрастичними зворотами, здебільшого прийменниково-іменниковими конструкціями: *Ми свічі простягнули з темноти і грієм губи цвітом черешневим, незримі*

над могилами **під небом**... А свічі палахтять до хрипоти (В. Герасим'юк); *І що минуло, знов настане, бо вічність та сама. Під сьайвом сонця, що над нами, нового вже нема. Говорять люди, що чимало нових настане див. Та вже те все колись бувало за давнішніх часів* (Д. Загул) (пор.: під небом, під сонцем – на землі). Земля для українців є святою, тому її осквернення вважалося страшним гріхом. Осквернену землю переставало любити небо і не посилало їй плодотворних дощів. Існує повір'я, що свята земля приймає в своє лоно лише чисту людину (звідси, очевидно, і слов'янський звичай омивати покійника перед похованням). Душа чистої, праведної, людини піднесеться над землею, а грішна душа опуститься під землю, до пекла (пор.: рос. *ад*, євр. *шеол*), що з грецької *hades* означає місце, позбавлене світла: *І зійшли вони з усім, що належало їм, живими в пекло, і покрила їх земля* [Числа 16 : 33]. У християнському розумінні духовна темниця, тобто стан духів, через гріх відлучених від Божої ласки [2, с. 28]: *А що Господь сотворить надзвичайне, і земля розверзне вуста свої і поглине їх [і дома їх, і намети їх] і усе, що в них, і вони живими зйдуть у пекло, то знайте, що люди ці знехтували Господа* [Числа 16 : 30]. Лексема «пекло» з'явилася у слов'янських мовах з прийняттям християнства, згідно з яким грішники киплять у пеклі в смолі, горять у вічному вогні, через те в народній етимології слово **пекло** пов'язується з *пекти* [3, с. 328] (пор.: **пекло** < стсл. *пѣкъль* < *рѣкл – «смола» (лит. *pikis* «смола»): *Їм зручно й на цьому світі, Чаклують удень і вночі: В подобі мужів сановитих Пильнують до пекла ключі* (Г. Ігнатенко).

Отже, концепти **небо** і **земля**, є найдавнішою бінарною опозицією, репрезентованою як конфесійним, так і художнім дискурсом. Вона експлікує співвідношення божественного і буденного, божого і людського, вічного і тлінного. Кожна з лексем демонструє полісемантичність, ядерність та периферійність значень маніфестується конкретною мовленнєвою ситуацією відповідно до її функціонального призначення.

Література

1. Біблія : Книги Священного писання Старого та Нового Завіту. – К., 2007. – 1415 с.
2. Библиейская энциклопедия : [репринтное издание]. – М. : ТЕРРА, 1991. – 902 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [упорядн. : Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наукова думка, 2006. – 653 с.
4. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Українська міфологія / [упорядн. В. Войнович]. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Ж. В. Колоїз

**КОНЦЕПТОСФЕРА БУТТЯ В ПОЕТИЧНОМУ ДОРОБКУ
ВОЛОДИМИРА КАЛАШНИКА***

Усталена думка, що мова є засобом мислення, пізнання і сприйняття навколишнього світу, актуалізується сьогодні під час розв'язання проблем концептуальної картини світу взагалі та мовної картини світу зокрема. Якщо концептуальна картина світу прагне відтворити сукупність знань людини про світ, то мовна – фіксує набуті знання системою мовних знаків.

Загальний характер людського мислення та універсальність механізму пізнання навколишнього світу дають змогу кожній мові брати активну участь у формуванні опосередкованої картини світу, що пов'язується з культурно-історичною, ментальною, психологічною сторонами життєдіяльності етносу. «У сучасному лінгвістичному контексті МКС (мовна картина світу – Ж. К.) розглядається як багатогранний феномен, що пов'язує мову з мисленням, з навколишнім світом, з культурно-етнічними реаліями та змістом найскладніших абстрактних понять і категорій, які функціонують у мові» [2, с. 186]. «Двобічною ментальною сутністю», синтезом явищ з психічного та мовного порядку виступає *концепт* – «одиниця знання, що містить верифіковані твердження про вибраний об'єкт референції і подана у вербальній формі» [5, с. 153]. На думку О. Ясіновської, у психіці носіїв мови концепт виступає ідеальним образом, який засвідчує національно-культурний та особистий досвід і знання людини про світ, а також є прототипом групи похідних і взаємопов'язаних понять. Оскільки індивідуальні уявлення носіїв мови про світ закономірно формують різні ментальні утворення, то не тільки різні мови можуть по-своєму концептуалізувати світ, але й за одним і тим самим словом можуть стояти абсолютно різні концепти [5, с. 153]. Той чи той концепт кодується й отримує ім'я в мові, яка уможливило його опис та визначає його природу, є репрезентантом ментальності й детермінатором процесу етнічної соціалізації індивіда.

Концепти вже неодноразово ставали предметом спеціальних наукових розвідок. Вони переконливо демонструють, що універсальні

---

* Колоїз Ж. В. Концептосфера *буття* в поетичному доробку Володимира Калашника / Жанна Василівна Колоїз // Незгасимий СЛОВОСВІТ : зб. наук. праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / Уклад. Микола Філон, Тетяна Ларіна. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 449–456.

складові цілісної моделі світу відбиваються крізь мову, відображаючи її духовну культуру, національні орієнтири і стереотипи. Щоправда, чимало аспектів окресленої проблеми так і не знайшли однозначного розв'язання, продовжують залучати до дискусій все більше і більше коло науковців різних царин. Ми поставили собі за мету схарактеризувати концептосферу *буття*, репрезентовану поетичним доробком Володимира Калашника. Джерельною базою послужила одна з його поетичних збірок «Незгасимі світи», вибудована за «життєвим календарем: почасті настроєвим, почасті часовим, а загалом у міру осмислення зробленого і пережитого» [3, с. 3]. До аналізу залучено матеріал, який ілюструє передусім такі екзистенційні («пов'язані з буттям, існуванням людини» [1, с. 256]) концепти, як *життя*, *смерть*, *світ*, *час*, оскільки, по-перше, з позицій духовної системи людства, життя – це мить, відпущена людині для того, аби вона гідно підготувалася до смерті і безсмертя; по-друге, воно характеризується просторово-часовими категоріями: *Час минає, пливе й забирає живе, Але слово живе й до народин зове. На могилах хрести й над собором хрести, А між ними світи, незгасимі світи. Світ постійно родивсь, пламенів і квітчавсь. І до нас, і для нас – фініш завжди не в час. Час руйнує земне. Слово – Дух – не мине. Хто любов'ю живе, вічно родить нове. Як завжди, як колись, і клянись, і молись. Ми земні, та у вись, ніби птиці, знялись. У небесні світи нам до Бога іти. Незгасимі світи – я і ти, я і ти* [3, с. 8]; *Знову кличе весна сподіваннями-мріями, Але душу щемливе чуття огорта: Повертають птахи із далекого вирію, Замість них відлітають назавжди літа. Нам лишають у спомин солодкі світання, Спитий трунок кохання у день молодий, те, що вперше було, й те, що буде востаннє, І життєпису-творчості вічні сліди* [3, с. 25]; *Спочатку літо, потім осінь Втекли від мене. Йде зима... У тому світі безголосім Життя – лиш видимість сама* [3, с. 53]. А відтак усі концепти взаємопов'язані, взаємно доповнюють один одного, а подекуди функціонують у межах одного й того ж контексту.

Концепт *життя* формується на основі відповідного поняття, підґрунтя якого складає сукупність лексичних значень слова *життя*, зокрема: а) існування всього живого; б) період існування кого-небудь, вік; в) спосіб існування кого-небудь; г) те, що реально існує [1, с. 276]: *Прекрасна мить мина, у вічність кане. Що віджило, не знає вороття. Літа плывуть, лягають пелюстками На дивоплід із іменем – Життя* [3, с. 10]; *Допоки ще земні не стихли кроки, Доповнюю життя можливий слід* [3, с. 11]; *Невже життя відмодіє І згаснуть юні маяки? Та знову пишемо надії На зовсім чисті сторінки* [3, с. 54]. Осмислення поняття відбувається з позицій духовно багатой і зрілої людини, вихованої в душі

найкращих українських традицій, для якої *Життя – то Божий дар. Його господар – ти. Тож мусиш сам до неба дорости* [3, с. 49]; *3 любові починається життя. Любов дарує і слова від Бога* [3, с. 58] тощо. Отже, життя – це любов. Любов – це основа, на якій стоїть весь світ, створений Господом. Якби могли пізнати таїни Божі, ми зрозуміли б, що світ Бог створив із любові до людей, аби люди насолоджувалися його красою, славили його Творця і, живучи серед собі подібних у любові, блаженствували й раділи. Господь дарував нам не тільки життя, але й любов. А відтак і любов є дар Божий, бо з неї *«починається життя»*.

Аналізований концепт представлений не лише лексемою *життя*, але й конструкціями різного типу (наприклад, апозитивне словосполучення *життєпис-творчість*). До того ж подекуди індивідуально-авторське бачення маніфестується метафоричними та метонімічними модифікаціями традиційних зворотів. Так, скажімо, в одному з поетичних творів простежується трансформація біблійної усталеної конструкції *книга життя*, що пов'язується, очевидно, з біблійними текстами, де *книга життя* постає як символічна назва, узятя з єврейських списків, із яких викреслювалися імена померлих, тобто тих, хто, так би мовити, скінчив свій життєвий шлях. У Володимира Калашника вербальна оболонка розглядуваного концепту представлена конструкцією *повість життя*. А в житті, як і в повісті, обов'язково є автор, герой, глядач і сюжет, змінити який неможливо, адже *«на все земне веління Боже»: Свого життя перегортаю повість І там знаходжу кілька сторінок Написаних не прямо, а натомість, Бо замість руху лиш непевний крок. Звитяжні дні трудів без нагороди, Тверда хода і другове плече. За миті слабодухості – обходи – Докором сонце західне пече. Але на все земне веління Боже: На поступ і падіння, сміх і плач. Сюжет життя змінити вже не може Ні автор, ні герой, ані глядач* [3, с. 39].

Лексема *життя* може мати атрибутивний поширювач-конкретизатор (здебільшого *земне*): *У своєму земнім житті Я вже старший за тебе* [3, с. 20]; *Земне життя, скінчившись, не згасає, А пломенем здіймається в світи. Покликане у вічність небесами, Воно сія в безмежжі висоти* [3, с. 56], або сама виступати в його ролі: *Я не вмю й не хочу ніколи прощатись, Хоч стежина життя добігає кінця* [3, с. 76], або слугувати дериваційною базою для продукування відповідного поширювача: *Життєва путь тоді здавалась вічною, Весна манила розкішню принад* [3, с. 15]; *Не забути довіч нам студентські літа, Де світання ясне і закохані зорі. Наша юність – маяк у життєвому морі, І початок дороги, і клятва свята* [3, с. 12]; *Коли ж мій шлях земний, – короткий сон цей, – Скінчиться й дзвін прощально відгуде, Я вірю, що моє життєве сонце Не в прірву, а у вічність упаде* [3, с. 13]; *Життєвим*

*радошам на зміну Приходять присуди: «Пора» [3, с. 53]; Усе спізнати маю на віку, А вік поспішно обрію сягає. І музика світил нічних над гаєм Мою ходу вбирає нешвидку. Допоки ще земні не стихли кроки, Дововнюють життя можливий слід. І пробую вернути ненароком **Життєву стрілку** з заходу на схід [3, с. 11].*

У більшості ситуацій сконцентровано та узгоджено найрізноманітніші образні асоціації (життя → море, часом спокійне, а часом і бурхливе; життя → сонце, яке сходить і заходить; життя → годинник, який відраховує секунди, хвилини, години і т. ін.). Атрибутивне словосполучення *життєва путь*, як свідчать подані вище ілюстрації, вступає в синонімічні парадигматичні відношення з конструкцією *шлях земний*, який в уяві автора асоціюється з *коротким сном*.

У поетичному доробку автора концепт *життя* представлено й перифрастичними зворотами, у складі яких відсутня відповідна матеріальна форма вираження: *Не поспішай до плоду визрівання. Іди на гору – не спіши з гори. І певно вір, допоки **Бог тримає**, В довічність пелюсткової пори* [3, с. 10] (пор.: *допоки Бог тримає* → *допоки живеш* → *допоки триває життя*).

У розумінні Володимира Калашника *життя* є процесом, однією із фаз якого є *смерть*. За нею життя продовжується, але вже в новій якості – як надбуття (пор.: *Я вірю, що моє **життєве сонце** Не в прірву, а у **вічність** упаде* [3, с. 13]; *Немов бджола нектар, добро збираю, Кладу його у душу на довіч. Краси незгасним сьйвом, замість свіч, Освітлюю **життєву путь до раю*** [3, с. 60]). Припинення життєдіяльності організму ще не означає припинення існування людини загалом. Її життя продовжується, але вже *за межею*, яка відділяє *земне життя* від *життя вічного*, *земні літа і дні від вічної тьми*: ***Відходять друзі за межу. А за межею – вічна тьма. І досить часто передчасно. Та рідні душі непогасні Між нас витають мовчкома. Тож решту **літ** чи **днів земних**, Допоки скінчиться дорога, В любові і молінні Бога Прожити маємо й за них*** [3, с. 23]. Лексема *межа* співвідноситься з лексемою *смерть* (пор.: *а **за межею – вічна тьма і а за смертю (після смерті) – вічна тьма***). Описовий зворот зі значенням процесуальності співвідноситься з дієсловом *помирати* (пор.: *відходити за межу*). Останній представлений також і в ситуаціях із заперечною модальністю: *Надійко, **не відходь за ту межу**, Звідкіль не буде видно України. Не піддавайсь спокусі віражу, Що забирає рани і руїни. Бо з ними зникне й отчий край тополь, твій оберіг у міражі-замор'ї. **Не полишай сумну земну юдоль*** [3, с. 29] (пор.: перифрастичні звороти *не відходь за ту межу* і *не полишай сумну земну юдоль* є синонімічними).

Зауважимо: репрезентуючи концепт *смерть*, письменник жодного разу не використовує звуковий комплекс *смерть*. Здебільшого використовуються перифрастичні та фразеологічні конструкції зі значенням процесуальності. Наприклад: *Батьки мої вже відійшли в світи. Їх душі – у космічному просторі. З дитинства зір мій ваблять тихі зорі – Між них я прагну маму віднайти* [3, с. 19]; *Часу зупинити нам несила. За крайнеба ти пішов уже. І тепер Мерефа, люба й мила, Спокій твоїй довічний береже* [3, с. 27]; *Коли ж душа полине до зорі, залишивши земні шляхи і броди, Врожай, що нива після мене вродить, Зберуть нащадки й друзі-жниварі* [3, с. 52] тощо (пор.: *відійти в світи, піти за крайнеба, залишити земні шляхи і броди*). Земне контрастує з вічним, а вічне асоціюється з небесним. Ота межа між життям і смертю асоціюється з небом (*небокраєм, крайнебом*). Звідси, відповідно, й індивідуально-авторське представлення концепту: *Здавався недосяжним небокрай, А він ось поряд – розчиняє браму. Я не спішу на вічну переправу* [3, с. 13]; *Щемка печаль із осені біліє, В небесну даль готуючи земне. Як ця краса зів'яне і зітліє, безмірним вічним холодом війне* [3, с. 47]; *Я ж не спішу дійти до небокраю* [3, с. 60].

Погойбіччя мислиться як окремий *той світ*, незнаний і незвіданий, *світ* (*космічний простір*), у який відходять, але з якого не повертаються, який протиставляється *цьому світу*: *Нащо мені можливий тихий рай Без цього світу* [3, с. 13]; *Караюсь світом, Богом даним, Немов для раю на землі* [3, с. 30]. Потужної актуалізації набуває множинна граматична форма (*світи*): *Ми земні, та у всь, ніби птиці, знялись. У небесні світи нам до Бога їти* [3, с. 8]; *І знов «курли» щемливо-журавлине До серця лине кличем висоти. То час земний відлічує хвилини На старті у незвідані світи* [3, с. 51].

Концепт *світ* формується на основі відповідного поняття, підґрунтя якого складає сукупність лексичних значень слова *світ*, зокрема: а) сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; усесвіт; б) окрема частина всесвіту; в) земля з усім, що на ній є; г) людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками: *Журую світ наповнений* [3, с. 15]; *Дорога мчить байдужих у світи* [3, с. 16]; *Замовкніть ситі фарисеї! Вам корінь роду – то пусте. Ви неділімої і всеї Отруту світу несете* [3, с. 18]; *Саме тут, за батьківським порогом, Пламенів любові й волі цвіт. Звідси пролягли твої дороги У широкий всеслов'янський світ* [3, с. 27]; *Злетів між хмар, у зоряний зеніт Із думою-молитвою до Бога За Україну й весь слов'янський світ* [3, с. 37]; *Ми до сонця йдемо Через світ навпростець* [3, с. 63].

Концепт *час* формується на основі відповідного поняття, підґрунтя якого складає сукупність лексичних значень слова *час*, зокрема: а) одна з

основних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; б) тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; в) проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснювалося, здійснюється чи здійснюватиметься; г) історичний період у розвитку людства, визначена епоха або окремих етап у житті певного народу, держави, суспільства [1, с. 1371]: *Тут час зимовий за межею літа – Лише спочинок до цвітіння землі* [3, с. 13]; *Немає часу пам'ять берегти* [3, с. 16]; *Спадає час у вічність пелюстками, Плоди цвітіння лишає на землі* [3, с. 19]; *На березі часу усі розчаровані: Одні – що зупинка, а хтось, що кінець. Контрольна ревізія душі і сердець* [3, с. 40]; *А далі – безчасся чи час благовісний* [3, с. 40] *Спішиють наш час у майбуття незнане: Попереду калинові мости* [3, с. 68] тощо.

Особливу роль у репрезентації концепту часу відіграють лексеми на позначення так званого емпіричного часу, що складається з періодів, для виміру яких людина звертається до найбільш стійких циклічних процесів. Тривалість існування явищ і предметів вимірюється століттями, роками, місяцями, днями, годинами, хвилинами і т. ін. Володимир Семенович найчастіше послуговується лексемами *день, ніч, рік (роки), літа*, які подекуди ілюструють чи то антонімічні, чи то синонімічні парадигматичні відношення в межах однієї ситуації: *Стрічаю рік новий і багатію Не тільки тим, що знову зерно сію, Й не тим, що в полі вруняться жита. Багатишаю на вас мої літа! Приймаю все: і поопалий цвіт, і неба поклики, і стишений політ... Кажу, піднявши келишок вина: – Скарбівню літ хай криза обмина. Колись літа спішили у світи. Я мушу кожну днину зберегти. Тепер літа зі мною – навпаки. Не розлучаймося, перейдені роки* [3, с. 14]; *Весь день дощить... Минули дні, де все було по-іншому: Був світлий і щасливий дощопад* [3, с. 15]; *Не допоможуть дні пророчі, Як у душі нема пісень. Тоді майбутні дні і ночі Стають минулими лишень* [3, с. 38]; *Взяли немало перевалів Нам дані долею літа. А на щорічному карнавалі Тривога душу огорта* [3, с. 54]; *У майбутнє ідем, А минуле навстріч. Повен пристрасті день І незаймана ніч* [3, с. 63]. Десять-не-десять трапляються звукові комплекси *сторіччя, хвилина: І знов «курли» щемливо-журавлине До серця лине кличем висоти. То час земний відлічує хвилини На старті у незвідані світи* [3, с. 51]; *Минулих днів листки перегортаю, Миттєвостей у плетиві сторіч. На горизонті вже остання ніч* [3, с. 60]. Звукові комплекси *день і ніч* в однині позначають здебільшого чітко окреслені частини доби; у множині (*дні і ночі*) репрезентують довготривалу зміну часових станів, отримують такі атрибутивні поширювачі, як *минулі – майбутні, пророчі* і т. ін. Слова *рік (роки), літа* вирізняються досить важливим темпоральним зарядом,

оскільки саме *роками* (*літами*) людина вимірює відпущений їй час життя. Рік пов'язаний з природним циклом (від народження – весни до смерті – зими). Звідси, відповідно, лексеми, які маніфестують ту чи ту пору року, активно представлені в поетичному доробку письменника, ужиті як у прямому, так і в переносному значенні: *Спекотно зріта й перегріта, Природа підганяє нас, застеріга на схилі літа Про рукавиці на запас* [3, с. 31]; *Крізь скло, сумне і непрозоре, Збираю видиво імлі. Веселі осені узори Вже потьмяніли, відбули. Повз час і проминулі села Прямую потяг до зими* [3, с. 43]; *Вже відспівала осінь падолиста Сумну свою мелодію прощань* [3, с. 45]; *І літо, й осінь щедро всім платили* [3, с. 45]; *Надіймося на літо знову* [3, с. 50]; *Готові крила духу знов злетіти, Вернути у весну й щасливе літо* [3, с. 60]; *Дні і ночі сповна Візьме час крадькома. Запізніла весна... Передчасна зима* [3, с. 63]; *На осіннім порозі перейдені весни. Миті щастя в дорозі бентежать воскресло* [3, с. 71].

3-поміж темпоральних лексем вирізняються й такі, як-от *миттєвість*, *мить*, використовувані для означення мінімального часового проміжку: *Спинись на мить у круговерті днів* [3, с. 34]; *Спливає час. І наше свято Із плином часу відбува. Та кожна мить – це так багато, Якщо в душі любов жива* [3, с. 73]. Здебільшого такі часові проміжки мають невизначену тривалість.

У своїй праці ми побіжно зупинилися на тих екзистенційних концептах, які загалом репрезентують концептосферу *буття* Володимира Калашника. Чимало цікавих моментів так званої «поетичної категорії часу», «життєвого часу», «часу життя» і т. ін. потребують більш глибокого аналізу. Однак проаналізований матеріал переконливо засвідчує, що невелика за обсягом поетична збірка є потужним джерелом життєвої філософії поета.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Губарева Г. А. Феномен поетичної мовної картини світу / Г. А. Губарева // Вісник ХНУ : Серія : Філологія. – Харків, 2002. – №538. – С. 186–190.
3. Калашник В. С. Незгасимі світи : Лірика, паліндроми, переклади / Передмова А. Стожука / В. С. Калашник. – Харків : Майдан, 2010. – 132 с.
4. Лисиченко Л. А. Концептуальная и языковая картина мира и их взаимодействие / Л. А. Лисиченко // Семантика и прагматика языковых единиц : сб. научн. тр. – Харків, 1991. – С. 4–6.
5. Ясіновська О. Концепт любов і слово любов у текстах Нового Завіту / О. Ясіновська // Вісник Львівського ун-ту : Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип. 29. – С. 152–165.

Ж. В. Колоїз

**МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
«СЛОВА ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» ІЛАРІОНА***

В історії української філософської думки чільне місце посідає доробок київських книжників, у якому чітко окреслено важливі світоглядні проблеми та репрезентовано глибокі філософські ідеї.

З-поміж видатних філософів киеворуської доби вирізняється постать Іларіона – руського філософа і мислителя, першого київського митрополита з широкою ерудицією та глибоким знанням Старого і Нового Завітів, одного з раних представників досягнень тогочасної світової культури на староукраїнському ґрунті. Будучи наближеним князя Ярослава Мудрого, він боровся за об'єднання Русі і незалежність руського народу. «На основі біблійної релігійної тематики Іларіон перший у вітчизняній думці змальовує образ історії, створює своєрідну її концепцію, яка сповнена глибоким філософським світоглядним змістом, роздумами про долю всього людства» [5, с. 22]. Така неординарна особистість, безумовно, не могла залишитися поза увагою науковців, передусім філософів, істориків, літературознавців. А його «Слово про закон і благодать» (*Про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилася, і на наш народ руський*) стало обов'язковим для вивчення у шкільній практиці.

Названа пам'ятка, що порушує ряд питань, зокрема й про сутність розвою людства крізь призму таких релігійних понять, як *закон і благодать*, вирізняється передусім мовностилістичними особливостями.

Задля досягнення певного стилістичного ефекту відповідні поняття протиставляються в межах одного контексту та тексту загалом й ілюструють явище так званої розгорненої антитези: 1) *Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа, повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, – спершу закон, а потім благодать; спершу тїнь, а потім істина*; 2) *Зніс бо і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать, тїнь, а не істину*.

Закон, згідно з традиційною позицією дослідників відомої пам'ятки, – це віра, яка передувала християнству і мала риси поганства, це Старий

---

* Колоїз Ж. В. Мовностилістичні особливості «Слова про закон і благодать» Іларіона / Жанна Василівна Колоїз // Актуальні проблеми слов'янської філології: Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. статей / гол. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ: БДПУ, 2011. – Вип. XXIV. – Ч. IV. – С. 445–453.

Завіт, зокрема перші його п'ять книг, так зване П'ятикнижжя Мойсееве (для означення останнього в давньоєврейській мові використовувався звуковий комплекс *torah* < *Torah*). На думку І. Огієнка, слово *Torah*, що означало «наука», неправильно переклали грецькою мовою як закон (*nomos*) [4, с. 373]. Звідси, відповідно, й постала усталена конструкція *Закон Мойсея*, активно використовувана Іларіоном. Старослов'янське ж слово **законъ** є прийменниково-іменниковим утворенням (**за** + **конъ**), мало значення «за кону», тобто «за початку». У праслов'янській мові **kon-* використовувалося для позначення двох протилежних кінців предмета (пор.: *початок* і *кінець* є етимологічно спорідненими; старослов'янське **искони** < **изъ кони** – «спочатку»): *Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істині, де істина – «правда» < **истъ**, **истыи** – «дійсний, справжній» виступає як синонім *благодаті*.*

Благодать – основоположне поняття християнського віровчення, викладеного в Новому Завіті, що витлумачується як вищий ступінь розвитку людства, підґрунтя віри, відкритої для всіх народів. Старослов'янська форма **благодѣтъ** – «ласка Божа, дар Духа Святого» (пор.: *благодатний* < **благодатьнъ** – «сповнений ласки Божої»). Ласка Божа, дар Духа Святого є дійсною, справжньою, а відтак *Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному*. Благодать – це християнська віра, яка протиставляється законіві (*Закон бо ранішим був, а вознісся невисоко і одійшов*). *Віра ж християнська, пізніше з'явившись, більшою од ранішої стала і розійшлася між множеством народів*), що асоціюється з основними його атрибутами: *Іудейство бо перестало бути, і закон одійшов, жертви неприйнятими zostалися; ківот, скрижалі і очистилище одняті були* (пор.: *ківот* (< гр. *Kibotos*), або ковчег, закону – дерев'яна скринька, оздоблена золотом, у якій зберігалися кам'яні таблиці – *скрижалі* – із заповідями, переданими Мойсееві; *очистилище* – золота дошка, якою прикривався ківот).

Синтаксичне словосполучення *віра християнська*, що вступає в синонімічні парадигматичні відношення з лексемою *благодать*, подекуди модифікується й репрезентується чи то як *віра благодатна* (*Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла*), чи то як *роса благодатна, дощ благодатний*: 1) *По всій бо землі суша була раніше. Ідольською облудою народи були одержимі і роси благодатної не приймали*; 2) *А по всій землі роса, а по всій землі віра розпростерлася, дощ благодатний обросився, купіль одродження синів своїх в нетління озорнула*.

Унаслідок подібних метафоричних переосмислень увиразнюються не лише синонімічні ряди, але й розширюються опозиційні, як-от: 1) *Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося*; 2) *У пустинній бо й пересохлій землі*

нашій, висушеній **ідольським жаром**, зненацька забило **джерело євангельське**, напуваючи всю землю нашу. До того ж досить часто конструкції побудовані саме так, що демонструють не тільки антонімічні, але й синонімічні парадигматичні відношення: 1) *Іудейство тінню і законом виправдовувалось і не спаслося. Християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються (тїнь, закон – істина, благодать)*; 2) *До того ж виправдання іудейське скупе було, бо зависливе. Не ширилося на інші народи, а тільки в Іудеї самій було. Християнське ж спасіння благе і щедре, бо шириться на всі краї земні (скупе, зависливе – благе, щедре)*. У першому разі у відношеннях протиставлення перебувають і ті лексеми, які антонімами не є (*виправдовувалося – не спаслося; не виправдовувалося – спаслося*), диференціюються виразними структурними особливостями (*іудейство – християни* (пор.: *іудейство – християнство* або *іудеї – християни*). Протиставлення *закону – благодаті, іудейства – християнства* стають ключовим у розмірковуваннях Іларіона про світову та вітчизняну історію, про долю України-Русі, про *«того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині»* (пор.: *каган* – титул верховного правителя в давніх тюркських народів, з якими доводилося стикатися східним слов'янам; із VIII–IX ст. використовується на Русі як синонім титулу «великий князь»).

Цілком закономірно, що текст релігійного змісту досить яскраво ілюструє й розгорнену антитезу, побудовану на основі протиставлення лексем *людина – Бог* і похідних від них: 1) *Перед віком од Отця народжений, єдинопрестольний Отцю, єдиносущний із Ним, як сонячне світло, зійшов на землю, одвідав людей своїх, не одлучившись од Отця, і втілювався од дівиці чистої, безмужньої і безскверної, ввійшовши в неї, як сам відає, і, плоть прийнявши, вийшов, як і ввійшов, єдиним будучи у Трійці, у двох ествах – божество і людськість*; 2) *Вповні людина, бо влюднився, а не привидівся, і вповні Бог по божеству, а не проста людина. Показав на землі він і Божє, і людське. Бо, як людина, утробу материну розтяв і, як Бог, вийшов, дїства не пошкодивши. Як людина, материне молоко приймав, і, як Бог, приставив ангелів з пастухами співати «Слава в вишніх Богу». Як людина, сповився у пелюшки, і, як Бог, волхвів зіркою вів. Як людина, лежав у яслах, і, як Бог, од волхвів дари і поклоніння приймав. Як людина, тікав у Єгипет, і, як Богу, рукотворіння єгипетські поклонилися Йому. Як людина, прийшов на хрещення, і, як Бога, Йордан устрашився Його і потік назад. Як людина, роздяється, увійшов у воду, і, як Бог, од Отця послух прийняв: «Се*

син мій улюблений. Як людина, постився сорок днів, голод терплячи, і, як Бог, переміг спокусника. Як людина, йшов на весілля в Кану Галілейську, і, як Бог, воду у вино перетворив. Як людина, на кораблі спав, і, як Бог, заборонив море вітрам хвилювати, і послухали ті Його. Як людина, по Лазарю просльозився і, як Бог, воскресив його з мертвих. Як людина, на осля сів, і, як Бога, величали Його: «Благословенний той, хто гряде в ім'я Господнє!» Як людина, розп'ятий був і, як Бог, своєю владою разом із Ним розп'ятого впустив у рай. Як людина, оцет п'ючи, випустив дух і, як Бог, сонце мороком закрив і землею потряс. Як людина, в труну покладений був і, як Бог, пекло зруйнував і душі звільнив. Проілюстрована антитеза має на меті продемонструвати зростання безпосередньої божественної участі в людській історії, яка розподіляється на період «язичницький», період «іудейського закону» і завершальний період християнської «благодаті та істини».

Проста антитеза ілюструється власне лексичним, лексико-синтаксичним та синтаксичним протиставленням. Власне лексичне протиставлення забезпечується здебільшого використанням різних типів антонімів, що репрезентують однорідні сурядні ряди. Згідно з сучасними науковими уявленнями типологія семантичних протилежностей у «Слові про закон і благодать» представлена такими парадигмами: а) контрарна протилежність, що виражає крайні симетричні члени упорядкованої множини, між якими існує середній, проміжний складник, що називається мезонімом: *Не тим тільки явив суцю в ньому до Бога любов, подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людя хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, і ясно і велегласно в усіх городах славити Святу Трійцю і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим* (пор.: малий – середній – великий; юний – молодий – старий; багатий – бідний – убогий); б) комплементарна протилежність, що маніфестує відношення між протиставними видовими поняттями, які доповнюють одне одного до родового поняття і за своєю природою є максимальними, граничними: 1) *До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до суцях у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозуміли, що і для живих, і для мертвих міцний і сильний Бог є;* 2) *І нам, що були раніше наче звірина і скотина, не розуміючи, де праве, а де ліве, до земного прикуті, анітрохи про небесне не дбаючи, послав Господь заповіді, які ведуть у життя вічне;* 3) *І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її. І все старе, зістаріле заздрістю іудейською, одхиливши, нове держить* (пор.: живий – мертвий; праве – ліве; старе – нове); в) векторна протилежність, що характеризує протиставлення різних за своєю спрямованістю дій, рухів, координат: *Усім же тим, хто не славить, хто не хвалить Його, хто не поклоняється величі слави Його, хто*

не дивується невичерпному людолобству Його, Бог наш **на небесі і на землі** що хоче, те і зроби́ть (пор.: на небесі – на землі); г) конверсивна протилежність, що описує певні семантичні відношення з позицій різних учасників ситуацій: *І вже не жертвенну кров куштуючи, **погибаємо**, а причащаючись Христовою святою кров'ю, **спасаємося*** (пор.: *погибати – спасатися*). Варто, очевидно, зауважити, що в межах одного контексту протиставляються не лише загальномовні, але й контекстуальні лексеми: 1) *Скликав Бог гостину і частування щедре урядив телям, угодованим од віку возлюбленим сином своїм Ісусом Христом, зібравши на спільне свято усіх **небесних і земних, ангелів і людей*** (пор.: *небесних – земних; ангели – люди*); 2) *Се ж бо їй ми вже з усіма християнами **славимо** Святу Трійцю. А Іудея **мовчить*** (пор.: *славити – мовчати*).

При лексико-синтаксичному протиставленні, крім власне лексичних антонімів, використовуються й специфічні синтаксичні засоби, як-от, скажімо, наявність відповідного типу відношень, що забезпечуються протиставними сполучниками, які поєднують чи то однорідні члени речення, чи то частини складносурядного речення: 1) *Так і **іудейство**, хоч ранішим було, але **благодаттю християнство** більшим стало* (*іудейство – християнство*); 2) *Христос **прославляється**, а **іудеї проклинаються*** (*Христос – іудеї; прославляється – проклинаються*); 3) *Народи **навернені**, а **іудеї одвергнуті*** (*народи – іудеї; навернені – одвергнуті*). В останніх ілюстраціях представлено по кілька протиставлень. Такі ситуації не є поодинокими, а антитезу репрезентують не лише лексичні антоніми, і не тільки антоніми: 1) *Уже їй ми не **ідолослужителями** зовемося, а **християнами**; і не без надії вже живемо, а **сподіваючись на життя вічне**. І вже не **капище сатанинське** городимо, а **Христові церкви** зводимо; вже не **заколюємо** бісам один одного, а Христос за нас **заколюється і приноситься в жертву** Богу і Отцю; 2) *В **іудеїв** бо **виправдання**, у **християн** же **спасіння**. **Виправдання** у всьому світі є, а **спасіння** – в **майбутньому віці**. **Іудеї** бо **земному раділи**, **християни** же **радіють майбутньому на небесах*** (*іудеї – християни; виправдання – спасіння; земне – майбутнє на небесах*). У першому разі протиставлення посилюється заперечною модальністю однієї з предикативних частин; в іншому – контрастне «нанизування» увиразнюється лексичними повторами.*

Подекуди протиставлення забезпечуються чи то єднальним сполучником *і*, ужитим у протиставному значенні (*Тоді почав **морок ідольський** од нас **одходити**, і **зорі благовір'я** з'явилися*), чи то недиференційованим синтаксичним зв'язком, репрезентованим безсполучниковими конструкціями з однотипними частинами, що ілюструють зіставно-протиставні смислові відношення: *Капища*

рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'являлися, біси розбігалися, хрест городи освячував.

Доволі часто антитеза увиразнюється протиставленням заперечувальної – стверджувальної модальності: *І не іудейське хулимо, а християнське благословляємо; радимося не про те, як розп'ясти, а про те, як розп'ятому поклонитися; не розпинаємо Спаса, а руки до Нього здійсмаємо; не пробиваємо ребра Його, а з них п'ємо, як із джерела нетління; не тридцять срібняків беремо за Нього, а один одного і все життя наше Йому вручаємо; не таймо воскресіння Його, а в усіх домах своїх проголошуємо: «Христос воскрес із мертвих!» Не кажемо, що вкрадено Його було, а стверджуємо, що вознісся Він туди, де й був.*

Крім антитези, до специфічних особливостей досліджуваного тексту можна віднести так звану інтертекстуальність, що є засобом передачі інформації у вигляді «чужого слова», яке розкодовується за умови спорідненості фонових знань автора та реципієнтів. «Слово про закон і благодать» досить широко репрезентує елементи біблійного прототексту, що реалізується через використання інтертекстів: *Збулося благословіння [на іудеях Єфремові, а на християнах] Манасіїне, бо старійшинство Манасіїне лівцею Іакова благословлене було, а Єфремові чернецтво правицею. Хоч і старший Манасія од Єфрема, а благословінням Іакова менший був [Буття 48 : 13–14].*

Доволі часто Іларіон послуговується такими інтертекстами, які передбачають дослівне введення частини прототексту до структури тексту і кваліфікуються як цитати. Наприклад: *За пророцтвом Ісайїним: «Старе пройшло, а нове вам сповіцаю. Співайте Богу пісню нову, і хай славиться ім'я Його по всіх кінцях землі, і між тими, що виходять у море і плавають по ньому, і на островах усіх» [Ісайя 41 : 9–10]. І ще: «Всі ті, що трудяться на мене, наречуться ім'ям новим, яке благословиться на землі. Благословлять бо вони Бога істинного» [Ісайя 65 : 15–16]; *І стількох милує благий Бог з роду людського людей тілесних хрещенням, скільки з них благими ділами за синів Богові і причасників Христу бувають, як рече євангеліст: «Тим, які прийняли його, дав він владу дітьми Божими бути, тим, які віру прийняли в ім'я Його, що не од крові, не од похоті плотської, не од похоті чоловічої, а од Бога народилися Святим духом у святій купелі» [Іоана 1 : 12–13] (пор.: євангеліст ← Євангелія ← *Euangelion* – «добра вість» ← *eu* – «добро» + *angelio* – «я приношу вістку») тощо. Біблійні цитати завжди є впізнані в тексті, що пов'язано, з одного боку, з усталеною матеріальною формою вираження, з іншого, – забезпечується спеціальними графічними засобами: лапками та покликаннями на відповідний інтертекст.**

Ще в давні часи, коли основним джерелом знань був життєвий досвід і Слово Боже, люди знали і доречно послуговувалися розмаїттям

повчальних біблійних висловів. Спочатку це були, очевидно, більш або менш точні цитати, якими мовці підтверджували слухність своїх думок або заперечували чийсь – у разі потреби. Поступово такі цитати все далі відходили від того тексту, з якого були взяті, набували переносного, узагальненого, образного значення.

Крім того, використовується такий засіб, який ґрунтується на подібності, але не ідентичності до прототексту, тобто за своєю суттю є натяками: *Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його – про воскресіння і про майбутній вік; Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодоцями книжними; не до ворогів Божих чужовірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок **Небесне Царство***. Яскраво ілюструють такий художньо-стилістичний прийом, як літературна альяція, який відсилає читача до відповідного джерела і розрахований на його знання, ерудицію і проникливість. Наприклад: ***Царство Небесне*** – це місце, де, за біблійними уявленнями, блаженствуватимуть, тобто будуть щасливими, праведники після смерті. Це місце, де знаходиться законний Цар Христос, який «усе в усьому». Бог «не послав Свого Сина на світ, щоб Він світ засудив, але щоб через Нього світ спасся» [Іоана 3 : 17]. Царство Небесне – це праведність, мир, радість у Дусі Святому; воно знак у серці людському. Коли фарисеї спитали Ісуса, коли прийде Царство Небесне, Він відповів: «Царство Боже не прийде помітно, і не скажуть: «Ось тут» або «там». Бо Боже Царство всередині вас» [Луки 17 : 20–21].

Подекуди трапляються індивідуально-авторські трансформації, змінені відповідно до функційних потреб: *Добре було благодаті й істині між новими людьми возсіяти. **Не вливають** бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, зістарілі в іудействі. А то міхи прорвуться і вино проллється. Якщо не могли іудеї закону тіні вдержати, раз у раз ідолам поклоняючись, то як же їм істинної благодаті вдержати вчення? Як нове вчення, то й нові міхи – нові народи. Тоді й те, й те ціле буде* (пор.: *вилити молоде вино в старі міхи (бурдюки)* – використовується для позначення ситуації «порушення діалектичної єдності між змістом і формою»; пов'язується з біблійною ситуацією: коли Ісуса запитали, чому його учні не дотримуються посту, адже постять навіть фарисеї, Він відповів, що всьому свій час і своє місце, бо ж «*не вливають вина молодого в старі міхи (бурдюки)*, а то міхи (бурдюки) розірвуться, і вино розлілється, і міхи (бурдюки) пропадуть; а вливають вино молоде до нових міхів (бурдюків), – і одне, й друге збережене буде» [Матвія 9 : 17].

Езотеричний феномен Біблії полягає в нескінченній перспективі розкриття символічного значення її ідей, образів, сюжетів і мотивів: *Воістину, чий Бог величчю зрівняється з Богом нашим? Той Богом є, хто, творячи чудеса, вчинив спасіння посеред землі, хрестом і мукою, на місці лобнім, засмакувавши оцту й жовчі, аби злочин і гріх солодкого смакування Адамового од дерева заказаного смакуванням гіркоти прогнати. Створивши се, спіткнувся він об камінь і розбився, як Господь сказав: «Хто впаде на камінь сей, розіб'ється, а на кого той сам упаде, розіб'є того» [Матвія 21 : 44]* (пор.: засуджений до страти, Ісус ішов на Голготу (лобне місце Череповище) і ніс на Собі «дерево прокляття» – хрест (первинне значення слова *хрест* – «ганебний, стовп до якого прив'язували злочинців, виставляючи їх на всенародне приниження й голодну смерть»; кожен засуджений мав нести свій хрест до місця страти; звідси, відповідно, *нести свій хрест* – «терпляче переборювати труднощі, незгоди, усе те, що сталося неминучим у чиемусь житті»; *гріх солодкого смакування Адамового од дерева заказаного* пов'язується з ситуацією, де йдеться про те, що Господь насадив сад в Едемі і поселив людину, яку створив, щоб доглядала едемський рай. Посеред раю зростало дерево пізнання добра та зла, плодами якого Бог суворо заборонив користуватися Адамові. Але змій спокусив Єву, яка скуштувала плід дерева цього й спонукала до того Адама. Тоді розсердився Господь і вигнав людей із раю, вносячи їм свій Божий присуд. Сказав Він до Адама: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох і до пороху вернешся» [Буття 3 : 19]). Такі біблеїзми слугують будівельним матеріалом, оформлюють поряд зі словами та словосполученнями зміст тексту, звільняють адресанта від необхідності «вгадувати» інші словесні формули, водночас підвищуючи експресивно-емоційну виразність висловлювання, допомагаючи досягти певного прагматичного ефекту.

На основі тих чи тих конкретних ситуацій з'являється й перифрастичні описові звороти: 1) *Він не дав до кінця творінню своєму ідольським мороком одержимому бути і в бісівському слугуванні гинути, а направив спершу **плем'я Авраамове** скрижальями і законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене буття, у життя вічне; 2) *І прогнані були іудеї і розсіяні по всіх усядах. І діти благодаті, християни, наслідниками стали Богу і Отцю.**

Важливою стилістичною рисою «Слова про закон і благодать» є функція осмислення морального ідеалу, що відіграє певну роль в ідейному розумінні твору й апелює до совісті людини, її світогляду, дозволяє відійти від окремого історичного, національного та звернутися до загального, що уособлюється в духовності кожної людини і виходить за рамки сюжету

твору: 1) *Він єдиний, творячи чудеса, готуючи істину і благодать, установив закон, аби в ньому обвиклося людське єство, од багатобожжя ідольського одхилиючись до віри в єдиного Бога; аби, як брудна посудина, людство обмилось водою, законом і обрізанням, прийняло в себе молоко благодаті й хрещення;* 2) *Блякне бо світло місяця перед сяйвом сонячним. Так і закон перед благодаттю. І холод нічний минає, як сонячна теплота землю зігріває. І вже не горбиться в законі людство, а в благодаті випростано ходить. Іудеї бо при свічці законній шукали своє виправдання, християни ж при благодатнім сонці своє спасіння плекають;* 3) *Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдинодержцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони – ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою нас правдою, мужністю і розумом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемилостиве око благого Бога, і возсія розум у серці його. І осяг він суєту ідольської облуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю тварь, видиму і невидиму.* Репрезентовані ситуації відзначається багатоплановістю, а за своєю стилістичною природою – поліфункціональністю. Тому, крім аллюзивної, виконують й оцінну та експресивну функції.

Експресивність детермінована насамперед «інтенсифікованою напругою» змістового плану. Його невмотивованість, а подекуди й незрозумілість – теж джерело експресивності. Оцінність передбачає схвальну (позитивну) чи несхвальну (негативну) характеристику предмета, явища, дії і т. ін. Перша здебільшого стосується «благодаті» та всього і всіх, пов'язаних із нею; інша – «закону» («тіні» і «рабства»). Наприклад, позитивною оцінністю вирізняється контекст, що сприймається як хвалебний гімн утвердженню християнства: *Пастухи словесних овець Христових, єпископи, стали перед святим вітарем, жертву безскверну возносячи. Попи і диякони і всі клірошани прикрасили і пишнотою наповнили святі церкви. Апостольська труба і євангельський грім над всіма городами пролунали. Теміан Богу воскурявся, повітря освячуючи. Монастирі на горах постали. Чорноризці з'явилися. Мужі й жони, і малі і великі, всі люди наповнили святі церкви, славословлячи: «Єдиний святий, єдиний Господь Ісус Христос! На славу Богу-Отцю амінь!»* (пор.: *єпископ* – духовний вищого сану, що управляє єпархією < гр. *Episkopos* – «наглядач» < *epi* – «на»; *skorpeo* – «дивлюся»; звуковий комплекс вступає в синонімічні відношення з перифрастичним описовим зворотом – *пастух словесних овець Христових*).

Проілюстровані контексти переконливо засвідчують і те, що у «Слові про закон і благодать» порушено низку питань, які мають

філософський зміст. Адже саме прийняття християнства розглядається Лларіоном як політичний акт, утвердження «благовір'я» асоціюється з утвердженням влади, а долучення русинів до християнської, істинної віри означає долучення їх до світової культури. Осмислення відповідних філософських проблем здійснюється з використанням специфічних мовних засобів, більшість із яких ще чекає на своє ґрунтовне дослідження.

Література

1. Біблія : Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К. : Вид-во Київської Патріархії УПЦ КП, 2007. – 1415 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х т. / Іван Огієнко (Митрополит Лларіон). – Вінніпег, 1994. – Т. 4. – 557 с.
4. Слово про закон і благодать / Лларіон Київський // Давня українська література : [хрестоматія] / Упоряд. М. М. Сулима; пер. сучасною українською В. Кречетень. – К., 1992. – С. 195–214.
5. Філософські ідеї у творчості давньоруських книжників та в пам'ятках літератури // Історія української філософії : [навчальний посібник] / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозкова. – К. : Вид-во Україна, 2000. – С. 21–24.

Ж. В. Колоїз

МОЛИТВА ЯК КОНФЕСІЙНИЙ ТА ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ*

Реальне буття мови є безмежним процесом вербальної комунікації, що робить мову необхідним атрибутом людського суспільства, яке накопичує й передає від покоління до покоління свої знання та досвід. Очевидно, мовний механізм повинен мати таку внутрішню структуру, що уможлиблювала б змістовну комунікацію, зацікавлення якою стрімко зростає. Посилюється й інтерес до конкретних виявів мовленнєвої діяльності, репрезентованої найрізноманітнішими зразками текстів, через які людина висловлює свої думки, почуття та побажання.

На сучасному етапі розвитку мови особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані з так званими конфесійними текстами, стан вивчення яких є ще далеко незадовільним, попри те, що аспекти їхнього дослідження повсякчас урізноманітнюються. Відмова від войовничої атеїстичної ідеології, відродження духовності, національних морально-

---

* Колоїз Ж. В. Молитва як конфесійний і художній текст / Жанна Василівна Колоїз // Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри : [матеріали Міжнародної наукової конференції] (Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.) / М-во освіти і науки України ; Криворізький державний педагогічний університет / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 422–432.

етичних засад сприяли тому, що в підсистемі функціональних різновидів мови стали виокремлювати конфесійний стиль, досліджувати його становлення, з'ясовувати диференційні ознаки, роль у розвитку та функціонуванні нової української літературної мови тощо. Подекуди предметом наукових зацікавлень стає художньо-образне слововживання у відповідних конфесійних текстах, проте основний акцент все ж таки припадає на різні семантичні групи конфесійної лексики.

У конфесійній літературі *молитва* визначається як «піднесення розуму й серця до Бога, благоговійне слово людини до Бога» [2, с. 484], «звернення людини до Бога» [1]. Подібне витлумачення містять і спеціальні лексикографічні праці лінгвістичного характеру, зокрема: «установлений текст, який промовляється, виголошується вірянами під час звернення до Бога, до святих» [4, с. 537]. У поодиноких випадках маніфестація семантики відбувається через відношення до дериваційної бази, тобто лексема *молитва* пояснюється через дієслово *молити* (*молитися*) [4, с. 537], де *молитися* означає «знаходитися в особливому внутрішньому стані, коли духовне людське начало входить у безпосередню таємничу взаємодію з Богом та потойбічним невидимим світом». У такий же спосіб (через співвідношення між похідним і вихідним словом) представлено й етимологічний аналіз: *молитва* ← молити – «просити», псл. *modliti споріднене з литовським *maldyti, melsti* «благати» (інєв. *meldh* – «говорити ритуальні слова» (в античності молитва була частиною публічного ритуалу, що мав важливе суспільне і політичне значення), раніше, можливо, «приносити жертву, забиваючи тварину» (пор.: р. [*молить*] – «забивати худобу», бол. *молитва* – «жертва; жертовна тварина») [5, с. 501].

Сучасна молитва є однією з основних складових будь-якої конфесії, до того ж таким елементом, який не роз'єднує, а об'єднує різні конфесійні утворення. Звернена до Господа, вона створює відчуття контакту кожного вірянина, незалежно від його віросповідання, з надприродною, божественною силою. Указівки на факт такого звернення засвідчені неодноразово вже в тексті Старого Заповіту, у ньому ж з'являються й перші точні форми молитов, наприклад: *Тоді скажи перед Господом Богом Твоїм: я відібрав від дому мого святиню і віддав її левітові, прибульцеві, сироті і вдові, за всіма повеліннями Твоїми, які Ти заповів мені ... споглянь від святої оселі Твоїєї, з небес, і благослови народ Твій, Ізраїля, і землю, яку Ти дав нам – тому що Ти клявся батькам нашим дати нам землю, у якій тече молоко і мед* [Второзаконня 26 : 13–16].

Після вавилонського вигнання молитви піддалися детальній регламентації, у зв'язку з чим було встановлено відповідні години для виголошення молитов (згідно із заповіддю Господа про безперестанну молитву давні християни молилися в усі години доби), вироблено певні

норми поведінки під час цього дійства і т. ін., як-от, наприклад: *І коли молишся, не будь як лицеміри, які люблять молитися в синагогах і на перехрестях, зупиняючись, щоб бачили їх люди. Істинно кажу вам: вони вже мають нагоду свою. Ти ж, коли молишся, увійди до кімнати твоєї і, зачинивши двері твої, помолись Отцю твоєму, який у тайні, і Отець твій, який бачить тасмне, воздасть тобі явно. А молячись не говоріть зайвого, як язичники, бо вони думають, що в багатослів'ї своєму почуті будуть* [Матвія 6 : 5–8]; *Кожний чоловік, який молиться або пророкує з покритою головою, осоромлює свою голову. І кожна жінка, яка молиться або пророкує з непокритою головою, осоромлює свою голову, бо це те саме, якби вона була острижена* [1 Коринфян 11 : 4]. На основі вчення Ісуса Христа та апостолів давня церква поступово вибудувала єдині правила, що визначали порядок здійснення молитов як на богослужінні, так і в домашніх умовах. Від іудеїв до християн перейшла традиція молитися стоячи: *І коли стоїте на молитві, прощайте, коли щось маєте на кого, щоб і Отець ваш Небесний відпустив вам гріхи ваші* [Марка 11 : 25]. Від них запозичений звичай ставати на коліна. Певні типи обрядових дій та культових висловлювань (текстів) мають не лише соціальний, але й знаковий характер. Відповідні нормовані рухи (поклони, хресне знамення, запалення свічок, координація світла тощо) перетворюють молитву в складний семіотичний текст, що об'єднує особистісну і колективну психологію, традиції та світогляд. Дослідження сукупності різних семіотичних явищ сприятимуть глибшому осмисленню конфесійної комунікації, зв'язку спілкування між вірянами та сакральною дійсністю. Ця проблема заслуговує на окрему увагу.

Загальновідомо, що з-поміж усього розмаїття культових знаків важливу роль відводять вербалізованим (слову, висловлюванню, тексту). Якщо культ організований, то в його царині функціонують готові (тобто «чужі») молитовні тексти, що відтворюються учасниками обрядів, до яких вони ставляться як до власних, надаючи їм особливо важливого значення. І це цілком закономірно, адже через них віряни «пропускають» свої переживання та переконання, закріплюють у своїй свідомості відповідні церковні доктрини.

Молитва для справжнього християнина має неабияке значення: вона вселяє віру, дає надію, утверджує любов. У зв'язку з цим, вважають, що існує три основні позиції конкретного адресанта: релігійне сподівання (надія), релігійне розуміння (віра), релігійна відданість (любов). У тексті Нового Заповіту постійно наголошується на рятівній силі молитви: *Пильнуйте, будьте на сторожі і моліться, бо не знаєте, коли настане час цей* [Марка 13 : 33]; *Пильнуйте повсякчас і*

моліться, щоб ви сподобилися уникнути всього того, що має бути, і стати перед Сином Людським [Луки 21 : 36].

З лінгвістичних позицій молитви можна диференціювати на: невербальні, виконувані без слів та інших зовнішніх знаків – лише розумом і серцем (так звана внутрішня, духовна, сердечна молитва); вербальні, словесно оформлені та супроводжувані різними знаками благоговіння (так звана зовнішня молитва). Прикладом зовнішньої молитви, засвідченої в Євангелії, є молитва митаря, яку подано у притчі про грішника, що кається: *Боже, будь милостивий до мене, грішного [Луки 18 : 13].* Вона маніфестує не лише відповідну культову ситуацію, але й те, що людина говорить до Бога і з Богом, звертається до Господа й водночас визнає свою (гріховну) сутність.

Зразком для всіх вербальних молитов (найдосконалішою християнською молитвою) є, безумовно, «Молитва Господня», відома ще й під назвою «Отче наш» [Матвія 6 : 10–13]. Стиль цього молитовного тексту близький до художнього та ораторського, характеризується книжною риторичністю, діалогічністю (вербальна участь адресанта / невербальна участь адресата), наявністю позамовних засобів вираження (хресне знамення) і т. ін. Він вирізняється спеціальною конфесійною лексикою, зокрема й церковнослов'янського походження, граматичними (морфологічними та синтаксичними) засобами, наявністю вокативних й імперативних форм, характеризується емоційністю, пафосом і, так би мовити, гімністю.

За змістом християнські молитви поділяються на 1) молитви-славослів'я (*Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь* (Мале славослів'я); 2) молитви-прохання (*Царю Небесний, Утішителю, Душе істини, що всюди еси і все наповняєш, Скарбе добра і життя Подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші. Амінь* (Молитва до Святого Духа); 3) молитви-подяки (*Устави після сну, подяку приношу Тобі, Пресвята Тройце, Боже наш, що Ти з великої милості Твоєї і довготерпіння не прогнівався на мене лінивого та грішного і не дав мені загинути з моїми гріхами, але, з властивим Тобі людинолюбством, підняв мене від сну, щоб зранку прославляти державу Твою. І нині просвіти мої очі мисленні, відкрий мої уста, щоб навчатися слова Твого, і розуміти заповіді твої, і чинити волю твою, і вихваляти тебе в сердечному прославленні, і в піснях славити всесвятиє ім'я Твоє – Отця, і Сина, і Святого Духа – нині і повсякчас, і на віки віків. Амінь* (Молитва св. Макарія до Пресвятої Тройці). Доволі часто молитва як конфесійний текст поєднує в собі елементи прохання та славослів'я, елементи подяки та славослів'я і т. ін. Наприклад: *Пресвята Тройце, помилуй нас; Господи, очисти гріхи наші; Владико, прости беззаконня наше; Святий, зглянься і*

зціли немочі наші імені Твого ради. Господи помилуй (тричі). Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь (Молитва до Пресвятої Тройці). Такі конфесійні тексти мають не лише диференційні (скажімо, молитви-подяки репрезентують висловлене почуття вдячності адресанта за допомогу; молитви-прохання – увічливе звертання до надприродних сил задля того, аби домогтися чогось), але й інтегральні ознаки. Більшість молитов, незалежно від змісту, містять чітко окреслені три структурні компоненти: 1) зачин (звернення до адресата); 2) основна частина; 3) висновок. У зачині у формі кличного відмінка (у формі звертання) називається здебільшого особа Бога – єдиного в трьох лицах, Пресвятої Богородиці, рідше особи ангелів-охоронців чи тих або тих святих. На увагу заслуговує передусім те, що зачин може мати не лише однокомпонентну, але й кількокомпонентну (поширену) форму, яка подекуди увиразнюється ще й конструкціями прикладкового характеру: *Господи Вседержителю, Боже Небесних Сил і всякої плоті, що на небі живеш і нас, смиренних, доглядаєш, серця й думки випробовуєш і те, що є таємне в людині, добре бачиш; Безпочаткове і Вічне Світло, у якому немає ані тіні зміни або перетворення, Сам Безсмертний Царю, прийми молитви наші...* (Молитва св. Василя Великого); *О Пречиста Діво, Богородице, надіє всіх християн, що живуть на землі!* (Молитва до Пресвятої Богородиці). Основна частина є констатувальною, сутнісною, адресат вербалізує свої думки, почуття, переживання, сподівання і т. ін., що спонукали його звернутися до божественних сил: *Не відвертайся від мене грішного, бо я непохитно надіюся на Твоє милосердя. Погаси в мені полум'я багатьох пристрастей моїх; запали моє жорстоке серце і мій холодний розум любов'ю до виконання заповідей Сина Твого і Бога нашого. Викорени, Пречиста, з мого затьмареного розуму і з мого жорстокого серця безнадійність, недбалість, лінощі та безглуздя і всі темні і брудні думки та наміри. Зціли, Владичице, мої тяжкі духовні й тілесні рани, не попусти, щоб зло перемагало мене, і Твоїми материнськими молитвами прихили до мене милість Сина Твого, Господа нашого Ісуса Христа, бо Ти благословенна від усіх родів, і славиться пречисте ім'я Твоє на віки віків* (Молитва до Пресвятої Богородиці). Кожен структурний елемент такого тексту вирізняється спонукальною модальністю, про що свідчить наявність дієслів наказового способу, які маніфестують граматичне значення другої особи однини (шанобливе ставлення до Бога, Богородиці, святих і т. ін. забезпечується зверненням до тієї чи тієї особи лише на «Ти»). Висновкова частина абсолютно тотожна в усіх молитвах, представлена лексемою *амінь* («воістину, справді, нехай буде так»), що означає «підтвердження істинності та правильності», є запозиченою зі Старого Заповіту. У єврейській мові вона має той же корінь, що й лексеми *твердий, надійний,*

постійний. Слово «амінь» має такі функціональні особливості: по-перше, воно трапляється у Святому Письмі як форма, покликана посилити правильність істин Божественного Одкровення (у такому значенні його використовує апостол Павло: *Бо коли ти благословлятимеш духом, то як проста людина скаже «амінь» на твою подяку, якщо вона не розуміє, що ти говориш* [1 Коринфян 14 : 16]; *Бо всі обітницї в Ньому «так», і в Ньому «амінь» – Богові на славу, через нас* [2 Коринфян 1 : 20]; такий же зміст укладає в нього і сам Господь [Матвія 5:18]; як Боже імення воно виступає в Одкровенні св. Іоана Богослова: *І ангелові Лаодикійської Церкви напиши: так говорить Амінь, свідок вірний і істинний, початок створіння Божого* [Одкровення 3 : 14]; по-друге, воно вимовляється після закінчення молитви, проповіді, тексту Святого Письма і є невід’ємною частиною богослужбової практики, так звану літургійною формулою.

Інша диференціація молитов як конфесійних текстів вибудовується з урахуванням їхньої форми та передбачає такі різновиди, як-от: екстенії, псалми, тропарі, канони, кодаки та інші піснеспіви. Так, скажімо, екстенії – це загальні богослужбові тексти, коли священик (диякон) виголошує молитовні прохання, а хор на кожне прохання співає «Господи, помилуй» або «Подай, Господи». Вони бувають кількох видів: довгі (починаються словами «Миром Господу помолимося»); ускладнені (починаються словами «Говоримо всі, від усієї душі...»), з троекратним «Господи, помилуй» (прохальні екстенії закінчуються словами «Подай, Господи»); короткі – складаються з трьох прохань і починаються словами «Знову і знову» (старосл. «паки і паки»). Кожне молитовне прохання супроводжується хресним знаменням та поясним поклоном. Псалми («хвалебні пісні») – священні молитовні пісні, написані переважно пророком Давидом та зібрані в одну книгу під назвою «Псалтир» (частина Біблії, що складається зі 150 текстів). Сьогодні всі псалми поділяють на хвалебні, покайні та молитовні (ілюстрацією останніх є, наприклад, Псалом 50: *Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоїї і з великого милосердя Твого прости провини мої. Особливо омий мене від беззаконня мого і від гріха мого очисти мене. Бо беззаконня моє я знаю, і гріх мій повсякчас переді мною. Проти Тебе Єдиного я згрішив і лукаве перед Тобою вчинив, отже праведний Ти в слові Твоєм і справедливий у присуді Твоєм. Ось бо в беззаконні зачатий я, і в гріхах породила мене мати моя. Бо Ти істину полюбив еси, невідоме й таємне мудрості Твоїї явив Ти мені. Окропи мене гісопом – і очищуся, омий мене – і стану біліший від снігу. Дай мені почути радість і веселість – і зрадять кістки мої упокорені. Відверни лице твоє від гріхів моїх і прости всі беззаконня мої. Серце чисте створи в мені, Боже, і духа праведного віднови в нутрі моєму. Не відкинь мене від лица Твого і Духа Твого святого не відними від мене. Поверни мені*

радість спасіння Твого і духом могутнім укріпи мене. Навчатиму беззаконників шляхів твоїх, і нечестиві навернуться до Тебе...). Тропарями зазвичай називають короткі піснеспіви, що розкривають суть свята чи прославляють того чи того святого: *Уставши після сну, припадаємо до Тебе, Благий, і Ангельську пісню співаємо Тобі, Всемогутній: Свят, Свят, Свят еси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові. Ти, Господи, що від сну підняв мене, просвіти розум та серце і уста мої відкрий, щоб піснею прославляти Тебе: Свят, Свят, Свят еси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. І нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь. Несподівано Суддя прийде, і вчинки кожного виявляться; тому зі страхом взиваймо опівночі: Свят, Свят, Свят еси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас. Господи, помилуй (12 разів) (Тропарі Троїчні).* Троїнні тропарі передбачають три структурні частини, кожна з яких у своєму складі містить повторюваний елемент (*Свят, Свят, Свят еси, Боже, молитвами Богородиці помилуй нас*) і засвідчує відповідну градацію ситуацій (*пісню співаємо Тобі, Всемогутній → просвіти розум та серце і уста мої відкрий, щоб піснею прославляти Тебе → зі страхом взиваймо опівночі*).

Характерною особливістю усіх конфесійних текстів є їхня формальна односпрямованість. Зазвичай вважають, що спілкування з Богом (іншими святими) не передбачає зворотного зв'язку. Це інтенція душі на єднання з Господом. Для молитви характерні план адресата – Бога, особистість адресанта, його готовність та бажання звертатися до вищих сил. Адресант апелює до верховної сутності (Бога), наділеної вищим розумом, абсолютною досконалістю, усемогутністю, що створила світ та керує ним. Молитва, у широкому витлумаченні цього поняття, – це своєрідна реакція людини на Слово Боже, яке асоціюється з Одкровенням. А відтак, будучи монологічним текстом за формою, вона набуває функціональної діалогічності (ініціатива розпочати «діалог» належить Богові → Бог «чекає» відповіді від кожного з нас → продовження «діалогу» маніфестується нашими молитовними текстами). Конфесійна молитва репрезентує людську поведінку, спрямовану на сферу священного, і пов'язану з відповідним релігійним актом. Такий текст отримує особливу референцію. Віряни користуються нею як засобом інтерперсонального спілкування як у міжлюдському вимірі, так і в контакті з *pnumosum* (зі сферою сакруму).

Будь-яка християнська молитва, незалежно від змісту та форми, вирізняється тим, що апелює до загальнолюдських цінностей і до Божої благодаті, любові та милості, протиставляється так званим «язичницьким» заклинанням, зорієнтованим на отримання відповідних благ. У релігійному житті християнських спільнот зберігається опозиція літургійно-публічної та індивідуальної, зовнішньої та внутрішньої,

формально-ритуальної та емоційно-насиченої молитов. В історії релігії боротьба за ту чи ту форму молитви нерідко була пов'язана з суперечностями всередині церкви.

Різні молитовні форми сприяли виокремленню молитви як художнього тексту, розвиткові насамперед релігійної поезії (наприклад, псалмів), згодом – духовної лірики і поетичної молитви.

Вихідною позицією будь-якого творчого акту є репрезентація особистісних смислів у конвенційних одиницях мови. Задля цього авторська інтенція здійснює вибір жанру, що може адекватно реалізувати задум, відтворити ту чи ту образну модель світу. На відміну від релігійної, яка належить до конфесійних (сакральних, культових і т. ін.) текстів і представлена зазвичай установленими (загальними) зразками, засвідченими в молитовниках, поетична молитва ілюструє власне індивідуальне (особистісне) спілкування з Усевишнім, репрезентує діалог авторського «Я» з надлюдським, надземним, надприродним. Наприклад: *Благослови мене, о Боже, Злетіть до хмар й не втратить суть! Збери, як плісняву ворожу, Оте бажання першим будь. Гординю розтроци на друзки І вперту зверхність відверни. Очисти душу, мов галузку, Од скверни і від сатани. Благослови мене, о Боже, На те прозріння, що втіша. І чорним вороном ворожим Хай не спокується душа. Я не посмію більш просити Любові у лихих людей. Навчи прощати і любити Із дня у день. Із дня у день* (Н. Герман); *Просвіти мене, Боже, любов'ю до ближнього, Материнською ласкою до чужої дитини, До дитячого ранку, довірливо-ніжного, До чорнобильської матері-України. Просвіти мене, Боже, до козацького світу, Що розкинувся вічний над Дніпром, над Дністром, над Дунаєм, Щоб я душу проніс через хвилю несамовиту, Що ненавистю Пам'ять мого народу стинає. Просвіти мене, Боже, і рід мій, родину, дитину, Осіяння й сіяння відродженій Україні, Щоб пізнав Благословення до земного загину У столітті, в годині і у летючій хвилині* (В. Гетьман). Безпосереднє молитовне звертання до Бога (*благослови мене, о Боже; просвіти мене, Боже*) засвідчує всеблагальний (молитви-прохання) дух авторських «Я». В обидвох ситуаціях йдеться про гріховну людську сутність (бажання влади – «*злетіть до хмар*»; «*першим будь*»; гординя, зверхність, скверна, спокуса («*відверни від сатани*») тощо) і велике Господнє милосердя, усещення та любов («*навчи прощати і любити*», «*просвіти любов'ю до ближнього*»). Причому ця «*любов до ближнього*» набуває персоніфікованого вигляду, скеровується на природне буття і «*виливається*» в любов «*до чорнобильської матері-України*».

Поетичні молитви маніфестують сконцентрований вияв мистецьких засобів мовлення. Вони вирізняються передусім ритмізованою, римованою мовою з певною мистецьки організованою мелодико-інтонаційною лінією,

тональністю та музикальністю: *Господь, прости зухвалість нашу, за божевілля не карай, Гірка наповнилася чаша, Не дай пролитись через край! Прости за ріки сліз і жовчі, За роки зречень і проклять, Прости нам, Боже, очі вовчі, Що позивали до розп'ять. Прости за богохульство сите Пригрітих долею базік І тих, у кім Надія вбита І не воскресне вже повік. Прости лукавих і дволиких, Прости незрячих та німих, Звелич посправжньому великих, Зігрій убогих і малих. Дай сили нам в Твоєму Слові Знайти Надію і Любов, Молю, не треба більше крові, Свята це, а чи грішна кров! І якщо нам судилась нині Не зірка, а Зоря Полин, Дай сили нашій Україні, Щоб їй піднятися з колін* (А. Матвійчук). Проілюстрована «Молитва покаянна», як і більшість поетичних молитов загалом, вирізняється перехресним римунанням (*нашу – чаша, не карай – через край; жовчі – вовчі, проклять – розп'ять* (абаб) і т. ін.). Крім того, воно засвідчує ситуацію надособистісного діалогу: з одного боку, адресант = мовцеві, що є носієм відповідної процесуальної ознаки («*Молю, не треба більше крові...*»), з іншого, – адресант говорить від імені групи осіб, з якими в нього спільні інтереси (на це вказують відповідні розряди займенників: «*прости зухвалість нашу*», «*прости нам*», «*дай сили нам*», «*нам судилась*»). Розгортання текстової інформації здійснюється внаслідок рематизації, вибудовуються своєрідні сакральні орієнтири (*гірка чаша, розп'яття, богохульство, воскресла надія, незрячі і німі, убогі*).

Найважливішою рисою молитви як художнього тексту є актуалізація – адресант здійснює максимальну концентрацію значеннево-емоційного навантаження різних мовних рівнів. Наприклад: *О Господи, о Господи! Прости мене, прости. Ми всі тут тільки гостями В молитвах самоти. За вільні і невольні, За всі гріхи прости, За вірні і невірні Дороги і мости. Прости мене за любовці, Якщо вони були, За заздрість і за грубоці До друзів і жони. Ми всі тут тільки гостями Несем свої хрести. Прошу – прости нас, Господи, Прошу тебе, прости. Я каюся. Покаюся За всіх, хто завинив, за комуністів-каїнів, Цих проклятих синів. За голод тридцять третього, За сорок сьомий теж, за вбитих і застрелених, За полум'я пожеж. <...> О Господи, о Господи, Прости мене, прости, Дай українцю мужності Державу зберегти. Прошу словами гострими – Їх зміст такий простий: Простий мене, мій Господи, За ці слова прости. О Господи, о Господи, Прости всіх нас прости, Бо ми тут тільки гостями В молитвах самоти. Прости, всевишній Господи, За Колиму й Сибір, за кров, пролиту в Грозному, Прости своїх зневір (Г. Булах); *Отче наш, Володарю незмінний, Ладна знов і знов Тебе прохать: Дай моїй праматері-Вкраїні Вистраждану Божею благодать. Глянь, вона знекровлена, згасає: На краю загібелі стоїть! Господи, молю Тебе, благаю, Захисти і утверди її. Хай Твій дар у кожний дім полине, В кожне серце, сповнене мольби, Хай мій рід**

хоч сотню літ спочине Від насильств, від крові, від ганьби. Вляжуться родинні наші чвари, Перестануть тріскатись лоби, Вимруть – до одного! – яничари, Прихвосні, перевертні, раби... Втомились Батий наш від щоденних Ненаситних кровожерних справ. Прийде час – святий, благословенний! – Час любові, злагоди, добра. Мій народ, очистившись од скверни, Розцвіте, воскресне – все одно! – І природа з вдячністю поверне Все, що нам від Господа дано (В. Женченко). Поетичні молитви засвідчують наявність відповідних композиційних формул; повтори, здебільшого лексичні, являють собою один із принципів організації текстів; спеціальна лексика, стилістичні тропи та фігури дозволяють відобразити властиве художньому дискурсу бачення світу. Підтекстова інформація забезпечується модальними аспектами, що зосереджує увагу на часовій структурі поетичних текстів. Їхня інтонаційно-мовленнева організація зорієнтована передусім на реального адресата-читача (слухача). Виголошуючи конфесійний текст молитви, адресант здійснює відповідний мовленнєвий акт; поетична ж молитва засвідчує специфічну літературну комунікацію. Різниця між конфесійною та поетичною (художньою) молитвами простежується на осі «адресант – адресат». На відміну від мовленнєвого акту, коли встановлюється безпосередній зв'язок між людиною (адресантом) та Богом (адресатом), літературна комунікація передбачає співвідношення між адресантом – адресатом – нададресатом. Роль адресата в такому разі відводиться тому, на кого розрахований художній текст (читачеві / слухачеві) і хто, попри те, що він не залучений у прагматичну ситуацію, здатний його прийняти, оцінити й висловити свої думки. Богові ж («мовчазному слухачеві») належить роль нададресата.

Утаємниченість молитовних текстів, як конфесійних, так і художніх, забезпечується образним тлом фізичного та духовного життя людини. В обох ситуаціях наявне молитовне спілкування з Богом (Творцем Світу, Господом, Усевишнім, Уседержителем і т. ін.), а відтак відбувається духовне оновлення, яке дозволяє побороти смуток, подолати зневір'я, очистити душу, плекати споконвічні людські цінності.

Література

1. Азбука веры : [православная энциклопедия] // Электронная версия / Режим доступа : <http://azbuka.ru>
2. Библиейская энциклопедия : [репринтное издание]. – М. : ТЕРРА, 1991. – 902 с.
3. Біблія: Книги Священного писання Старого та Нового Завіту. – К., 2007. – 1415 с.
- 6.4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпін : Перун, 2001. – 1440 с.
5. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [упорядн. : Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наукова думка, 1989. – Т.3. – 552 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Православний молитовник. – К. : УПЦ КП, 2004. – 101 с.

Ж. В. Колоїз

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА НОМЕМ НА
ОЗНАЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(у порівнянні з білоруською та російською)***

Час є однією з основних об'єктивних форм існування матерії, що виявляється в тривалості буття. Це поняття належить до визначальних категорій людської свідомості, оскільки відображає порядок зміни об'єктів і явищ дійсності та є фундаментальним елементом у побудові картини світу, зокрема й мовної.

Категорія часу віддавна викликала і викликає зацікавлення дослідників різних царин. Уже у Стародавній Індії існувало спеціальне вчення про час – клавату, у якому час уподібнювався безкінечному потоку, що охоплює всі предмети та є причиною їхньої змінності і тлінності. Однак суспільна свідомість пододала величезний шлях розвитку, перш ніж отримала наукове філософське розуміння часу. Сучасна наука оперує розмаїтими часовими моделями, з-поміж яких вирізняються насамперед філософська, релігійна, художня, мовна і т. ін.

Попри відсутність єдності поглядів на тлумачення категорії часу диференціація абсолютного, космічного та емпіричного часів ніколи і ні в кого не викликала принципових заперечень. Останній тлумачать як відносну субстанцію, основним призначенням якої є практична орієнтація в повсякденному житті. Емпіричний час складається з періодів, для виміру яких людина звертається до найбільш стійких циклічних процесів. Тривалість існування явищ і предметів вимірюється століттями, роками, місяцями, днями, годинами, хвилинами і т. ін. Такі часові поняття репрезентовані в усіх світових культурах, хоч, безумовно, у кожній з них наявні національно-культурні специфічні риси щодо означення тих чи тих періодів емпіричного часу. Так, скажімо, у більшості світових культур рік поділяється на чотири сезони (*весна, літо, осінь, зима*), але, наприклад, у східнослов'янському календарному році кожен з цих циклів передбачає по три місяці, а в англійському – на зиму і літо припадає по чотири, а на осінь і весну – по два. У досолярний період календарних уявлень рік вважався

---

* Колоїз Ж. В. Національно-культурна специфіка номем на означення емпіричного часу в українській мові (у порівнянні з білоруською та російською) / Жанна Василівна Колоїз // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць : у 2-х ч. – Вип. 31 : [матеріали VIII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська література : духовність і ментальність»] (Кривий Ріг, 17–18 жовтня 2008 р.) / М-во освіти і науки України ; Криворізький державний педагогічний університет / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Ч. 1 : Аспекти духовності української літератури. – К. : «Твім інтер», 2008. – С. 47–56.

триступеневим. На думку Я. Боровського, три пори року – весну, літо і зиму (народження, розквіт і відмирання) – розрізняли навіть не такі вже й далекі предки українців, як поляни, утілюючи їх у триединому божестві, що звалося Трояном. Чотирифазовий вегетативний календар почав складатися в період утвердження солярної міфології [4, с. 215].

Вітчизняною та зарубіжною лінгвістикою накопичено чималий досвід у дослідженні граматичної категорії часу, у багатьох наукових доробках детально аналізуються питання художнього часу, наявні спроби аналізу філософської категорії часу на мовному матеріалі, принагідно опрацьовуються питання номінативних одиниць на означення емпіричного часу. Водночас національно-культурологічна специфіка номем на означення емпіричного часу вивчена недостатньо.

Предметом нашого зацікавлення стали номеми із сеюмою «календарний місяць», які, уважаємо, досить переконливо засвідчують культурно-історичний досвід українського народу та окремішність української мови. Культурна інформація зберігається у внутрішній формі відповідних номем і, являючи собою код образних уявлень про світ, традиції, природу, ландшафт і т. ін., надає їм культурно-національного колориту.

Лексема *місяць* в українській мові є полісемічною. Крім основного значення («найближче до Землі небесне тіло, супутник землі, що світить відбитим сонячним світлом»), за цією одиницею закріпилася й темпоральна семантика – «проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла» [1, с. 532]. *Місяць* кваліфікують також як календарний період обертання Місяця навколо Землі [4, с. 305]. У наших предків були свої назви місяців, що пов'язувалися в основному зі змінами в господарстві протягом року або ж зі змінами погоди. Український місяцелік представлений специфічними як літературними, так і діалектними номемами, що здебільшого перебувають у пасивному вжитку, функціонували чи функціонують лише на обмежених територіях. У літературній мові для означення проміжків часу, на які поділяється календарний рік, наявні дванадцять номем (відповідно до кількості місяців): *березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень, січень, лютий* (пор.: білоруські: *сакавік, красавік, травень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад, снежань, студзень, люты*; російські: *март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь, январь, февраль*). При витлумаченні таких одиниць в українській мові, зокрема у спеціальній літературі, на передній план висувається квантитативна характеристика, як-от: перший, другий, третій, четвертий, п'ятий і т. ін. місяць календарного року. Щодо темпоральних ознак, то словникові дефініції переважно

обмежені семою «місяць календарного року» і лише подекуди маніфестується сема «пора року» (*липень* – сьомий місяць календарного року, другий місяць літа [1, с. 486], *листопад* – одинадцятий місяць календарного року, третій місяць осені [1, с. 487], *червень* – шостий місяць календарного року, перший місяць літа [1, с. 1373]). Оскільки в давнину кожен місяць мав 28 днів, то щоб завершити Свароже Коло, у наших предків був тринадцятий місяць, що називався Змієносцем. Назва утворена внаслідок основоскладання, яке супроводжується суфіксацією (*Змієносець* ← змій, носити). За народним повір'ям, небесна дорога є символом змія, «вужа світу»[4, с. 306].

Номінація першого календарного місяця року (*січень*) походить від праслов'янського дієслова *sękti – «сікти, рубати» і зумовлена тим, що в січні рубали дерева, зокрема за системи підсічного землеробства [2, с. 258]. Згідно з народними уявленнями, перший місяць календарного року нібито відсікає прожитий рік від наступного, звідси й отримав свою назву (*січ+ень* ← сікти), яка стабілізувалася узусом і закріпилася в мовній системі. Виразними ознаками цієї зимової пори року були сніг, мороз і льодяний холод. А відтак у народі цей місяць номінують як *сніжень* (← сніг), *сніговик* (← сніговий), *льодовик* (← льодовий), *щипун* (← щипати), *тріскун* (← тріщати), *просинець* (← просинь). Такі найменування мають безпосереднє відношення до погодних умов, характерних віддавна для території України: випадало багато *снігу*, повсюди *снігові* замети, річки та озера покривалися *льодовими* простирадлами, мороз *потріскував* і *щипав* за щічки, а вгорі – синій простір чистого неба, названий *просинню*. Подібне пояснення назви першого календарного місяця року знаходимо й у білоруській мові: сильні морози призводили до того, що вода замерзала навіть у криницях (біл. *студня*), а звідси й назва – *студзень*. Аналогічний і спосіб словотворення – суфіксальний, щоправда, в українській мові похідна номема є віддієслівною, у білоруській – відіменниковою.

Номінація другого календарного місяця року (*лютий*) є результатом субстантивації прикметника *лютий* – «суворий, холодний» (пор.: біл. *люты*). Інша назва цього місяця – *бокогрій* – засвідчена в діалектах і зумовлена тим, що хоч сонце на небі стоїть набагато вище, ніж у січні, але гріє «лише один бік, другий при цьому мерзне» (пор.: *Лютий корові вдень бік нагріє, а вночі – ріг зіб'є; Питається лютий, чи добре обутий*). За мінливу погоду (після сніговіїв і хурделиць настає очікуване потепління і навпаки) цей період отримав найменування *сніговії* або *скажений*. У народі кажуть: казиться лютий, бо не хоче поступатися місцем березню. Розмовна лексема *лютень* [3, т. 2, с. 390] спродукована за аналогією до номем на зразок *січень*, *березень*, *квітень* і т. ін.

Номінація третього календарного місяця року (*березень*) є відсубстантивним іменником, дериваційною базою для якого послужила лексема *береза* – «лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцеподібним листям». Саме з цим місяцем українці пов'язують особливо інтенсивний рух соку в рослин, зокрема в березі. Процесом сокоруху зумовлена назва календарного періоду і в білоруській мові – *сакавік* (← сакавіты (укр. *соковитий*). Поряд із номемою *березень* українці донедавна досить активно послуговувалися лексемами *березінь*, *березіль*, які сьогодні кваліфікуються як такі, що знаходяться в пасивному вжитку. Крім того, місяць, з якого розпочинався господарський новий рік, викликав посилену увагу і заслуговував на особливе ставлення. Цим, очевидно, і пояснюється наявність багаточленного синонімічного ряду. Він і *зимобор*, бо зиму поборов, і *весновій*, адже повіває весною, і *протальник*, оскільки звідусіль збирає талі води, і *крапельник*, бо пригріло сонечко – зі стріх закрапало, і *суховій*, адже минули снігопади, а теплий дощик не прийшов. В українській пареміології засвідчена ще одна назва цього місяця – *mareць* (*Як прийде mareць, так замерзне під тином старець; Місяць mareць з трояка бика рік збиває* і т. ін.), яка напевне має той самий корінь, що й відповідна лексема в російській мові (пор.: *март*).

Номінація четвертого календарного місяця року (*квітень*) походить від праслов'янського **kvoitŭs* і співвідноситься з дієсловом *квітнути*, яке у прямому витлумаченні означає «розкриватися, розпускатися». Якщо зважити на те, що в староукраїнській мові праслов'янське **kvoitŭs* змінилося на *цвѣтъ*, а згодом – *цвіт*, то цілком закономірно, що в народі цей місяць називають *цвітень*. Ранній *квітень* оманливий, ця його ознака покладена в основу діалектних номем, як-от: *обманцик* (← обманювати), *вередун* (← вередувати), *пустун* (← пустувати). На небі з'являється *красне* сонечко, *дзюркотять* наповнені талими водами березня струмочки, земля вмивається теплими весняними *водами-дощами*, а з вирію повертаються *лелеки*. Такі характеристики четвертого календарного місяця року сприяли появі ряду народних найменувань: *красенець* (← красень), *дзюрчальник* (← дзюрчати), *водолій* (← вода, лити), *лелечник* (← лелека). Цілком імовірно, що номема *красенець* є калькою з білоруської мови, де цей період часу позначений лексемою *красавік* (← красаваць (укр. *цвісти*)).

Номінація п'ятого календарного місяця року (*травень*) має досить прозору семантику, що зумовлюється дериваційною базою – *трава* («зелений покрив землі»). Інша його назва – *май* – пов'язується з іменем богині Майї, яка, за народним повір'ям, зустрічаючи свого коханого, замаює (пор.: замаювати – «прикрашати зеленню, квітами, гілками» [1, с. 310]) землю квітчастими травами, укриває листям дерева. Аналогічні звукові комплекси представлені і в білоруському лексиконі.

Номінація шостого календарного місяця року (*червень*) є похідною від староукраїнського прикметника *червнь* – «яскраво-червоний, багрянний» (пор.: біл. *чэрвень*). Відповідно до цієї ж ознаки в діалектній мові усталилися назви *червець* та *рум'янець* (← рум'яний). Сема «перший місяць літа» сприяла утвердженню назви *першоліто*. Оскільки саме на *червень* припадає час найвищого стояння сонця над горизонтом, то в народі його ще нарекли *полуднем*. За сонячне яскраве сяяння-блиск, за буйне соковите різнотрав'я, що аж проситься під косу, шостий календарний місяць року отримав і відповідні назви, як-от: *кресник* (← кресати (блищати, спалахувати), *сонцекрес* (← сонце, кресати), *різноцвіт* (← різний цвіт), *сінокісник* (← сіно, косити).

Номінація сьомого календарного місяця року (*липень*) є відсубстантивним утворенням, спродукованим на основі дериваційної бази – *липа* («дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом») (пор.: біл. *ліпень*). Для означення аналізованого часового періоду донедавна паралельно використовувалася і лексема *липець*, що вступала в омонімічні парадигматичні відношення (пор.: *липець* – «липовий мед»). У липні розпочиналася найважливіша пора для господаря – хлібозбір, а відтак не випадково в народі його називають *косень* (← косити). Уважається також, що цей місяць є найспекотнішим, найдошовитішим та найгромовитішим, чим, відповідно, і пояснюється поява таких номінативних одиниць, як *страдник* (← страдний), *дошовик* (← дошовий), *громовик* (← громовий).

Номінація восьмого календарного місяця року (*серпень*) пов'язується з періодом жнив – «порою збирання хлібних рослин серпами» (пор.: біл. *жнівень*). За аналогією до одиниць на зразок *червець*, *липець* спродуковано номему *жнивець*. Лексема *хлібосол* утворилася неморфологічним способом словотворення, зокрема семантичним: *хлібосол*² («восьмий календарний місяць року») ← *хлібосол*¹ («людина, яка любить приймати і щедро частувати гостей»), тобто йдеться про найщедріший та найбагатший на дари часовий період.

Номінація дев'ятого календарного місяця року (*вересень*) маніфестує пору цвітіння найулюбленішого осіннього зела – *вересу* – «вічнозеленого низенького кущика з дуже дрібним і численним листям та рожево-бузковими квітками» (пор.: біл. *верасень*). Від вересня по-осінньому повіває прохолодою, ранкові тумани й мінлива погода (пор.: *Настав вересневий час – прийшло сім погод до нас*) задають відповідний настрій. Цими ознаками можна витлумачити появу таких номем, як *хмурень* (← хмурий), *сівень* (← сіяти (про дощ)). На цю пору року припадає осіннє рівнодення і бабине літо, коли стає так тепло, як навесні, що дало підстави номінувати цей місяць *майком* (← май).

Номінація десятого календарного місяця року (*жовтень*) репрезентує відприкметникове утворення (*жовт+ень* ← жовтий). У цей період природа змінює свій зовнішній вигляд із зеленого на щось середнє між оранжевим і зеленим, на колір золота, завдяки чому осінь і називають золотою. На деяких територіях України звуковий комплекс *жовтень* використовувався для означення не десятого, а дев'ятого календарного місяця [3, т.1, с. 488]. На відміну від української мови, у білоруській назва цього місяця походить від іменника (*кастрычнік* ← кастрыца (укр. *кострыця* – «внутрішня тверда не волокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону), що залишається у вигляді дрібних колючих трісочок під час попередньої обробки цих рослин» [1, с. 458]).

Номінація одинадцятого календарного місяця року (*листопад*) є результатом семантичного способу словотворення, постала внаслідок розчеплення значення, що спричинило появу полісемічного слова: *листопад* – «1. Опадання листя восени, а також час цього опадання. 2. Одинадцятий місяць календарного року; третій місяць осені» [1, с. 487] (пор.: біл. *лістапад*). Номема *листопад* використовувалася також у значенні «десятий календарний місяць», про що свідчить Євангеліє 1144 року (*Мць октябрь рекомий листопад*) [3, т. 2, с. 362]. Опале осіннє листя закономірно починає пріти, іншими словами, гнити, а звідси ще одне народне найменування – *листогній* (← лист, гнити). Сема «розташування щодо іншого часового проміжку» лежить в основі таких народних назв, як *полузимник* і *передзимник*.

Номінація дванадцятого календарного місяця року (*грудень*) походить від іменника *груда* – «нерівність на поверхні землі у вигляді затверділого горбка» [1, с. 199]. За аналізованою матеріальною формою вираження колись було закріплене ще одне значення – «одинадцятий календарний місяць». З таким значенням ця номема засвідчена у «Повісті временних літ» (*Поидоша на колѣхъ, а по грудну пути, бѣ бо тогда мць грудень, рекше ноябрь*) [3, т. 1, с. 332]. Інші назви – *студень* (← студити), *мостовик* (← мостити), *вітрозим* (← вітер, зима), *зимник* (← зимний (діал. *холодний*) – засвідчують характерні для цього проміжку часу погодні умови: початок зимових холодів, зимовий вітер студить землю, вимощує кригою річки та озера. В основі ж білоруської номеми – *снежань* – лежить сема «назва опадів».

На відміну від українського та білоруського, російський місяцелік успадкований від римської традиції. У римському календарі назви перших шести місяців пов'язувалися з іменами богів або сакральних обрядів. Згідно з римською традицією рік спочатку нараховував 10 місяців, і першим місяцем був березень (*Martius*). Свідченням цього є назви місяців, які походять від числівників: вересень – *September* (septem – сім),

жовтень – *Octōber* (octo – вісім), листопад – *November* (novem – дев'ять), грудень – *December* (decem – десять). На рубежі VII–VI ст. до н.е. з Етрурії був запозичений календар, у якому земний рік ділився на 12 місяців – 365 і $\frac{1}{4}$ дня. Кількість днів кожного місяця, прийнята тоді, збереглася донині. $\frac{1}{4}$ частину дня вирівнює лютий так званого високосного року, що припадає на кожен четвертий рік. Початок року було перенесено на січень, оскільки саме в той час консули вступали на свою посаду і починався римський господарський рік.

Перший місяць *Ianuaris* названий на честь Януса (лат. *Ianus* < ianua, що означає «двері»), бога світла і сонця, який уранці відчиняв небесну браму і випускав на землю день, а ввечері ту браму зачиняв, згодом став богом входів і виходів, а пізніше богом початку і кінця часу та всякої діяльності (пор.: рос. *январь*). Другий – *Februarius* – є місяцем очищення (пор.: рос. *февраль*). Третій – *Martius* – названий на честь Марса – бога рослинності, родючості й дикої природи (пор.: рос. *март*). Четвертий – *Aprīlis* – пов'язаний з Венерою – богинею садів (пор.: рос. *апрель*). П'ятий – *Maius* – названий на честь Майї – богині природи (пор.: рос. *май*). Шостий – *Iunius* – увіковічнив імення богині Юнони (пор.: рос. *юнь*). Решта місяців позначалися цифрами (*Quintīlis*, *Sextīlis*, *September* (пор.: рос. *сентябрь*), *Octōber* (пор.: рос. *октябрь*), *November* (пор.: рос. *ноябрь*), *December* (пор.: рос. *декабрь*). Назви *Quintīlis*, *Sextīlis* свого часу було замінено номемами на честь видатних римських діячів, відповідно, Гая Юлія Цезаря (*Iulius*) та Октавіана Августа (*Augustus*) (пор.: рос. *юль*, *август*).

Отже, семантику емпіричних часових номінативних одиниць можна інтерпретувати з позицій ціннісних установок і стереотипів, властивих ментальності тієї чи тієї нації. Усвідомлення національно-культурної специфіки відповідних номем тісно пов'язується з проблемами мовних реалій. Розуміння та аналіз мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Номінативні одиниці із семою «календарний місяць року» віддзеркалюють особливості культури і побуту української нації, у них закодована інформація про своєрідну мовну картину світу.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т.5. – С. 258.
3. Словарь української мови : у 4-х т. / [упорядн. Б. Грінченк]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1–4.
4. Українська міфологія / [упорядн. В. Войнович]. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Ж. В. Колоїз

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ СТИЛІЗАЦІЇ В РОМАНІ «ОРДА» РОМАНА ІВАНИЧУКА*

Роман Іваничук належить до когорти тих видатних митців, якого справедливо називають «літописцем епохи». Переважна частка його письменницького доробку репрезентує історичні події, пов'язані з життям і боротьбою українського народу, формує національну свідомість, апелює до самосвідомості, зберігає й утворює історичну пам'ять, відроджує духовно й активізує почуття гордості за героїчне минуле і моральний вибір наших пращів. Його історична романістика – цілісна епічна розповідь про вузлові для української нації історичні події, починаючи з XV століття і донині, – дає змогу провести паралелі між минулими і сучасними подіями, сприяє кращому розумінню останніх, бо, перефразовуючи загальновідомий вислів, кожне наступне покоління має вчитися на помилках своїх попередників, урахувати історичний досвід, аби трагічні сторінки історії не повторилися в майбутньому.

Творчість Романа Іваничука вирізняється як специфічним осмисленням історичної дійсності, так і авторською манерою її художньої репрезентації, що залежить від світосприймання та світовідчуття митця й маніфестується сукупністю відповідних мовно-виражальних засобів, які потребують належної уваги з боку фахівців. Адже, як справедливо зауважує Г. Городиловська, «вона (мова історичних творів Р. Іваничука – Ж. К.) містить усе багатство мовних засобів», що «виявляють творчу індивідуальність прозаїка, характеризують його своєрідну й специфічну манеру письма, яка полягає в оригінальному поєднанні, з одного боку, історизмів, архаїзмів, що є характерною рисою мови художніх творів на історичну тематику, а з іншого, – науковості, підкресленої інтелектуалізації мовлення, які досягаються добром засобів наукового стилю» [2, с. 64]. До того ж історична романістика письменника дає цінний фактичний матеріал для осмислення низки й інших проблем, а саме: художній текст як об'єкт лінгвоісторичного коментування, історична / темпоральна стилізація, засоби історичної стилізації, засоби художньої темпоральності, засоби організації темпорального простору, історичне тло та темпоральна сітка, зміни в семантичній структурі хронологічно маркованої лексики тощо.

---

* Колоїз Ж. В. Особливості історичної стилізації в романі «Орда» Романа Іваничука / Жанна Василівна Колоїз // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Лінгвістика». – 2015. – Вип. 22. – С. 147–151.

Творчий доробок Р. Іваничука, безумовно, викликав і викликає зацікавлення не лише низки читачів, але й науковців, передусім літературознавців, принагідно й мовознавців. Хоч ґрунтовних наукових розвідок, які репрезентували б лінгвістичний аспект дослідження, поки що немає. У поодиноких статтях ідеться передусім про факти функціонування термінологічної лексики в мові історичних творів Романа Іваничука, про специфіку функціонування в художніх творах письменника елементів публіцистичного стилю на лексичному мовному рівні – суспільно-політичної лексики, з'ясовуються прийоми використання таких засобів, про особливості використання тюркізмів, їхню семантику і т. ін. З'ясуванню семантичної та стилістичної характеристики хронологічно маркованої лексики (архаїзмів та історизмів), зокрема й на матеріалі творів Р. Іваничука «Манускрипт з вулиці Руської», «Черлене вино», «Вода з каменю», присвячена дисертаційна праця Г. Гайдученко.

Стилізація є як однією з найсуперечливіших наукових категорій і передусім тому, що її пов'язують не лише з лінгвістикою, але й із іншими гуманітарними царинами. Звідси, відповідно, і різнобій у витлумаченні самого поняття, наприклад, у літературознавстві – свідоме наслідування творчої манери певного письменника, зовнішніх формальних ознак його стилю, певного фольклорного чи літературного жанру, стилю чи напрямку; у музикознавстві – відтворення композитором типових рис якого-небудь стилю іншої епохи чи творчої орієнтації; в архітектурознавстві – використання архітектурних стилів, форм, елементів попередньої епохи, їх наслідування тощо (пор.: 1. Надання творові мистецтва характерних рис якого-небудь стилю, особливостей чиєсь творчої манери і т. ін. // Застосування умовно-декоративних прийомів зображення в образотворчому мистецтві. // Відтворення колориту якої-небудь епохи в образах і стильових особливостях літературного твору. 2. Твір мистецтва, який за формою є наслідуванням певного стилю [1, с. 1195]).

Немає однастайності у витлумаченні стилізації з лінгвістичних позицій. У першому разі стилізацію пов'язують із проблемами перекладу й кваліфікують як «уживання в перекладі таких мовних засобів, які не мають стилістичних відповідників у тексті оригіналу» [5, с. 600]. В іншому – під стилізацією розуміють «свідоме переймання мовних ознак певного стилю, жанру, характерних для відповідної історичної доби, етнографічно-діалектного чи соціального середовища, для індивідуально-авторської стильової манери» [5, с. 599], «стилістичний прийом наслідування стилю характерними для певної епохи чи соціального середовища ознаками, манерою мовлення, стилістичними засобами» [4, с. 450], що загалом уможливило її диференціацію на так звану жанрову та історичну.

Поняття «історична стилізація» подекуди ототожнюють із поняттями чи то «темпоральна, або часова, стилізація» (В. Виноградов, А. Попович), чи то «архаїзація» (О. Ахманова) і донедавна співвідносили здебільшого з використанням у художньому просторі тих чи тих історичних жанрів хронологічно маркованої лексики, яка створює історичне тло, окреслює часові межі, у які автор вкладає відповідний художній текст. Щоправда, останнім часом витлумачення історичної стилізації лише через архаїзацію, лише через так звані застарілі мовні засоби все частіше піддається критиці, актуалізується наукове вивчення документальності мови історичного роману як основи історичної стилізації (М. Нестеров).

В історичному романі «Орда» Р. Іваницюка, як і в історичному доробку загалом, і справді досить активно використовується хронологічно маркована лексика, що сприяє відтворенню колориту епохи, зокрема увиразнює художній аналіз трагічних подій XVIII століття, пов'язаних із руйнуванням знаменитої козацької столиці – Батурина. Уже сама назва попри використання лексеми в переносному значенні задає відповідний тон, «запрограмує» на певну «історичну перспективу» (пор. : *орда* – *іст.* 1. Об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана у тюркських і монгольських народів [1, с. 679]), а самі історичні факти (історичні події та їх місце) у загальних рисах окреслюють хронологічні межі: як відомо, до 1708 р. Батурин був резиденцією гетьманів Лівобережної України, а 2 листопада 1708 р. московські війська під командуванням Олександра Меншикова захопили Батурин, ущент зруйнували оборонний замок і саме місто. Пор. у тексті: *Двір Мазепи, відгороджений неприступним од Сейму муром і глиняним валом од міста, став ураз із надійного захисту пасткою. Ніби болотний чорторій, вибухувала з-під землі брудною лавою орда і заливала майдан гетьманського двору на Гончарівці, що за півверстви від Батурина. У вранішньому листопадовому сутінку ординці Меншикова скидалися на слижів, що опинилися на безводному дні спущеного ставу, вони телесувалися, штовхалися, сопіли, крєктали, видобуваючись із провалля, яке враз, немовби розступилася земля, утворилося в стіні валу. Оборонці гетьманської столиці, яку будь-яке вороже військо могло б узяти хіба що багатоденно облогою, розбігалися, не відаючи, що трапилося, бо ж про потаємний хід знали тільки генеральні старшини, під команду яких здав Мазепа Батурин, вирушаючи із столиці, щоб у містечку Горках над Десною з'єднатися із шведським королем Карлом XII [3].*

Історична стилізація зумовлює відповідним чином організований темпоральний простір. І це цілком закономірно, адже йдеться про історичні події, які на століття дистанційовані від дати написання художнього тексту (1992 р.). Створюється відповідний темпоральний план – минулий, що

забезпечується активним використанням передусім граматичних форм минулого часу. Однак наявні й інші засоби, які слугують своєрідними темпоральними показниками (маркерами), співвідносними з віссю конкретного історичного часу. Такі засоби можна диференціювати за різними класифікаційними ознаками, як-от, наприклад, лексичні / синтаксичні, ядерні / периферійні, імпліцитні / експліцитні і т. ін.).

Не викликає заперечення те, що з-поміж лексичних засобів історичної стилізації вирізняються архаїчні елементи, передусім історизми (*дейнека, драгун, князь, козак, кошовий, посполитий, сотник, старшина* і т. ін.). Наприклад: *Сіятельний князь оглядав полонених і наказував – кого стратити на місці, кого відвести до Глухова на муки* [3]; *А далі почали вибігати інші: були тут прототоп Заруцький – він просив слободу Лизунівку, що належить отцеві Бистрицькому, котрий самого шведського генерала Мейєрфельда гостював у своєму приході, і сотник Бандурко виказував корчмаря, який частував оковитою шведських вояків* [3]; *Тих, хто заперся по хатах, наляканих вчораїнім судом і шибеницею, яку для чогось поставили на церковному майдані, драгуни виганяли силоміць, надто ж упертих в'язали й долучували до гурту полонених козаків і старшин, яких не встигли стратити вчора, й погнали всіх у Лебедин на дальші допити й муки* [3] тощо. Такі темпоральні показники є імпліцитними й до того ж репрезентують нечітко окреслені часові періоди. Скажімо, деякі лексеми трапляються в різних історичних творах письменника, які маніфестують різні часові зрізи. Мовна інтерпретація темпоральності в такому разі відбувається опосередкованим шляхом – через витлумачення лексичного значення номінативної одиниці, як-от: *князь* – 1) голова роду, племені або союзу племен, що звичайно стояв на чолі військової дружини, а з розвитком феодалізму – вождь війська та правитель князівства; 2) у деяких країнах (у Росії з XVIII ст.) – спадковий або дарований царем (королем) титул [1, с. 436]; *сотник* – в Україні в XVI – XVIII ст. – особа, яка очолювала сотню, обиралася спочатку козаками, а згодом призначалася гетьманом або царем [1, с. 1163]. Проілюстровані контексти, попри наявність незаперечних темпоральних показників, не дають змоги точно встановити часові межі, у яких розгортаються повідомлювані події. Аналізовані історизми засвідчують наявність фактів і подій, які належать до минулого, а тривалість їхнього існування може вимірюватися століттями (пор. також: *козак* – в Україні в XV–XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників [1, с. 438]; *посполитий* – в Україні до народно-визвольної війни 1648–1654 рр. та в перші роки після неї називали людей належних до міщан або до селянства, згодом, у II пол. XVII–XVIII ст., – належних до селян [1, с. 896]).

До опосередкованих імпліцитних лексичних засобів історичної стилізації належать антропоніми, що є історичними особами, належними до того чи того часового періоду, як-от: *Дмитро Апостол, Гнат Галаган, Василь Кочубей, Іван Мазепа, Олександр Менишков, Іван Ніс, Пилип Орлик, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Дмитро Чечель*. Наприклад: *До Глухова прибув ще й миргородський полковник Данило Апостол, який утік від Мазепи, коли почув про загибель Батурина, а теж охочекомонний полковник Гнат Галаган із Січі, зваблений на бік Петра Іваном Носом, який встиг уже заслужити непохитної в царя довіри й похвальну грамоту за батуринську послугу отримав [3]; Цар допитував коменданта Батурина сердюцького полковника Дмитра Чечеля [3].* Пор.: Данило Апостол (4 грудня 1654 – 17 січня 1734) – український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова Гетьманщини на Лівобережній Україні (1727–1734). 28 жовтня 1708 року підтримав союз Івана Мазепи з Карлом XII проти Москви, але 21 листопада перейшов на бік царя Петра I (http://uk.wikipedia.org/wiki/Данило_Апостол); Дмитро Чечель (? – 12 листопада 1708) – український військовий діяч, сердюцький полковник (з 1696). Керівник оборони Батурина під час його облоги Меншиковим. Був поранений і потрапив у полон до росіян. Страчений у Глухові 12 листопада 1708 року, перед тим підданий катуванням (http://uk.wikipedia.org/wiki/Чечель_Дмитро). Антропоніми виступають темпоральними операторами, що скеровують свідомість реципієнта у відповідний хронологічний простір, а, так би мовити, біографічний час видатних історичних постатей, їхнього близького оточення уможливлене реконструкцією так званої мазепинської епохи.

Антропонімі темпоральні маркери є більш точними, ніж історизми, демонструють часові межі, що вимірюються не лише століттями, але й роками, місяцями, днями. Причому такі лексичні засоби досить часто увиразнюються синтаксичними, а саме «документальне» власне датування може повністю збігатися з контекстуальним представленням у вигляді синтаксичних конструкцій із відповідною темпоральною семантикою. Наприклад: *Тяжба тягнулася майже рік, жінки претендентів, обидві Ганни, навіки пересварилися, та на початку квітня 1710 року козакам і королеві стало відомо, що Войнаровський відмовився від гетьманства, при тому, як прямиий спадкоємець Мазепи, забрав державний скарб, виділивши Орликові на потреби війська із шістдесяти тисяч телярів тільки три [3]; 5 квітня 1710 року козацтво вибрало гетьманом Пилипа Орлика: новообраний гетьман оголосив «Конституцію прав і свобод Запорозького війська», послав депутацію в Крим до Девлет-Гірея і на Дон до колишніх булавинців, а теж до башкирів і казанських татарів, щоб сукупно з*

козацьким військом в січні наступного року по замерзлій землі вирушити у визвольний похід на Україну і взяти Київ, Вороніж, Озів [3]. Пор.: Пилип Орлик (11 жовтня 1672 – 24 травня 1742) – український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького у вигнанні (1710–1742). З 1702 року – генеральний писар і найдовіреніша особа Івана Мазепи. 1708 – узяв участь у виступі Івана Мазепи проти Петра I і перейшов на бік Карла XII. **5 квітня 1710 року** (через півроку по смерті Івана Мазепи) Пилипа Орлика обирають гетьманом України (у вигнанні). Крім Орлика, кандидатами на гетьманську булаву були Андрій Войнаровський (близький родич Мазепи) та Дмитро Горленко (прилуцький полковник). Але цих людей на козацькій раді майже ніхто не підтримав (http://uk.wikipedia.org/wiki/Пилип_Орлик). Як свідчать проїлностровані контексти, Р. Іваничук вміло поєднує лексичні (*козак, королева, гетьманство, Войнаровський, Мазепа, Орлик* і т. ін.) та синтаксичні (*на початку квітня 1710 року; 5 квітня 1710 року*), імпліцитні й експліцитні темпоральні показники, які доповнюють один одного, створюють надійне підґрунтя для адекватного читацького сприйняття.

Наявна в історичному романі документальність виступає особливим темпоральним маркером, що сприяє історичній стилізації, детермінує не лише епоху, але й культуру.

Специфіка жанру спонукає автора історичного роману «Орда» до ретельного добору мовних засобів, скерованих на художню репрезентацію однієї з найтрагічніших сторінок так званої мазепинської епохи. Як і в будь-якому тексті відповідного жанру, відтворенню колориту епохи сприяє хронологічно маркована лексика, з-поміж якої вирізняються передусім історизми. Однак основою історичної стилізації досліджуваного роману є документальність, що зумовлює відповідним чином організований темпоральний простір, створює відповідний темпоральний план, забезпечуваний різними темпоральними маркерами (лексичними / синтаксичними, імпліцитними / експліцитними), які чи то прямо, чи то опосередковано вказують на часовий період.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.

2. Городиловська Г. Стилїстичне використання хїмічної термінології в художньому тексті (на матеріалі історичних творів Романа Іваничука) / Г. Городиловська // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: Серія : Проблеми української термінології. – 2011. – № 709. – С. 64–68.

3. Іваничук Р. Орда / Р. Іваничук // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.e-reading.me/bookreader.php/1015237/Ivanichuk_Orda

4. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.

5. Українська мова : Енциклопедія / [упорядн.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 842 с.

Ж. В. Колоїз

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПАРЕМІЙНОМУ КОРПУСІ УКРАЇНЦІВ*

Соціальна психологія етносу, його національний характер, спрямованість практичної діяльності досить яскраво представлені в царині пареміології, одиниці якої протягом останнього часу викликають неабияке зацікавлення науковців. Посилену увагу до пареміологічних проблем пояснюють насамперед пошуками нових підходів до вивчення паремій як репрезентантів національного самоусвідомлення і самовираження, що дає змогу виявити специфічні риси менталітету тієї чи тієї нації, зумовлені особливостями світосприйняття, системою споконвічних моральних цінностей, абсолютних ідеалів.

Будучи невід'ємною частиною усної народної творчості, паремії, передовсім прислів'я і приказки, є не лише «архівом» народної мудрості, авторитетним джерелом для реконструкції національної мовної картини, але й своєрідними трансляторами світогляду того чи того етносу й водночас «соціальними коректорами», орієнтирами, здатними вплинути на свідомість людини, скорегувати її поведінку й діяльність, сприяти її моральному вдосконаленню, духовному збагаченню, особистісному розвитку.

Український паремійний корпус «інвентаризує» морально-етичні цінності українського етносу, з-поміж яких споконвіків вирізнялася родина. І це цілком закономірно, бо саме родину вважають основою народу, фундаментом суспільства.

Одиниці, у яких закована інформація про родинні зв'язки, демонструють те, що для українського етносу звичною є велика родина, як-от: *У нашого Омелька невелика сімейка: сім пішло, сім поїхало, сім дома зосталося; Охочіше один батько вигодує десятеро дітей, ніж десятеро дітей одного батька* (пор.: родина – група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я).

У таких пареміях розгортається складна система стосунків чоловіка і дружини: *Добра жінка чоловікові вінець, а зла – кінець; Чоловік, як ворона, а все ж жінці оборона; Батьки глядять дочку до віця, а чоловік жінку до кінця; Як люба дружина, то люба й в ряднині; Як жениться – то мостом стелиться, а як оженився – то кісткою в грудях стає; батьків і дітей: Буває, й від гарного отця родиться дурна віця; Батька й матір годувати –*

---

* Колоїз Ж. В. Репрезентація родинних зв'язків у паремійному корпусі українців / Жанна Василівна Колоїз // Устойчивые фразы в парадигмах науки. – Тула, 2015. – С. 134–138.

борги віддавати; Батько пазуху дере, та дітям дає; Добрі діти – батькам вінець, а злі – кінець; Не ті батьки, що на світ привели, а ті, що в люди вивели; Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує.

Паремії, виступаючи знаками й одночасно моделями різних типових ситуацій, маніфестують стосунки як між кровними, так і некровними родичами. У першому разі актуалізуються лексеми *батько, мати, син, брат, дочка, сестра, дядько, тітка, дід, баба* і т. ін.: *Як не стане – то **батько** достане, як не буде – то **мама** добуде; Що **мати** навчить, то й **батько** не перевчить; В кого **ненька**, в того й голівка гладенька; Годуй **сина** для себе, а **дочку** – для людей; **Син** мій, а розум у нього свій; **Сини** принесуть, а **дочки** й кутки рознесуть; **Син** дивиться в хату, а **дочка** кричить: «Пусти, **тату!**»; **Брат** – не **батько**, **сестра** – не **мати**; **Дядько** – не **батько**, а **тітка** – не **мати**; Не навчив **батько** – не навчить і **дядько**; Годуй **діда** на печі, бо й сам будеш там; Ждала **баба** внукового книши, та вилзла й душа; у другому – *вітчим, мачуха, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха*: *Батько – сонце, **вітчим** – місяць; Мати голівку мие – пригладжує, а **мачуха** мие – прискубує; Мати рідна б'є, так гладить, а **мачуха** і гладить, так б'є; Мати дітей пушить, а **мачуха** сушить; Цап – не скотина, **зять** – не людина, а **невістка** – чужа кістка; По дочці і **зять** милий, по **невістці** і син чужий; З сином сварися – за стіл берися, а з **зятем** сварися – за двері берися; **Зять** любить взять, а **тесть** любить честь; Бійся **тестя** багатого, як чорта rogатого; Так м'яко спати, неначе **теща** постелила!; Хома не без ума: не б'є жінки, а **тещу**; **Свекор** і **свекруха** одного духа; **Свекор** – не рідний батько; **Свекруха** – уїдлива муха.* Проілюстровані зразки оформлені здебільшого у вигляді порад, настанов, рекомендацій, підказаних досвідом, мають цілком прозоре моралізаторське спрямування: вони навчають, виховують, формують стереотипи, транслюють ментальні принципи в оцінці дійсності й адаптують до умов соціуму.*

Пареміологічні одиниці здебільшого спроектовані на найголовніших суб'єктів родини – батьків, або батька і матір. І це цілком закономірно, адже «у родинному культурі, який скріплював сім'ю, батьки завжди бути її основою. Якщо батько з язичницьких часів, як говорить І. Огієнко, був першим жерцем, а родинне (домове) вогнище – першим жертovníком, то мати – дбайливою охоронницею, берегинею цього вогнища, запорукою його негасимості. Не випадково в народі застерігають: «Усе купиш – батька-матері не купиш» або ще: «Хто батька-матір зневажає, той добра не знає» [1, с. 52].

Аксіоматичним є твердження про те, що українська етнокультура, зокрема й паремійний корпус, ілюструє умотивовано шанобливе ставлення до батьків як сповідування однієї із Божих заповідей (пор.: *Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько*).

Однак попри те, що батько виступає головою родини, його «присутність» в українських прислів'ях та приказках мінімізована, лексема *батько* трапляється зрідка (*Батько не той, що породив, а той, що спорядив; Не той батько, що породив, а той, що до розуму довів; Своя хата – своя стріха; свій батечко – своя втіха*), подекуди в конструкціях, де перебуває в опозиції до лексеми *мати* (*Що мати в голову вб'є, того й батько не виб'є*) чи то до лексеми *син*, рідше – *діти* (*дитина*). Останні зазвичай побудовані на основі паралелізму: *Яка вода (гребля), такий млин; який батько, такий син; Яка хата, такий тин; який батько, такий син; Який куц, така й хворостина; який батько, така й дитина* тощо; уживаються в ситуації, коли хочуть підкреслити, що діти, передусім син (сини), є продовжувачами не лише батьківських традицій, звичаїв, а й характеру, вдачі. Іноді актуалізації піддається не лексема *батько*, а *батьки* (*батько й мати*). У такому разі акцентовано на тому, що обоє батьків однаковою мірою несуть відповідальність за тих, кого вони виховують: *Яке дерево, такі його квіти; які батьки, такі їхні діти; Які мама й татко, таке й дитятко* (пор.: *Які самі, такі й сини*, де для означення поняття «чоловік і жінка стосовно своїх дітей (синів)» використовується займенникове слово). Чимало синонімічних паремій демонструють метафоричне переосмислення: *Яке волокно, таке й полотно; Яке зіллячко, таке й сім'ячко; Яке коріння, таке й насіння* і т. ін. Смісл таких одиниць являє собою продукт взаємодії узагальненого значення, дискурсивного змісту «прирощення» і прагматичної установки, що відповідає функціональному призначенню конкретного паремійного зрака.

Більш численними в українському паремійному корпусі є одиниці з компонентом *мати* – «жінка стосовно дитини, яку вона народила». Утім, таке витлумачення є досить спрощеним, оскільки акцентує лише на біологічному аспекті, залишаючи поза увагою контекст суспільних відносин, соціальні та моральні чинники: *Без любові до матері немає і любові до людей; Дитина не плаче – мати не розуміє; Дитина плаче, а матері боляче; Любов матері і на відстані гріє; Любо й неньці, як дитина в честі; Одна мати родить, та не один розум дає; Не та мати, що родила, а та, що вигодувала (виховала); Тоді мама біду знає, коли малу дитину має; Як матір покинеш, то й сам загинеш* тощо. До того ж лексема *мати* є полісемантичною (пор.: *Сліпе щеня і те до матері лізе*).

Колективний досвід засвідчує в народній пам'яті образ матері-годувальниці (*Мати годує дітей, як земля людей*; пор.: *мати-земля – символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прородителька і мати-годувальниця всього живого*), спроможної на велику самовіддану любов і всепрощення: *У дитини заболить пальчик, а в матері серце; Мати одною рукою б'є, а другою гладить; Материна молитва з dna*

моря рятує; **Материн** гнів, як весняний сніг: *рясно випаде, та скоре розтане; Материнське* благословення і у воді не тоне, і у вогні не горить; **Материнським** словом Бог править і т. ін. При цьому образ матері корелює з образом сонця, що, згідно з міфологічними уявленнями, є символом слави, величі, матері Всесвіту: *На сонці тепло, а біля матері добро; Серце матері* краще сонця гріє.

Окрім домінанти *мати*, в українських прислів'ях та приказках засвідчена ціла низка відповідних експресивних найменувань, що містять різні стилістичні характеристики, як-от: урочисте, поетичне, зменшене, пестливе і т. ін.: *Доти ягнятка скачуть, доки матір бачать; У кого є матка, у того й головка гладка; У кого є ненька, у того й голівка гладенька.*

У такому разі використовуються суфікси суб'єктивної оцінки, передусім зменшувально-емоційні, які, приєднуючись до твірної основи, надають новоутворенню відтінків пестливості: *Нема у світі цвіту гарнішого над маківочки; нема ж і роду ріднішого над матіночки.*

Примітним є те, що в паремійному корпусі українців представлені одиниці, у яких лексема *мати* супроводжується своєрідними вербальними маркерами на позначення, так би мовити, статусних характеристик, маніфестованих у вигляді атрибутивних поширювачів *рідна – нерідна*, наприклад: *Біля рідної матки добре дитятку; Рідна matka – тепла хатка; Рідна мати високо замахується, а помалу б'є; Нема в світі правди – тільки рідна мати; Нема тих яток, що продають рідних маток; Як мати рідненька, то й сорочка біленька; Головонька наша бідна, бо в нас матінка нерідна.* Нерідну матір віддавна називають *мачухою*: *Добра мачуха, а все ж нерідна мати; Мачуха так чужих дітей жаліє, як зимою сонце гріє.* Нерідко абсолютно різні за своїм складом і навіть за синтаксичною структурою усталені конструкції мають один і той же або подібний смисл.

Попри те, що народне мовомислення репрезентує концепт *мати* в різних семантичних площинах, найчастіше реалізується семантична сфера *мати – найдорожча людина*. Її не просто високо цінують, оберігають, нею дорожать, бо у світі немає ні місця, ні засобів, аби «придбати» цей «дорогоцінний скарб»: *Матері ні купити, ні заслужити; Нема того краму, щоб купити (пошити) маму; На світі все знайдеш, крім батька-матері.*

Мати відповідає не лише за благополуччя своєї родини, а й здатна співчувати, співпереживати, розділити з її членами біль, ганьбу, нещастя, інакше кажучи, будь-які неприємності: *Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріж, то все болить; Матері своїх дітей жаль: хоч найменшого, хоч найбільшого; Матері свої погані діти – гарні.* За її зневагу обов'язково рано чи пізно доведеться розплачуватися, адже *Материні* сльози даремно не падають.

Народні паремії репрезентують аналізований концепт у різних семантичних площинах, зокрема скорботна й водночас велична материнська постать стала уособленням матері-Батьківщини: *Рідна сторона – мати, чужа – мачуха; Батьківщина – мати, умій за неї постояти*. Такі ілюстрації переконливо засвідчує здатність лексеми *мати* вступати в різні асоціативні зв'язки, створювати асоціативні ряди: *мати – Батьківщина; мати – рідна земля*, а також *мати – рідне слово, коліскова пісня (Найдорожча пісня, з якою мати колисала)*. Образна взаємодія, асоціативна ускладненість сприяють тому, що звичайні слова набувають естетичної сили [2, с. 558]. А самі паремії, акумулюючи тисячолітній життєвий досвід народу, його світобачення, поведінкові приписи, норми, «відображають українську ментальність і духовність, маніфестують риси національного характеру, настрої народу, репрезентують увесь колорит лінгвокультурної інформації, що робить їх цінним лінгводидактичним матеріалом» [3, с. 77].

Національна пареміологія є невичерпним джерелом для дослідження духовного потенціалу українського народу. У ній відтворено загальнолюдські й етнічні світоглядні канони, ідеали й ціннісні орієнтири. Декодування універсальних і національно-культурних смислів, маніфестованих пареміологічними одиницями, дасть змогу отримати більш повну суспільно важливу інформацію зокрема й про родинний простір українського етносу.

Література

1. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // *Культура народів Причорномор'я*. – №32. – 2002. – С. 51–53 / *Електронний ресурс*. – Режим доступу : <http://ukrling.narod.ru/right4.htm>
2. Колоїз Ж. В. Лінгвопоетична репрезентація концепту *МАТИ* / Ж. В. Колоїз // *Філологічні студії* : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Вип. 9. – Кривий Ріг, 2013. – С. 546–564.
3. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.

Ж. В. Колоїз
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПАРЕМІОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ
ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ*

Мова, як відомо, це спосіб сприйняття світу й відтворення його у свідомості людини. Кожен народ сприймає світ не так, як інший, а тому в усіх мовах є щось неповторне й оригінальне. Національна самобутність

---

* Колоїз Ж. В. Російсько-українські пареміологічні паралелі та проблеми їх лексикографування / Жанна Василівна Колоїз // *Актуальные вопросы теории и практики перевода* : сб. научн. тр. – Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. – Вип. II. – С. 114–118.

яскраво виявляється у сфері пареміології, де найбільш яскраво представлено національний спосіб світосприйняття, репрезентовано національний світ, у якому злиті воедино людина та історичне природне оточення, що впливає на соціальну психологію етносу, формує національний характер та визначає спрямованість його практичної діяльності.

Паремії будь-якої мови характеризуються передусім стійкістю компонентного складу та здатністю відтворюватися в готовому вигляді. Загальновідомо: вони зберігаються в нашій пам'яті і при потребі ми їх видобуваємо звідти. Чимало з них мають чітко окреслене національне обличчя, а тому компоненти таких усталених конструкцій навіть у близькоспоріднених мовах не збігаються. Попри те, що значна частина російських та українських мовних зворотів тяжіє до одних і тих же джерел і їх образна структура може перетинатися, кожна з мов має свої специфічні елементи, які відображають їх національний колорит. А це, у свою чергу, означає, що виявлення й опис мовних одиниць, які в дискурсивних практиках зберігають зв'язок з концептами культури, служать засобом презентації тих чи тих фрагментів їх смислу – важливий аспект не лише лінгвокультурологічних розвідок, але й теорії та практики перекладу. Актуальність таких наукових доробків визначається увагою до проблем, з одного боку, національного самоусвідомлення, самовираження, співвідношення мови і духовної культури, з іншого, – перекладу як міжкультурної взаємодії.

Незважаючи на значні досягнення в царині як вітчизняної, так і зарубіжної пареміології, у вивченні паремій залишається низка проблемних питань, суперечливих тверджень, зокрема й тих, що стосуються їх перекладу. Прислів'я і приказки цілком справедливо вважають одним із найскладніших перекладацьких аспектів. Аби розкрити значення тієї чи тієї паремії, зазвичай намагаються відшукати в мові перекладу її еквівалент. Однак такий пошук доволі складний. Адже одиниці пареміології, навіть найменші та найпростіші за формою, являють собою тексти, вербальні конструкції, які можуть використовуватися самостійно, виступати знаками й одночасно типовими моделями різних типових ситуацій. До того ж вони є одним із найважливіших засобів посилення й відсвіження експресії та поглиблення логіки викладу. І треба напевне знати, які конструкції використовують носії тієї чи тієї мови в подібних мовленнєвих ситуаціях. Наприклад: ситуацію, коли людина розкривається в її поведінці, учинках, конкретних діях, росіяни характеризують приказкою *Видать птицу по полету*. Українці на цей випадок мають свій оригінальний вислів – *Видно пана по халявах*, що сягає тих часів, коли пани тримали двірську охорону – гайдуків. Гайдуки носили чоботи з

високими халявами, оздобленими китицями, колір яких визначав сам пан. За барвою цих китиць було легко встановити, у якого пана служить гайдук, тобто було можна розпізнати пана за халявами його охоронців.

На жаль, як свідчить практика, при перекладі паремій українською мовою з російської (наприклад, при перекладі фільмів, художніх творів і т. ін.) трапляється чимало недоречностей. Часто-густо перекладачі не завдають собі клопоту відшукати у скарбниці української пареміології найдоречніший варіант, варіант який відображає національну специфіку, а вдається до першого-ліпшого, що спадає на думку. Найчастіше це буває неоковирна калька, як-от: *Ворона в павичевому пір'ї*, *Куй залізо, поки гаряче*, *Бути бичку на мотузці*, *На чужому пиру похмілля*, *Куди не кинь – усюди клин*, *Заднім розумом кріпкий*, *Після дощук в четвер* і т. ін.

Російській усталеній конструкції *Ворона в павлиньих перьях*, що використовується в ситуації, коли людина вважає, начебто досить змінити зовнішній вигляд або навіть лише поміняти вбрання, – і відразу зміниться її суть, відповідає аж ніяк не *Ворона в павичевому пір'ї*, а специфічно українська *Убрався в жупан і дума, що пан*. Для опису ситуації, коли слід користуватися моментом, діяти, поки є сприятливі умови, в українському паремійному фонді є оригінальні конструкції *Коваль клепле, доки тепле*; *Коси, коса, поки роса* (пор. рос.: *Куй железо, пока горячо*). Для позначення поняття «неминуче обмеження чиеїсь волі, свободи, чіїх-небудь учинків» росіяни використовують приказку *Быть бычку на веревочке*. На цей випадок в українській мові є національно специфічна конструкція – *Найдеться і на тура шура*. З російською усталеною конструкцією *В чужом пиру похмелье* (коли йдеться про неприємність через інших, з чужої провини) співвідносні українські *З чужого клопоту голова болить*; *Хто кислиці поїв, а на кого оскома напала*. Російським висловам *Куда не кинь – все клин*, *Задним умом крепок*, *После дождика в четверг* в українській мові відповідають: *Куди не кинь, а все наверх дірою*; *Мудрий по шкоді*; *На Миколи та й ніколи*.

Те, що для росіян називається *Легок на помине*, для українців – *Про вовка промова*, а *вовк і в хату*, або *Про вовка річ, а він навстріч*. Ситуація, коли робиться що-небудь велике, однак можуть бути і певні недоліки, знайшла відображення в українській паремії *Де борошно, там і порошно* (пор. рос. *Лес рубят – щепки летят*). Росіянин, який не розібрався в чомусь простому, каже, що він *Заблудился в трех соснах*, натомість, українець «Блукає» *межи хатою й коморою*, *Серед села дороги не знаходить*. Крім того, що специфічно українські паремії є мало використовувані, оскільки в ЗМІ надається перевага калькованим конструкціям із російської мови, їх кількість узагалі в паремійному запасі того чи того перекладача є обмеженою. Подекуди не звертається увага на те, що паремії (як у

російській, так і в українській мові) можуть вступати в синонімічні відношення, диференціюватися передусім семантичними відтінками.

Сьогодні в українському мовному просторі з огляду на низку причин нарізла нагальна потреба в перекладному пареміологічному словнику, що репрезентував би не лише звичайний реєстр російських паремій та окремі їх відповідники українською мовою, як, скажімо, лексикографічні праці Г. Млодзинського, Н. Беленькової, а й опис значення (в ідеальному зразку й можливості використання в тексті), демонстрував би варіювання в мовленні, окреслював би типові ситуації, у яких вони побутують, виявляв би «фонову» культурно-історичну інформацію, подавав би смислову й ситуативну характеристику тощо. Створення лексикографічних праць такого типу зі словниковими статтями, які містили б відповідну інформацію, завдання не з легких. Найпроблемнішим, очевидно, є збір ілюстративного матеріалу та виявлення «фонові» культурно-історичної характеристики. Тому у вітчизняній лексикографічній практиці поодинокі російсько-українські пареміологічні паралелі мали здебільшого такий опис:

6. Аптека не на два века. Перейшов на ліки – пропав навіки. На ліченому коні не наїздишся.

7. Артель атаманом крепка. Без гетьмана військо гине. Отаманом артіль кріпка. Без перевесла сніп – солома. До булави треба голови.

35. Близок локоть, да не укусишь. (Див.: Видит око, да зуб неймет). Хоч близько, та слизько. Близько лікоть, та не вкусиш. Бачить корова, що на повітці солома. Близько видати, та далеко стрибати. Є в глеку молоко, та голова не влізе. Видно й хати, та далеко чухрати. Коло носа в'ється, а в руки не дається [2, с. 5].

Визнаючи загалом доробок Н. Беленькової як внесок у розбудову вітчизняної перекладної лексикографії (пареміографії), водночас впадають в око й недогляди як у комплектуванні реєстру, так і в доборі українських відповідників: упорядник мав би більш ретельно підійти до відбору й систематизації матеріалу, залучити до аналізу активно використовувані одиниці. Прагнучи продемонструвати розмаїте синонімічне багатство, Н. Беленькова не зважає на те, що подані українські відповідники подекуди не співвідносні з російськими, не відтворюють зміст російської одиниці, винесеної в реєстр. Наприклад:

247. За большим погонишься – малое потеряешь. (Див.: За двумя зайцами...). Як відкусиш багато – ковтнеш мало. За більшим поженись та й того рішишь. Лучив у корову, а попав у ворону. Цуравсь сіряка, а тепер і онучі радий.

248. Заварил кашу – надо расхлебывать. (Див.: Сама себя раба бьет...). Купили хрону – треба їсти. Наварив пива – начинив дива. Заварив потравку – носом об лавку.

276. За чужой щекой зуб не болит. (Див.: В чужих руках ломоть шире). Вола голова не боліла, коли корова теля родила. На чужому дворі і кізак золотом блищить.

Чимало відповідників семантично не співвідносні з російською реєстровою одиницею; до того ж часто саме такі, нееквівалентні реєстровим, відповідники потрапляють на перше місце. Наприклад: з огляду на те, що паремія *Мал золотник, да дорог* використовується в ситуації, коли хочуть підкреслити: хтось невеликий на зріст або молодий, однак має багато позитивних якостей, аж ніяк не можна вважати її семантичними відповідниками конструкції на зразок *З малої хмари великий дощ; Малі тілом, та великі духом; З малої іскри та великий вогонь буває; Хай річка невеличка, а береги ламає* [2, с. 60]. Деінде при великій кількості відповідників, що і структурою, і семантикою не зовсім пасують до реєстрової одиниці, не наведено найближчого, найадекватнішого еквівалента.

Нині українська пареміографія перебувають на етапі інтенсивної розбудови, масового створення словників нового типу, універсалізації та уніфікації традиційних лексикографічних доробків [1, с. 260–261]. Однак попри потужний словникарський арсенал та накопичений досвід вітчизняних лексикографів низка і теоретичних, і практичних завдань потребує прискіпливішої уваги науковців, більш ретельного їх вивчення, неабияких зусиль і, безумовно, творчого підходу. Перекладна пареміографічна праця вимагає від її виконавців належної фахової підготовки, ґрунтовних знань, скрупульозності, ретельності і відповідальності. Будь-який лексикографічний доробок має відповідати рівневі сучасної науки й задовольняти високі вимоги й запити читачів. Найскладнішою залишається, мабуть, проблема добору матеріалу для лексикографічної праці відповідного, не лише перекладного, але й тлумачного типу. З одного боку, кожен словник, яким би детальним він не був, здебільшого обмежений за обсягом, з іншого, – користувачеві дуже важливо, аби запропонований йому словник був універсальним і якнайповнішим. Проте спеціалістам добре відомо, що це зробити майже неможливо. Адже матеріал вимірюється сотнями тисяч одиниць. У переліку труднощів перекладної пареміографії на передньому плані знаходяться: акуратність витлумачення значення паремії чи окреслення ситуації, у якій вона використовується, стилістична кваліфікація одиниці загалом або її конкретного значення, підбір ілюстрацій і т. ін.

Посиленою увагою нині користуються спеціальні пареміографічні праці, де згідно з традиціями, започаткованими ще в позаминулому столітті, кожна паремія розміщується в алфавітному порядку. До цього способу вдаються упорядники й перекладних словників. Варто зауважити, що цей спосіб не розв'язує всіх завдань пареміографії. До того ж для користувача відповідної пареміографічної праці він є менш зручний, бо розшукати потрібну одиницю досить складно. Наведемо деякі зразки мінімально деталізованих словникових статей:

ГДЕ ДЫМ, ТАМ И ОГОНЬ <А ГДЕ КВАС, ТАМ И ГУЩА>. Употребляется в ситуации, когда хотят подчеркнуть, что для каждого следствия есть своя причина; одно явление обязательно обуславливает другое. *укр.* Де верба́, там і вода́; Де вода́, там і верба́; Де не горіть, там не кури́ть, Ди му без во́гню не бува́є; Нема́ ди му без во́гню; Там кри́ни́ця, де верба́ться

ГДЕ ЩИ – ТУТ И НАС ИЩІ́. Употребляется для характеристики кого-либо корыстного, извлекающего личную пользу, ищущего выгоды (ср.: Где блины́ – там и мы; Где с ма́слом ка́ша, тут и ме́сто на́ше). *укр.* Де кисі́ль – там і сі́в; Де пири́г – там і лі́г.

ГЛА́ДКО БЫ́ЛО НА БУМАА́ГЕ, <ДА (НО) ЗАБЫ́ЛИ ПРО ОВРА́ГИ>. Употребляется в ситуации, когда хотят подчеркнуть, что что-либо, казавшееся простым, ясным и логичным при планировании, проектировании, при осуществлении вызвало непредвиденные проблемы, осложнения. *укр.* Не так ста́лося, як гада́лося.

ДЕ́НЬГИ НЕ ПА́ХНУТ. Употребляется в ситуации, когда хотят подчеркнуть: неважно, что способ зарабатывания денег вызывает осуждение, они от этого не обесцениваются. Циничный ответ на упрек в том, что избранная кем-либо деятельность незаконна, предосудительна, унижительна и т. п. *укр.* Не пита́йся, чи́ї гро́ші, а диви́ся, чи хоро́ші.

ДЛЯ МІ́ЛОГО ДРУЖКА́ И (ХОТЬ) СЕРЕ́ЖКА ИЗ У́ШКА. Употребляется в ситуации, когда хотят подчеркнуть, что для близкого, любимого человека не жаль отдать самое дорогое (ср.: Для дру́жка и сере́жка из у́шка, а для ми́лого б и обе вы́нула). *укр.* Для ми́лого дру́га і вола́ (ко́ня) з плу́га

До цього часу ще йде пошук об'єктивної методики лексикографічного опрацювання паремій. Очевидним залишається те, що сьогодні більшою популярністю користуються словники, де наявна, так би мовити, деталізована інформація про аналізовану одиницю (як мінімум – обов'язкове наголошення компонентів паремії, витлумачення її значення чи окреслення ситуації, у якій можливе її використання, синонімічні відношення, ілюстрація та паспортизація; як максимум – усі

можливі варіантні модифікації, етимологія загалом та окремих компонентів, стилістична характеристика, значеннєві відтінки тощо).

У деяких словникових статтях доцільно було б подавати тлумачення малозрозумілих компонентів (як російських, так і українських), подекуди маніфестувати різні модифікації у структурі та семантиці, проводити паралелі з іномовними відповідниками, особливо тоді, коли паремія є запозиченою. Це, звичайно, потребує копіткої праці, ґрунтованої на вироблених чітких методологічних принципах. Тут не може бути стихійності. Адже коли у справі підготовки й видання словників переважає стихійність, таку продукцію слід визнати лексикографічним примітивом. Лише кваліфіковане лексикографічне опрацювання паремій, що спирається на принцип нормативно-довідкового спрямування, відповідність рівневі сучасної науки, а також можливість задоволення високих вимог і різнобічних запитів мовців забезпечить авторитет пареміографічному доробку.

Література

1. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малога, Н. М. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2014. – 349 с.

2. Нема приповідки без правди : Російські прислів'я та приказки з українськими відповідникам / [уклад. Н. Беленькова]. – [2-е вид., випр. і доп.]. – К. : Дніпро, 1969. – 246 с.

Ж. В. Колоїз

У ЛЕКСИЧНІЙ РОБІТНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА*

Вивчення мови в її динаміці, у русі від загального коду у формі узуальних знаків до їхньої реалізації в умовах конкретних комунікативно-прагматичних ситуацій, від системи номінативних засобів до функціонування їх у мовленні уможливорює глибше проникнення в її системність. А відтак значна увага сучасних як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів зорієнтована передусім на дослідження функціонального аспекту мови як засобу вербальної комунікації. Причому джерельною базою таких досліджень доволі часто слугують художні твори видатних митців того чи того народу, які зробили свій відповідний внесок не лише в мовотворчий процес, але й у розбудову мовної системи.

Можна з упевненістю констатувати: до когорти тих, хто стояв біля джерел утвердження та розбудови української мови, належить і

---

* Колоїз Ж. В. У лексичній роботні Олеся Гончара / Жанна Василівна Колоїз // Рецепція України в контексті сучасної мови та літератури : зб. наук. праць : [матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції] (Дніпропетровськ, 31 березня – 1 квітня 2011 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – С. 128–139.

Олесь Гончар, для якого мова – це «доля народу», що «залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її». Сьогодні ця думка сприймається як афоризм, у якому узагальнено життєвий досвід і громадянську позицію.

Творча спадщина письменника ось уже впродовж багатьох років викликає неабияке зацікавлення мовознавців. І це цілком закономірно з огляду на те, що кожен народ, який має свою літературну мову, повинен знати як основні етапи її розвитку, так і роль у ньому того чи того діяча.

Про величезну роль Олесь Гончара в історії української літературної мови сказано чимало. До того ж науковці оперують не тільки тими чи тими життєвими фактами, але й апелюють до його мовотворчості, що вже неодноразово ставала об'єктом лінгвістичних досліджень.

У процесі мовленнєвої діяльності, як відомо, письменникові іноді доводиться не лише «вибирати» з готового, давно апробованого матеріалу, але й конструювати на його основі щось нове, оптимальніше для конкретної комунікативно-прагматичної ситуації. А це, у свою чергу, сприяє виникненню так званих індивідуально-авторських неологізмів.

Актуальність дослідження індивідуально-авторських неологізмів пов'язана з тим, що мовно-естетичне освоєння екстралінгвістичного світу передбачає врахування динамічної сутності текстової структури, у якій неологізми не тільки відображають певні реалії чи ірреалії навколишнього світу, а й характеризують їх, створюють відповідні образи, передають інформацію про нові речі, вичленовані внаслідок суб'єктивного, індивідуального пізнання.

Олесь Гончар, як переконливо свідчить фактичний матеріал, досить вимогливо ставився до продукування нових слів. Словотворчий процес у мові його художнього твору викликаний двома основними причинами: або необхідністю назвати нові поняття, зокрема ті, що характеризують особливості художнього пізнання дійсності, або потребою виокремити певні відтінки смислу, дати нову оцінку зображуваному: *А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно; Для неї, зачасної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій; Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору тощо.*

Для нього, як і для всіх свідомих свого покликання письменників, виразність художнього слова повинна набувати ознак своєрідної

неповторності. Загальний список інновацій у творі свідчить про їхню формально-структурну, внутрішньо-семантичну різноплановість, про їхнє моделювання на зразок нормативних одиниць усіх рівнів мови, тому вони потребують детальної класифікації й стилістичної оцінки.

Індивідуально-авторські утворення Олесь Гончара є різнорідними щодо частини мовної належності. З-поміж них вирізняється численна група тих, що репрезентують частини мовні значення предметності, яку в мовознавчій традиції розуміють як узагальнену назву субстанціальних об'єктів, що є реальними предметами або сприймаються як такі в нашій свідомості, яка найлегше розрізняє саме ці матерії і чітко окреслює їх межі.

У процесі лінгвалізації дійсності матеріальні об'єкти, що репрезентують предметність, позначаються вербальними знаками, за якими закріпився граматичний статус іменників. Останні характеризуються тим, що мають найбільший поняттєвий обсяг. Не викликає і не викликало заперечення те, що іменник – «найномінативніша частина мови» і «її номінативність має найбільш безпосередній характер». Отож номінативні поля, які в комунікативному процесі забезпечують можливість мислити предметно й інтерпретувати предметну частину мовної картини світу, постійно відкриті для поповнення та оновлення, зокрема й за рахунок індивідуально-авторських утворень. Їх можна диференціювати як новотвори на означення: а) конкретних / абстрактних понять; б) живих / неживих предметів; в) осіб / не-осіб; г) предметів природного / штучного походження.

Зауважимо, Олесь Гончар досить уміло продукує іменники на позначення назв осіб, так звані персоніми. При цьому використовуються найрізноманітніші словотвірні ресурси, здебільшого суфікси. За зразком узуальних, загальне значення яких можна витлумачити через сему «недорослість» («назва маленької істоти»), спродуковано ряд слів, що характеризуються граматичним значенням середнього роду, у називному відмінку однини мають закінчення **-а**, а при відмінюванні з'являється формальний показник – суфікс **-ат**: *Вчора одне з ремісничат забралось, жовтороте, на танцмайданчик і давай до дівчат в'язнути; Студент-металург уже, а й зараз ще має звичку бовтатись у сазі, полахати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткаченьята, шпаченьята, вся ота замуриана зачіплянська гвардія, що віддана студентові безоглядно; Той Ганс-постоялець фотографію своїх кіндерчат щодня жінкам показує, шукаючи співчуття...*

В індивідуально-авторському словотворенні для номінації назв осіб спостерігається використання таких суфіксів, як-от: **-ач** (*Сьогодні розжене тих бринькачів, а завтра вони знов тут, знов бренькають, рогочуть під вікнами, ніби навмисне випробовуючи Іванів терпець та оту його «дикість», коли від найменшого доторку чоловік уже завівся, уже*

спалахнув, як порох), **-ець** (*Цікавець* *посопів*. – *Це ми теж уміємо... Так звідти, кажеш? Гармонійна особа? А паспорт у тебе є?*), **-як** (*Бути каталем не кожному випадало, тільки перші **кремезняки** туди потрапляли; **Метушняк**. Порожній діяч), **-тель** (*Справу в суді на **руйнителів** заведи!*), **-ник** (*І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того **дошкульника** Баглаєнка...), **-альник** (*Не розумію, звідки беруться на світі недоволені? **Нарікальники?***), **-ій** (*Не може ж так бути, щоб лакизи та казенники, крутії та **трусій?** Бо ж найгірше з усього, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!*) тощо. Причому похідні утворення продукуються на досить строкатій у частиномовному плані дериваційній базі. Так, скажімо, іменник **цікавець** утворено від основи непохідного прикметника (**цікав+ець** ← *цікавий*), в інших ситуаціях, наприклад, **ненаситець**, **непоштивець** і т. ін., такий формант додається до формально ускладненої твірної основи (*Професор, а всі ступіні пішки обходив, скажені дніпровські пороги і найстрашніший із них – **Ненаситець** – щороку долає з лоцманами на «дубах», руки-ноги поламав на хортицьких скелях, та все тієї козаччини дошукуються; Спробуй зауважити цьому **непоштивцеві**, він одразу ж у відповідь: «А хіба я не маю права?»; Бригадир реставраторів, цуплявий **підтоптанець** у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено; Тільки якийсь бакай на дорозі, якийсь **тугоголовець** у директорській кабінеті – одразу й носа вішати?*). Подекуди суфікси додаються чи то до дієслівних основ (**руйнитель** ← *руйнувати*); **дошкульник** ← *дошкуляти*; **нарікальник** ← *нарікати*), чи то до основ іменника (**метушняк** ← *метушня*; **трусій** ← *трус*) (пор. також: ... *але батько тільки цитьнув, як кошеняті, і знову дав волю своїм громам-блискавицям, вже й сина ліпив до тих **плюндрачів** із раднаргоспу, хочете, мовляв, ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять?*, де **плюндрач** ← *плюндрувати*; Є в нього тут друг, Яровега, теж металіст, **барикадник**, колись ще в молодості разом ходили в Нардом на проспект лекції Яворицького слухати..., де **барикадник** ← *барикада*). Іноді іменниковий суфікс **-ник**, що використовується для продукування іменників на позначення особи чоловічої статі, супроводжує такий морфологічний спосіб, який кваліфікується як основоскладання: *Декотрі з командирів ставились до щойно мобілізованих зверхньо, підганяли їх грубими окриками, обзивали **чорносвітниками**, і що всі ви, мовляв, на Україні такі, воювати в 41-му не хотіли, сиділи на печач, де **чорн+о+світ+ник** ← *чорна свита*.***

Загалом основоскладання є одним із продуктивних способів словотворення, яким послуговується письменник для номінації чи

переномінації тих чи тих дійових персонажів. І це цілком закономірно. Адже такі номени не лише називають у широкому витлумаченні предмети об'єктивної дійсності, але й репрезентують потужні функціонально-стилістичні можливості: *Не ловиться? Та ми й своєї привезем, аби тільки зварили, – казав той молодший, **кирпоніс веселоокий**, де номінація особи постає внаслідок актуалізації характерних рис зовнішності (**кирпоніс** («людина з кирпатим носом») ← *кирпа, ніс*); *Миколи відтоді Лобода-син взагалі тільки **«батькопродавець»**, а Вірунька, хоч сама, звичайно, ніколи б так не зробила, але Володьку намагається якщо не виправдати, то бодай пояснити собі його вчинок, де **батькопродавець** – «людина, що зрадила («продала») рідного батька» (**батьк+о+продав+ець** ← *батько, продавати*); *Здавна відомо, що заборонений плід – найсолодший. Живе за Баглями, у бік саги, Ягор Катратий, запеклий **садолюб**, де **садолюб** ← *сад, любити* спродуковано внаслідок основоскладання, що супроводжується нульовою суфіксацією. Варто зауважити, що в такий спосіб Олесь Гонча доволі часто продукує новотвори: *Самому ж братись за пляшку просто незручно, це подумают, що **чарколюб**; Адже й твій шлях у велику історію починався з пастушка, з **зускопаса** в колоністів, де було випито всю чашу безправ'я й принижень; Зачіплянка з першого приїзду чомусь відчула антипатію до тих нічних **юшкоїдів** тощо. Іноді такі новотвори самі стають дериваційною базою для продукування інших: *Ну, а твої димовловлявачі? Де вони? – Під сукном. – У кого? – У вашого брата. Крутія **Юшкоїдовича**; Високий, чубатий, у білій сорочці з засуканими рукавами, з блиском усмішки на смаглім лиці, а воно, **юшкоїдське** поріддя, перед ним **мишаве, скапелюшене, просто як пігмей** і т. ін.*****

Деякі з афіксів, якими послуговується письменник для продукування назв осіб, мають досить чіткі диференційні ознаки щодо вираження чи то позитивної, чи то негативної оцінки: *Ніякої в того прибуду віри нема, **безвірко** він; Бачимо, де будівник справжній, а де **псевдобудівник**; Як і в того Баглаєнка, все в планетарних масштабах: **Титан і Антититан**, брама заводська – брама віку. Трапляються моменти, коли, здавалося б, до позитивно оціненої твірної основи додається негативно оцінений формант. У такому разі відбувається подвійна актуалізація: *З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. **Чеснюга**, де **чеснюга** ← *чесний* загалом репрезентує значення «дуже чесна людина». Щоправда, здебільшого відповідна функціонально-стилістична характеристика є контекстуально зумовленою: *Я ж давно вас, нещасних, учив, – упевнено мовив Орлянченко, – на всякого Бублика **антибублик** потрібен; Солодкуватий***

запах квітів тропічних, нам не знайомих, повітря гаряче, цикади тріскають, мов кулемети, голодрана чорноока **малашня** накидається звідусіль; ...всі вони були в рясних мальовничих одягах, виблискували прикрасами, ішли з ритуальними танцями, співаючи у священнім бунтівливім екстазі найкращих своїх пісень. Без почуття страху ішли на той герць, захищаючись від навали **вогнепальників** єдиним, що в них зосталось, – спалахом краси; – Ох, діду, не забувай, що ми анархи! – Мовчу. Знаю ж бо, від **анарха** до монарха недалеко; Щоб я вдячний був своїм **єдиноплеменикам**, які вигадали звичай цілувати руку, і філософію покійного теляти, що двох маток ссе, і мудрість «моєї хати скраю?».

Потужними виражальними можливостями вирізняються індивідуально-авторські новотвори, що демонструють не лише морфологічне словотворення (афіксацію, основоскладання і навіть абревіацію: Починаючи від Підмосков'я, скільки він, дивізійний **начарт**, бачив їх розбитих, непощаджених війною, загиджених окупантами різних церков та соборів; Але той наш **камрад** додому повернувся з набутим умовним рефлексом: це й зараз, каже, як переходжу вулицю, то мурашки по спині бігають, – здається, ось-ось хтось вріже кийком), але й неморфологічне: І впізнаватиметься тут у ньому той раніший Катратий, **Неминайкорчма**, широка натура, у якого всі його величезні полунці могли враз, одним духом переходити в музику оркестрів.

З-поміж новотворів на позначення назв осіб можна виокремити групу, яка репрезентує граматичне значення жіночого роду: **Мадонни, недоторканки!**.. А, по-моєму, вони самі не люблять, щоб їх ідеалізували, їх більше влаштовує, коли ми дивимось на них по-земному... Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді; Про якийсь комбікорм у соборі, про **потоптанку**, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи тощо. Формальним їхнім показником є суфікс **-к**, який у наведених ілюстраціях додається до твірної дісприкметникової основи. Зрідка використовується суфікс **-иц**: Зникли і не вертались, повів **легковажницю** старий гультяй, мабуть, до тих самих чебреців. В окремих ситуаціях твірною дериваційною базою слугують іменники чоловічого роду: **Гонивітерка**, легкого хліба шукає, де **гонивітерка** ← гонивітер; Притиснув її ненароком, а вона, **наївнячка**, образилась, де **наївнячка** ← наївняк; Катратий при цьому чогось насупився, а потім, перебивши балакуна, став раптом з іншого боку вихвалити Єлку, сказав, що племінниця в нього не яка-небудь **пустовійка**, вона дівчина роботяца, моторна, чепурна, де **пустовійка** ← пустовій.

Крім індивідуально-авторських назв осіб, у творчій спадщині Олеса Гончара, зокрема й у мові аналізованого твору, досить солідно представлені й інші номінативні поля лексико-граматичної групи з частиномовним значенням предметності (*У плитках топлять, у*

брутальнощах; Райсвіт це зветься в людей. Все довкола в буйнощах зелені, у розповні літа; Дух титанізму панує тут; Ні, так міг би міркувати хіба що який-небудь жалюгідний тип, вихований на «впливлогії», а не сучасний інтелектуал, – уже хвилюється Баглай тощо). І не тільки. Адже письменницький доробок демонструє досить цікаві зразки індивідуально-авторських утворень зі значенням процесуальної (Весь стаж життя правдою добувала, а тут скриводушила; А нас вони тільки обциганюють на кожному кроці; Треба буде шукати десь руку в міліції, щоб прописатись, щоб узаконитись у житті тощо) та непроцесуальної ознаки (Тужно, кінецьсвітньо горять заводи; Мале закричало ще дужче, мовби вражене грізним палаючим вибухом всесвіту, тим криком немовляти з окопу мовби сама земля бунтувалася проти цього кінецьсвітнього хаосу з слітим, моторошним, на скалки розбризканим сонцем; Куди? – коротко спитав інженер, що правував моторкою, однак Лобода, якому запитання адресувалось, нічого не відповів і знову німопрмовистим, упокореним поглядом перепитав Єлку тощо). Однак їхнє ґрунтовне дослідження – це тема окремої наукової розмови. Насамкінець кілька слів щодо функціонально-стилістичних особливостей індивідуально-авторської мовотворчості.

Виникнення так званих авторських слів у романі «Собор» пов'язане насамперед з необхідністю створення образів, причому ці образи є незвичними та яскравими. «Образотворчість» індивідуально-авторських утворень, як і потенційна «образотворчість» будь-якого поетичного слововживання, залежить не тільки від позамовних факторів (тематична і контекстуальна зумовленість, ідейна спрямованість, естетичний рівень), але і від факторів суто мовних, зокрема від функціонального компонента лексичного значення (співвіднесеність слова з іншими елементами мовної системи, його сполучуваність). Функціональний фактор великою мірою визначає специфіку і колорит образних засобів мови, а також впливає на можливість індивідуально-авторських неологізмів брати участь у створенні тих чи тих художніх образів: *Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю; Ти в нас, батьку, Шаміль України! Сучасний Шаміль степів!.. Тільки той хотів збудувати суспільство на засадах ісламу, а ти на волелюбному вченні апостолів анархізму; Гуляйполе – головний твій аул! Всі дороги туди сходяться, у славетний наш Махноград; То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи. Дух руйнівний, стихія руйнацтва – це не моя стихія; Такою стала тепер твоя Махновія, і невідомо, чи дихає ще десь у сповитку рання*

юнацька мрія твоя, яку тобі судилося взяти грубими кривавими руками й понести по степах, де колись рейдувало лицарство запорозьке і т. ін. Щодо індивідуально-авторських новотворів, то значна їхня частина може і не мати образного значення: Буду **бюлетенити**, поки жучок сам із вуха вилізе; І хоч який він там є, але згодься: він таки красен, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен триста **провеснувати**; Сонце палило його, на півкулях чола рясно **росилась** роса; Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею **кістлявляться**, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що вовік не підбіляться від того вогню та від сажі і т. ін. Це буває тоді, коли стилістичні, експресивно-емоційні властивості слова заступають його предметно-логічний зміст.

Можливість виникнення образу і ступінь його яскравості залежить від характеру значень лексичних одиниць, на основі яких виникає новотвір, і від особливостей словотворчих засобів. Звернені іноді до інтелекту, а частіше орієнтовані на чуттєве сприйняття, індивідуально-авторські неологізми загалом є творчим здобутком, наповнені естетичним смислом і наділені великими експресивно-емоційними потенціями. Одним із таких засобів є індивідуальне словотворення. Художнє мовлення є тією канвою, яка сприяє продукуванню індивідуально-авторських неологізмів, що не лише називають предмети об'єктивної дійсності, але й обов'язково дають їм відповідну стилістичну характеристику. А відтак їхня присутність у романі «Собор» є стилістично виправданою, а сама мова роману засвідчує багатий і цікавий авторський словник. Лексична робітня Олеся Гончара – це демонстрація необмежених можливостей виникнення слів передусім за наявними в мові словотворчими моделями.

Література

1. Гончар О. Собор : [роман] / Олесь Гончар // Електронний ресурс. – Режим доступу : bookz.ru/authors/gon4ar.../sobor.html

Н. М. Малюга
З ДОСВІДУ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ*

Ще за двадцять п'ять років до створення держави Ізраїль її майбутній перший президент Хаїм Вейцман сказав: «Хай ми сини гендлярів, зодягнутих у лахміття, але ж ми онуки пророків». Удаючись до паралелі, можемо припасувати цю вдалу формулу до українців: хай ми мовні безбатченки, сірістю маси без'язикої заплямовані, але ж ми

---

* Малюга Н. М. З досвіду мовної політики / Наталія Миколаївна Малюга // *Studia ucrainica Varsoviensia* 3. – Warszawa : Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 2015. – С. 99–109.

нащадки слави козацької, що ствердилася в слові. Ізраїльські вчені вважають, що після розбудови всіх державних інститутів саме відновлення психофізично адекватних мовних коренів стало потужним прискорювачем поступу, який висунув Ізраїль чи не в перший ряд соціально й економічно розвинутих країн. Очевидно, досвід «єврейського дива» може бути використаний і щодо української мови.

У мовному питанні (як і в національному загалом) простежується практика подвійних, навіть потрійних стандартів. Аналізуючи зміст Закону України «Про засади державної мовної політики» від 8 серпня 2012, володіючи інформацією про мовну ситуацію, розуміючи багатовимірність мовних проблем, скажемо, перефразовуючи Володимира Жаботинського, що законотворці від лінгвістики так само компетентні в оцінці національних почуттів того народу, якого вони зрелися, як дезертир компетентний в оцінці патріотизму та бойового духу тієї армії, з якої він утік. Попри те, що «рідномовна політика стара, як сам світ», видається за необхідне навести визначення Івана Огієнка: «Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки» [3, с. 5–6].

Самостійність, життєздатність, перспективність мови визначають не філологи, а свідомість народів. Коли мова перетворюється на символ влади, вона водночас стає потужним чинником у формуванні суспільної мовної свідомості, а надто в тоталітарному й посттоталітарному суспільстві, де значення всього, що пов'язане з владою, гіпертрофоване.

Той, хто за допомогою мови вдається до соціальної мімікрії, внутрішньо стає калікою, зовнішньо – ненатуральним і, як кожна підробка, викликає відразу в людей, які володіють розвиненим естетичним смаком.

Конфлікують не мови, а носії мов, коли на соціолінгвістичну проблему починають дивитися крізь специфічні 3D окуляри, коли мова стає «спецефектом», козирною картою або таким собі роялем у кушах.

Відомо, що долю мови визначають три чинники: її культурна вага, характер соціальної бази і втручання політичних сил. Якою є мовна політика сучасної незалежної України? Вона є такою ж «флюгерною», як і та влада, що її, так би мовити, здійснює. На разі ми маємо погану мову політиків і, на жаль, не маємо політики мови.

Мартен Феллер у книзі з промовистою назвою «Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них» пише: «Мовне питання» для діда було якимось само собою зрозумілим: Є свята мова – для

науки і розмови з Богом. Нею вів дискусії з друзями – такими ж старими євреями, як він, – у складних випадках прояснюючи думку на ідиш.

Є ідиш – нею розмовляють на побутові теми і з друзями: ідиш дід ніколи не зрікався, хоч і на відміну від святої мови – називав «жаргон».

Була мова селян (крістн – християн, українців; «крістн» для діда позначало саме українців, на відміну від русн – росіяни) – українська, спілкувався нею з українцями – селянами і горожанами. Російською – не дуже вправно – звертався до пристава, городского, військового начальника, а в роки мого дитинства – до «управдома», мільйонера [5, с. 119–120].

Нам імпонує думка Д. Фішмана: «...мови ніколи не є функціонально еквівалентними в будь-який конкретний час, точно так, як і не є культурно еквівалентними, але всі вони потенційно можуть бути відремонтовані, хоч би де були розпізнані виломи в досягнутій функціональності порівняно з бажаною, а ремонт цих виломів можна авторитетно здійснити» [6, с. 132]. Саме цей підхід захищає існуючу для кожної мови картину світу, сприяє збереженню національних особливостей мислення і поведінки.

Будь-яка спільнота потребує білінгвів як посередників між своєю та чужою культурами. Масовий білінгвізм явище, принципово відмінне від індивідуальної двомовності, викликане колоніальною залежністю країни. Сама по собі двомовність ще не є ознакою демократії. Ситуація двомовності неприродна, нестабільна, навіть загрозлива та руйнівна, вона характеризується не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і змаганням. У світі не існує двомовності, а є лише проблема двомовності, яку намагаються вирішити, виходячи з ідеологічних засад політики поліетнічної держави. Уряд може стимулювати розвиток багатомовності в країні або ж стримувати і звужувати функціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання. За роки панування тоталітарного комуністичного режиму в СРСР зникло понад 100 мов: за переписом населення 1926 року, у Радянському Союзі проживало 194 етнічні групи, перепис 1979 року фіксує вже 101 народність. Математична дія віднімання засвідчує зникнення 93 мов разом з їхніми носіями. На межі вимирання перебувають понад 40 мов, серед яких навіть ті, які раніше викладали в школах (наприклад, іжорська, зараз має близько 200 носіїв).

Будь-які референдуми з мовного питання в Україні є неприйнятними. (З таким же успіхом можна ініціювати проведення референдуму щодо скасування сплати податків фізичними особами. Хоч зрозуміло, що це дурня, нонсенс, держава не може існувати без налагодженої податкової системи, проте ця ідея, безперечно, знайшла б підтримку в масах). Держава не має права змушувати етнічного українця,

як і поляка, литовця чи естонця, на споконвічній землі своїх предків користуватися будь-якою іншою мовою, окрім рідної. Коли ж проводити референдум з мовного питання, то в ньому, як нам видається, мають право брати участь лише ті громадяни України (незалежно від національності), предки яких проживали на її сучасній території принаймні впродовж трьох поколінь.

Українське суспільство отримало комплекс проблем на мовному ґрунті у спадок після розпаду Радянського Союзу, у якому здійснювалася мовна політика не на користь етнічним групам. У Радянській Україні за показником збереження рідної мови українці посідали лише четверте (після росіян, угорців, кримських татар) місце: 87% українців послуговувалися українською мовою.

Людина перебуває в режимі життя, на яке специфічно впливають етнічна спільнота й суспільство. Узаємодія особистості з поліетнічним «чужим» середовищем наштовхується на сукупність узаємопов'язаних різноманітних факторів, серед яких визначальними стають асиміляційно-конвенціональні. Протягом століть українці не мали своєї сталої державності, яка б охороняла національні інтереси й права, регулювала суспільне життя, етнічну й духовну неущербність, це змусило націю скористатися так званим «захисним імунітетом» самозбереження. Нині не втратив своєї актуальності заклик Івана Огієнка до «вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства» опанувати науку про рідномовні обов'язки [3].

У мовному питанні (як і в національному загалом) простежується практика подвійних, навіть потрійних стандартів: якщо від особи певної національності можна отримати зиск, контакт із нею бажаний, то зацікавлений у задоволенні своїх потреб мовець переходить на мову співрозмовника; якщо ж представники різних етносів, що послуговуються близькоспорідненими мовами, співіснують у паралельних вимірах або ж ситуація контакту не спричиняє чи й не передбачає позитивних наслідків, годі очікувати такої ситуативної «здачі позицій».

Микола Рябчук, назвавши Україну «культурним уламком імперії» зазначив: «Цей уламок складається з регіонів, які поки що на культурному рівні, крім колоніальної «малоросійськості», мало що об'єднує: вони розмовляють різними мовами, – і то не лише в прямому, а й, що гірше, в переносному значенні: послуговуються різними семіотичними системними кодами, різними історичними та культурними мітами; вони читають різні книжки, слухають різну музику, дивляться різні телепрограми, передплачують різні газети, – і погано не те, що «різні», а те, що немає «тих самих», немає нічого спільного, об'єднавчого, що б витворювало спільний дискурс, спільний культурний код, без якого, властиво, немає

повноцінної нації. Поки що є різні регіони, різні міста і села, що в різні часи і за різних обставин опинилися в УРСР, об'єднані більше совєтськістю, ніж українськістю. Фактично вони і досі не можуть витворити спільного культурного, ба інформаційного простору, живучи у своїх «тутешніх» світах і розмовляючи якщо й не на різних мовах, то, в кожному разі, на різних звукових частотах» [4].

Складна геополітична ситуація, що блокувала процеси самопізнання та самоідентифікації покликала до життя явище, яке деформує уявлення про самих себе, формує численні комплекси, руйнує повноцінну картину цілісного українського світу. Лариса Масенко пише: «Умови формування так званого совєтського народу як гомогенної лінгво-культурної спільноти на основі російської мови ставили українців перед необхідністю пристосування до панівної нації. Глибинна деформованість ситуації, яка не могла не позначитись на психічному складі українців, полягала в тому, що змушувала переходити на іншу мову спілкування не приїжджих росіян (це було б цілком природно на території України), а потребувала пристосованої до новоприбульців зміни мовної поведінки від місцевих мешканців» [2].

Українське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення і дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську мовою протистояння:

В переповненому залі всі люди – всі! – говорили ...тією мовою, якою він думав і говорив вдома з батьками. Невже так може бути, Господи? Не один, не троє, а – всі?! Так має бути, чом би й ні, але невже таке є насправді?! Але ж є... є...

Зал поплив у Пашику перед очима. Все життя він сприймав свою мову і мову своїх батьків як щось потаємне, яке треба ховати від стороннього ока, щоб не потривожити спокою масного людського кім'яха, що сопить і приплямкує навкруги, і тоді все буде гаразд – ти такий, як і всі, хто знає про твої танджі? Не спаде ж комусь на думку сміятися з необрізаних нігтів, якщо їх не видно крізь взуття і шкарпетки. Пашок звикся – цією мовою, та ще й чистою, правильною, разом можуть говорити від сили п'ять-шість осіб, та й то якщо відразу обидва дядьки прийдуть до них додому, проїздом зі своїх кримів та киевів. Це якась підпільна друга сигнальна система, що засвідчує приналежність її поодиноким носіїв не до нації, мабуть, думає Пашок, ні, а скоріше до якоїсь підпільної організації, похмурої і загнаної. Ця загнаність його гнітить трохи не до блювоти (Павло Вольвач «Кляса»).

Наша ситуація не безприкладна. Подібне роздвоєння, пристосуванство свого часу описав Карел Чапек у «Пригодах бравого вояки Швейка»: *Поручник Лукаш був типовим кадровим офіцером струхнілої австрійської монархії. Кадетська школа виховала з нього гібрида. В товаристві говорив по-німецьки, писав по-німецьки, але книжки читав чеські, а коли вчив у школі добровольців, що склалися з самих чехів, говорив їм на вухо: «Будьмо чехами, але про це ніхто не повинен знати. Я – теж чех».*

Він дивився на чеську національність, як на таємну організацію, яку найкраще обходити здалеку.

Як переконливо доводять описувані ситуації, саме мова є засобом формування суспільної свідомості, засобом створення єдиної ментальності, єдиного духу суспільства. Хоч би як кому хотілося, однак побудувати єдине суспільство з кількома центрами ментальності не вдається.

На думку В. Васютинського, «у сьогоденній Україні переважають два основні типи громадянсько-етнічної ідентичності, що набувають вираження у формі психоідеологічного тяжіння до україно- або російськомовного дискурсу. В основі більш чи менш наполегливої україномовності лежить переживання й утвердження власне української ідентичності – більш тривкої й усталеної на заході, менш ґрунтовної, але такої, що дедалі більше посилюється, – у центральних регіонах. Підставу більш чи менш принципової російськомовності становить раніше набута мішана, строката ідентичність – радянсько-російсько-українсько-регіональна» [1].

Нині «носії української (та україномовної) ідентичності перебувають у процесі подолання своєї вторинності і відображення перспектив позитивного утвердження ідентичності цілісної, упевненої, захищеної. Російськомовні громадяни, навпаки, опинилися в ситуації, яку більшість їх переживає як загрозу своїй ідентичності. Раніше сформована як варіант такої собі «зразкової» ідентичності, сьогодні вона наражається на різного роду переоцінки – зовнішні і внутрішні» [1].

Мова дає владу та вплив, прив'язує колонізованих до колонізаторів. Російська – це «лінгва франка» комунізму. Шкода, але свої «ковбасні» («газові» чи «шоколадні») проблеми українці навчені задовольняти або ж залагоджувати за допомогою російської мови. Важко сперечатися з Д. Фішманом, на думку якого «французьку, німецьку і російську мови й нині слід вивчати мовцям навіть маленьких мов у відповідних сферах діяльності та для їх же користі (наприклад, читання Вольтера, Гердера і Троцького тією мовою, якою вони писали), а **не як мови ширших комунікацій з непередбаченими додатковими перевагами** (виділення наше. – Н. М.)» [6, с. 72–73].

Історичні події зумовлюють зміну ментальних настанов, на одне з чільних місць виходить прагматизм, проте не можна уявити сучасний світ поза лояльним ставленням людини до свого етносу, до своєї мови.

Кожна держава, суспільний клас, партія виходять із певної концепції національного питання, тобто зі свого розуміння того, що таке народ, нація, народність; як пов'язані нація і мова, культура, держава, релігія; як співвідноситься національне й загальнолюдське, національне й класове в культурі, політиці, ідеології; у чому полягає прогрес і справедливість у національному питанні. Слід пам'ятати, що збільшення влади над мовою є збільшенням відповідальності для тих, хто контролює цю владу чи може на неї впливати.

Література

1. Васютинський В. Самовизначення мовних спільнот в сучасній Україні : між ідеологією і мораллю / В. Васютинський // Український центр політичного менеджменту [Електронний ресурс]. – 2009. – №2. – Режим доступу : www.politik.org.ua/vid/magcontent.

2. Масенко Л. Мовна поведінка особистості у ситуації білінгвізму. Питання мовної стійкості / Л. Масенко // Незалежний культурологічний часопис. – 2004. – №35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm.

3. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки : Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. – факс. вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 72 с.

4. Рябчук М. У пошуках «українського Маркеса». До підсумків літературного року / М. Рябчук // Критика. – 1998. – №1 (3). – С. 7.

5. Феллер М. Д. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них / М. Д. Феллер. – Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 238 с.

6. Фішман Д. Не кидайте свою мову напризволяще / Дж. А. Фішман / Пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2009. – 200 с.

Н. М. Малюга ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СВІДОМОСТІ У ТВОРАХ О. ДОВЖЕНКА*

Вивчення фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних, фонових знань, традицій, обрядів, вірувань тощо набуло актуальності в мовознавчих студіях останніх років, зокрема й українських дослідників. Перехід сучасної науки на позиції антропоцентризму обумовлює інтерес

---

* Малюга Н. М. Знаково-символічна репрезентація етнокультурної свідомості у творах О. Довженка / Наталія Миколаївна Малюга // Літературознавчі студії. – Вип. 13. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – С. 282–287

лінгвістики до аналізу концептів – оперативних одиниць пам'яті, що у психіці людини відображають картину світу.

Коллективний досвід етносу, його свідомість і позасвідоме, репрезентоване в етнічній культурі, фіксується мовою. Мова, виконуючи функцію не лише накопичення, зберігання, обробки, а й трансляції знань, уявлень, образів певного світу, інформації загалом, «служить чинником культурної пам'яті етносу, його самозбереження та розвитку, протиставлення антропійним силам» [5, с. 143]. Саме тому в мовознавчих та етнолінгво-культурологічних дослідженнях останніх двох десятиліть особливу увагу зосереджено на описі різних фрагментів національно-мовних картин світу у взаємозв'язку з фольклором, обрядами, звичаями, традиціями, побутом народу. У славістиці такий підхід отримав когнітивну домінанту: опис народних стереотипів та мовного образу світу (Е. Бартмінський), розробка культурних концептів на підставі семантичних примітивів (А. Вежбицька); логічний аналіз мови й концептосистеми (Н. Арутюнова); дослідження прототипів, стереотипів, констант культури, культурних моделей світу (В. Красних, О. Кубрякова, В. Маслова, Ю. Степанов, В. Телія) [5, с. 144].

Почленування світу за допомогою мови здійснюється шляхом накладання на світ концептуальної і ситуаційної сіток, тобто шляхом виділення концептів і ситуацій. Під концептом, услід за О. Селівановою, розуміємо інформаційну структуру свідомості, різносубстратну одиницю пам'яті, що «містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості та позасвідомого» [5, с. 236]. Отже, концепт визначаємо не лише як поняття, утілене в знаковій формі, але і як складову культури в ментальному світі людини.

На відміну від семантичного аналізу, спрямованого на вияв семантичної структури слова, уточнення денотативних, сигніфікативних і конотативних значень, що її реалізують, концептуальний аналіз постає як пошук тих спільних концептів, що підведені під один знак і визначають буття знака як когнітивної структури. Концептуальний аналіз виконує роль «ключа» від свідомості людини, побудови нею картини світу. Велику популярність здобули нині дослідження національних концептів, які дають можливість виявити конструювання світу представниками різних етносів.

На думку фахівців, концептуальна картина за обсягом є більшою, ніж мовна, що пояснюється, по-перше, більшим обсягом невербалізованого змісту елементів, по-друге, тим, що глибинний зміст тексту більший, ніж семантика його поверхневих структур, по-третє, мовні засоби мають певну обмеженість, що не дає їм змоги бути ідеальним способом висловлення думки [4, с. 84].

Ключові для мови творів О. Довженка концепти «хата», «піч», «стріха» відбивають структуру ментальної мовної свідомості автора і демонструють складові ціннісної системи українського народу.

В Олександра Довженка «хата» – *«архітектурна праматір пристанища людського», «висококривавна людська оселя»* [1, с. 622] з *«драною правобережною і лівобережною стріхою»* [1, с. 663], із *«зовсім уже кволим українським чортом»* [1, с. 664]. Письменник представляє читачеві хату *«незамкнену, вічно відкриту для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «войдите!», «бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби створили її не робочі людські руки, а сама природа», «привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну і убогу, журливу і ніколи не горду»* [1, с. 662].

Як бачимо, відбувається адаптація мовної семантики, мовного знання до потреб тексту: елементи, що утворюють мовне знання, слугують свого роду алфавітом для побудови нескінченної кількості висловлювань, які передають текстові знання [6, с. 100], тому текстові знання є принципово відкритою системою. Перехід від семантики мови до семантики тексту пов'язаний зі свого роду перетворенням форми в субстанцію.

У процесі формування ментальної свідомості, як зазначає Ігор Мойсеїв, «хата виступає спершу як синкретичне уявлення – ставлення і міфологема-символ, далі – як образ і знак, нарешті, особливо впродовж останнього століття (мається на увазі ХХ – Н. М.) – як ідея, ідеологема, концепт, принцип, моральна засада, естетичний критерій, світоглядна категорія» [3, с. 152].

Українська хата в інтерпретації Олександра Довженка втілює образ української ідеї, доля її – це доля жінки-страдниці: *«Не було в ній, будемо говорити, щастя, не було тривалих радощів. А було в ній плачу і смутку багато і вельми багато журби...»* й *«...знала вона багато розлук і прощань безутішних. І співала вона здебільшого, і так талановито й натхненно, як ніяка оселя в світі, журбу, і прощання, і спогади про далеке минуле»* [1, с. 662]. Ставлення до хати ґрунтується на генетичному мисленні, що бере початок від культу предків. Дивергуючи в часі, іманентно-імплицитний сенс хати чимдалі дематеріалізується в реальному житті, проте пропорційно матеріалізується в душі [3, с. 152], тому не дивно, що для сучасних українців «хата» – жінка несвідомо видається теплішою, обжитішою, ніж «дім» – чоловік, <...> і хай потрапить зрозуміти це природний англомовець, у чийй свідомості не існує роду для неживих предметів!» [2, с. 103].

В Олександра Довженка не простежується типового для соціалізму роздвоєння особистості в ставленні до хати: уквітчувального та розвінчувального, не проголошується війна хатам в ім'я «палаців

майбутнього». Письменник усвідомлює, що руйновище Великої Вітчизняної війни стало логічним продовженням ударів, завданих нашій хаті більшовизацією, колективізацією, голодомором, репресіями» [3, с.162], відтак одним із своїх мистецьких завдань убачає психологічну реабілітацію хати, що живить національний дух: *Споконвіку кидали її, і хто кидав, мало вертався. Носило його скрізь усіма вітрами чи сам, мов собака, бігав усе життя за чужим возом...* [1, с. 662].

Хата усвідомлюється Довженком як модель світобудови, і, відповідно, суспільні зміни, на які був багатий наш народ, накладають свій відбиток на відображення картини світу у психіці людини. Концептуальна структура описуваного ключового слова зазнає радикальних перетворень, що є результатом підведення під форму того ж знака більш складного змісту: *Як змінився світ. Вже куди не гляну, куди не обернусь, чую: все міняється. Навіть хата наша й та вже не та. Примічаєш? Наче не зовсім і наша, хоч і наша. Неначе стіни в ній розсілись і стріху вітром зірвано й понесло... і видно стало все... так видно й моторошно... Щезла тиша* [1, с. 662].

Хата як оберіг складається на глибинному тлі з урахуванням суті всіх її складових. Так, стріха-дах пов'язана з небом, космічним порядком, вона закриває доступ до символу родинного вогнища – печі. «Відкритий простір, – як зауважує І. Мойсеїв, – завдає психічного напруження, очікування небезпек, стресів. Закритий, камерний простір приваблює спокоєм, тишею, розслабленням (глибше – економією енергії)» [3, с. 153].

О. Довженко проводить паралель «фізичний стан стріхи» – «моральний стан людини», обгрунтовує потребу покрівельного матеріалу соломи «не лише для промфінплану чи худоби, а й для людей, для акуратності душі»:

– *Уже як стріха, було, драна, то й стін мазать не хочеться, все одно дощ обмиє. А вже як мазати не хочеться, то й світ, було, не милий, і одягатися не хочеться.*

– *<...> Од драної <...> стріхи та розгородженого двору велика неакуратність пішла скрізь по государству і великі збитки ...* [1, с. 647].

Національна ж специфіка слова «стріха» проявляється у специфічності концепта, з яким вона взаємопов'язана, у своєрідності наявних прихованих смислів, значень – від позитивно маркованих («прямо не стріха, соняшник») до різко негативних («загидили государство драними стріхами!») [1, с. 646]. Шляхом звернення до еталонів та стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти письменник відтворює систему ціннісної орієнтації етносу.

Якщо хата – це схованка добра і в матеріальному, і в моральному сенсі, то піч – джерело життя, серце хати.

В етнографічних джерелах наводиться пояснення, чому піч-мазанка є улюбленим місцем снання дітей і літніх людей: «Дитина підсвідомо обирає те, що їй нагадує тепле материнське лоно; старик готується до «ями» (плоттю, кістками); сон символізує потойбіччя, – а піч самоходом переносить усю цю семантику до першовитоків буття» [3, с. 153].

Довженкова піч тісними зв'язками пов'язана не так з хатою, як із хатищем, – тим, що залишилося після руйнації. Піч – ніби заархівована програма хати: *...серед праху хатища й ворожих трупів неначе виростає з землі велика піч з розбитою трубою і зблідла вся, і побіліла, немов застигнута на самоті немолода вже бідна гола удова. Здивована й ображена, вона дивилася на світ своїми темними сумними пічурками...* [1, с. 640].

І хата, і піч в О. Довженка є невід'ємною складовою природи (ширше – Всесвіту), вони *«виростають із землі»*, вони зазнали багато суму, за соціальним статусом – *«удови»*, до того ж бідні. Піч – це хата, так би мовити, вищої концентрації, це ідея хати, символ її існування, обжитості.

Структура ментальної свідомості виявляє найбільшу стереотипність у співвідношенні життєво важливих універсальних концептів. Специфічні для певного етносу символи є концептуально-конвенційними, вони є дійктивними щодо екстралінгвальної сфери концептосистеми – упорядкованого поєднання концептів у свідомості людини.

Описувані концепти виявляють способи світобачення етносу, вони є еталоном «найближчого середовища». Маємо пам'ятати, однак, про обмеження, що накладаються відбором матеріалу на отримані результати, адже вибір мовного матеріалу для концептуального аналізу певною мірою зумовлений особистими уподобаннями дослідника. Позиція письменника, його знання про світ імпліцитно присутні при інтерпретації знака й визначають цю інтерпретацію.

Література

1. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / О. П. Довженко / [упорядн. Ю. Е. Григор'єва]. – К. : Наукова думка, 1986. – 711 с.
2. Забужко О. Мова і влада / О. Забужко // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К. : Факт, 1999. – 340 с.
3. Мойсеїв І. Рідна хата – категорія української духовності / І. Мойсеїв // Сучасність. – 1993 – №7. – С. 151–163.
4. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. Селіванова. – К. : Вид-во українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
5. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
6. Фрумкіна Р. М. Представление знаний как проблема / Фрумкіна Р. М., Звонкин А. К., Ларичев О. И., Касевич В. Б. // Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – С. 85–101.

Н. М. Малуго

МОВА. ЕТНОС. МЕНТАЛЬНІСТЬ*

Проблема розуміння, сприйняття мови як системи, що моделює світ у свідомості окремої людини, етносу, субетносу, його соціальних груп, не є новою. За гіпотезою Сепіра – Уорфа, кожна мова своєрідно, у неповторний спосіб відтворює дійсність і таким чином втілює і закріплює неповторний світогляд. Дослідити мову можна лише в органічному зв'язку з вивченням культури, побуту, звичаїв її носіїв, їх психічного складу. Водночас і мова стає зростаюче цінною як гід у науковому вивченні культури, адже розробка культурних взірців цивілізації фіксується мовою, стан якої, у свою чергу, відображає рівень цивілізації. Спроба опанувати культуру без допомоги мови суспільства видається нам любительською забавкою дилетантів, що не можуть вилучити корисну інформацію з оригінальних документів цивілізації. Передача культури від покоління до покоління – це грандіозний механізм, у якому саме слово як носій суспільної свідомості виявляється пам'яттю культури [2, с. 95].

Теорія рідної мови пов'язується з розумінням мови як духовної енергії, дослідженням її впливу на світогляд мовців.

Світобачення впливає на лінгвоментальну поведінку, що відбивається, у свою чергу, на мові. Однак із складних і діалектично протирічних взаємозв'язків мови, мислення, пізнання, культури, поведінки, з того, що закони мови незалежні від волі людей, не можна робити висновок про панування мови над людиною [2, с. 287]. Лінгвістичні уявлення можуть відбивати логічні шляхи пізнання, звужувати або розширювати уявлення про ті предмети, поняття яких є тотожними. На думку дослідника проблем етнолінгвістики В. Шаклеїна, «у системі лінгвокультурних універсалій також знаходить відображення значущість нових об'єктів у житті й діяльності етносу, пов'язана з глибинним або поверховим зіткненням з природним об'єктом [4, с. 84.]

Усі мови адекватно обслуговують свою культуру. Тому, наприклад, у німецькій мові, якою послуговуються швейцарці, відбиті риси культури й побуту швейцарського етносу; натомість австрійський варіант німецької мови фіксує культурно-історичні реалії австрійського

---

* Малуго Н. М. Мова. Етнос. Ментальність / Наталія Миколаївна Малуго // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Вип. 14. – К. : Твім інтер, 2002. – С. 471–479.

етносу. За твердженням В. Жайворонка, автора досліджень з української етнолінгвістики, «індивідуальні (часткові) емоції переростають у колективну (загальномовну) експресію, що характеризується різною шкалою оцінності <...> Нашарування національно-культурних цінностей призводить до нашарування символічних рівнів менталітету» [3, с. 52].

Наявність диференційних особливостей лінгвістичних картин світу можна пояснити різницею в емпіричній об'єктивній дійсності. Визначальними чинниками можуть бути рельєф місцевості, особливості рослинного і тваринного світу, клімату, характеру трудової діяльності тощо [4, с. 83]. Так, для персонажів європейського фольклору характерні малі розміри (гноми, ельфи, лісовички, Дюймовочка, Мізинчик), натомість для персонажів фольклору народів Азії – великі розміри (джини; якутські богатирі, що стоять на землі і підпирають головою небо; алтайські герої, від ходи яких руйнуються гори, і т. ін.). Коли подивитися на карту континенту і зіставити розміри європейських територій та азійських країн, країв, територій проживання окремих субетносів, порівняти масштаби Європи й Азії загалом, тоді зрозумілим стає механізм закріплення уявою людей за певними реаліями відповідних розмірів.

Не випадково, що в українському фольклорі ми зустрічаємо Котигорошка, Вернидуба, Кожум'яку, які мають звичну людську подобу, але вирізняються богатирською силою. Виникнення персонажів такого типу можна пояснити тим, що Україна географічно (також зауважимо на культурному і політичному аспектах) перебуває на перехресті Схід – Захід, тому відбувається нівеляція протиставлення «великий – малий» і втілення значного (надзвичайного) змісту в незначній (звичайній) формі. В уявленні сучасного українця, зазвичай, спрацьовують екстралінгвальні стереотипи, що виступають у ролі оберегів немотивованих властивостей, зокрема, атрибути високий зріст і міцна будова тіла створюють підґрунтя високої позитивної оцінки особистості, наділеної вказаними ознаками. Висока кремезна людина, як правило, автоматично викликає повагу. Відбувається перенесення ознак розміру для характеристики видатного розуму, виняткового таланту, богатирської сили. Згадаймо національні стереотипи українців, згідно з якими повні люди завжди добрі; подружжя, так би мовити, «у тілі» – значить, склалося сімейне життя; наречена міцної статури – добре працюватиме і народжуватиме здорових дітей і т. ін. та порівняймо їх із зверхньою оцінкою інтелігенції («вошива» інтелігенція), адже інтелігент завжди худий, хворобливий, не вміє погодувати себе і свою сім'ю.

Усе сказане вище пояснює, на наш погляд, схильність українців до перебільшень (щоб звучало вагомо, переконливо, слугувало доказом

вдатності у справі, заможності тощо). Приклади з фольклору ілюструють ментальність народу якнайкраще. Одразу на думку спадають небилиці про бджіл, розміром зі щура; про те, як гналося сім вовків – один сірий; про «о-о-отакенну» виловлену рибу тощо. Англієць, навпаки, схильний до зменшення у слові. Наприклад, представник вищих прошарків суспільства, член команди кубку Девіса, на запитання «Чи граєте Ви у теніс?» відповідає: «Так, я трохи граю в теніс». Однак і тому, хто запитує, і тому, хто відповідає, добре зрозумілий реальний зміст слова «трохи».

Мова як соціальний феномен несе в собі відбиток життя суспільства, його матеріальної і духовної культури. Сутність кожної культури можна зрозуміти через суть мови: у національній культурі (а безнаціональній, на наш погляд, немає) не існує того, що не може бути вираженим національною мовою.

Одне і те ж слово часто не означає одне і те ж саме для різних поколінь навіть у масштабах певної культури. Чи розуміють різні покоління одне одного, уживаючи такі слова? У національній мові відбувається конструкція і деконструкція смислів та їх збереження, і тому «семантичність простору комунікації відтворюється як історично сформована в комунікативній діяльності носіїв даної мови категоризація світу, що є фундаментом взаєморозуміння» [1, с. 10].

З антропологічної позиції, існує стільки світів на землі, скільки існує мов. Кожна мова є інструментом, який веде людей у їхніх спостереженнях, діях, у виявленні себе. Досвід, прихований у структурі кожної окремої мови, є певною низкою уявлень щодо світу й життя в ньому, причому «світ постає почленованим у напрямку, підказаному етнічною мовою» [1, с. 12], тому мова є засобом вираження людини в суспільстві.

Мова зумовлює межі і спосіб розуміння нами власного світу, вона набуває сили у слові, в якому поєднується об'єктивно-предметна та суб'єктивна смислова співвіднесеність. Не випадково, християнський учений відмовився приймати вітаміни на тій підставі, що то є «медицина», але із задоволенням почав споживати їх, коли йому пояснили, що то їжа. Як бачимо, мова є чимось більшим, ніж інструмент об'єднання думок, більшим навіть, ніж інструмент вияву почуттів інших і самовияву. Кожна мова є засобом категоризації досвіду.

У якому ж зв'язку перебувають мова, етнос і ментальність? Етнічна мова «формує образ реального світу, яким його бачать її носії» [3, с. 57], тому з упевненістю можна сказати, що рідна мова з дитинства скореговує світосприйняття особистості. Менталітет етносу відбивається в мові. А «спочатку було слово...»

Література

1. Балута Г. А. Онтологічні засади мови в комунікативному просторі суспільства : автореф. дис...канд. філос. Наук / Г. А. Балута. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.
2. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістик : деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – №1. – С. 48–63.
4. Шаклеин В. М. Этноязыковое видение мира как составляющая лингвокультурной ситуации / В. М. Шаклеин // Вестник МГУ. Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2000. – №1. – С. 73–89.

Н. М. Малюга

МОВА. НАЦІЯ: ПАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ*

Етнічно-психічні ознаки народу відбиваються на духовному світі письменника, позначаються на його мисленні, результатах творчості. Тематично-проблемні тенденції, осмислюючись у творчості багатьох митців, витворюють тяглість традиції, національно-типові характери, виявлені в індивідуалізованих персонажах. Від філософських спостережень за етнічним кругозором і системою моральних цінностей нації письменник обов'язково приходять до конкретних умовиводів про долю окремої людини, її психологію поведінки, етику й мораль, що виявляються в національному характері. Проблема репрезентації національного характеру в національній літературі за своєю суттю є невичерпною, такою, що не може втратити актуальності, вона потребує вивчення, не заангажованого ідеологією.

Письменники сучасної доби приділяють чимало уваги мовному питанню насамперед тому, що «його невирішеність є індикатором загального становища українського етносу в українській державі» [5, с. 9]

Людина перебуває в режимі життя, на яке специфічно впливають етнічна спільнота й суспільство. Взаємодія особистості з поліетнічним «чужим» середовищем наштовкується на сукупність узаємопов'язаних різноманітних факторів, серед яких визначальними стають асиміляційно-конвенціональні. Протягом століть українці не мали своєї сталої державності, яка б охороняла національні інтереси й права, регулювала суспільне життя, етнічну й духовну неуцербність, це змусило націю скористатися так званим «захисним імунітетом» самозбереження:

– *Де ви народилися?*

– *В Києві. А де ж іще?*

---

* Малюга Н. Мова. Нація : прагматичний аспект / Наталя Миколаївна Малюга // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Вип. 21. – Ч. 1.: Аспекти духовності української літератури. – К. : Акцент, 2005. – С. 205–211.

- *Але ви так добре розмовляєте по-українськи.*
- *Знаєте, в українському середовищі багато мужчин <...>*
- *Серйозно? – з жахом запитав він.*
- *Цілком...*
- *І тільки заради цього ви заговорили по-українськи?*
- *А хіба цього мало? Моя сестра з боку батька взагалі заговорила мовою суахілі, як попався відповідний чоловічина.*
- *А якою мовою ви говорите з хазяями цього дому?*
- *Переважно мовою національного спілкування. З українськими інкрустаціями.*
- *А з матір'ю? Чоловіком? Сином?*
- *Із свекрухою, – в тон йому продовжила вона, – я обцяюсь суржиком. Так вона мене краще розуміє і передає восени картоплю.*
- *Ви така прагматична?*
- *Ну, а то як? Почала з вами російською, то надулися, як сич. А перейшла на рідну, то й гарного вина дістали [3, с. 176–177].*

Персонаж тримає у своїх руках увесь процес комунікації, зокрема схему взаємодії з адресатом. Одне з чільних місць посідає такий аспект спілкування, як прагматичні пресупозиції, а саме: оцінка мовцем інтересів, думок, поглядів, психологічного стану, особливостей характеру і здатностей розуміння адресата. Комунікативні стратегії адресанта залежать від особи адресата, його готовності чи неготовності саме до запропонованих адресантом типу, напряму, тональності спілкування [1, с.106].

Як зауважують В. Піскунов, С. Піскунов, українці за імперських часів постраждали від здійснення політики формування «нової історичної спільноти – радянського народу» – фактично спільноти російськомовних етнічних маргіналів. І нині не можна ігнорувати наявні результати здійснення «національно-інтернаціональної» політики в імперській лабораторії масового створення та відтворення цих маргіналів [5, с. 7]

Етнокультурний конфлікт породжує відчуття роздвоєності, вимушеного або добровільного балансування між «своїм» і «чужим», причому не лише у світоглядному аспекті, індивідуальному світосприйманні, а майже на всьому культурному просторі певного етносу, де кожна особистість (а також традиція, символ тощо) вступає в контакт з інородним буттям, зокрема логосферою, уявленнями, стереотипами поведінки, смаками, звичаями та ін. [2, с. 211].

Мовець у ролі адресанта вступає в комунікацію з певною, чітко окресленою метою, яка є основним «енергетичним» стрижнем [1, с.105] побудови конкретного тексту. Мовленнєва стратегія й тактика, типи мовленнєвої поведінки залежать від ілюктивних намірів адресанта, його комунікативної мети. Наприклад: <...> *заходили до кав'ярні, де каву*

варили майже так само, як на Вірменській у Львові, брали по чашечці і голосно розмовляли по-українськи.

– Эт кто та-кие? Па-аляки? Чехи? – дивувались у кав'ярні, а вони навмисне вживали галицькі звороти, щоб більше бути схожими на іноземців [3, с. 181]. Як бачимо, правила розмови, так звані «максими спілкування» підтримуються учасниками спілкування, що навмисне послуговуються галицькими зворотами.

Духовна культура є тим чинником, за допомогою якого «етнос не тільки консолідувався, але й розвивався, примножувався і врешті-решт витворив міцний код нації, без якого жоден народ не спроможний на самоутвердження» [6, с. 7]. Розуміння глибинних узаємозв'язків мови й етносу дозволяє обґрунтувати роль мови як фактора етнічної консолідації.

Суспільно-політичні, національно-культурні орієнтації, релігійні уподобання, господарсько-економічна діяльність, стиль життя етносу є тими чинниками, що визначають глибину протиріч, які історично склалися в умовах співіснування етнічних груп, наприклад: *<...> я шагаю на Маскве, а по Києву я ганяю з торбами* [3, с. 177–178]. У цьому випадку опозиція «Київ» – «Москва» може бути доповнена такими членами ряду, як «свій» – «чужий», «на щодень» – «на вихід». Коли Київ асоціюється з домом, побутовими клопотами, то Москва – з офіціозом, показовістю.

Як у мовному питанні, так і в національному загалом простежується практика подвійних, навіть потрійних стандартів: якщо від особи певної національності можна отримати зиск, контакт із нею бажаний, то соціальна оцінка зі знаком «+»; якщо ж представники різних етносів співіснують у паралельних вимірах або ж ситуація контакту не спричиняє чи й не передбачає позитивних наслідків – оцінка зі знаком «–». Наочним прикладом може слугувати усталений погляд слов'ян, згідно з яким євреї – висококласні адвокати, банкіри, політики, музиканти, актори, лікарі. Проте годі сподіватися на уникнення іронії в оцінці професійних якостей євреїв, задіяних у виробничій чи сільськогосподарській сфері. Порівняймо: [3, с. 185; 4, с. 347, с. 368].

Так, наприклад, на запитання «Чи рекомендована особа є успішним адвокатом?» відповідь «Він єврей» є вичерпною, у такому випадку кращої характеристики не потрібно. Однак інформація про те, що єврей працює автомеханіком чи вчителем праці, сприймається щонайменше з іронією, під сумнів ставиться його професійна майстерність. У свідомості українця єврей-стоматолог викликає довіру, а єврей-рятувальник – паніку.

Людина постає як сукупність речових якостей, своєрідний товар. Оскільки «як на товарному ринку, так і на ринку особистостей

функціонує один і той самий принцип визначення їхньої мінової вартості» [2, с. 205], залишається лише визначити цю вартість, щоб не продешевити, не помилитися, більше отримати користі, соціальних дивідендів.

Ідеологічні звички не дозволяють помітити слушності й необхідності відмови від протистояння народів, оскільки етнічні пристрасті не дають можливості вбачати у співробітництві народів користь, загальний інтерес для суспільного добробуту.

Наявність «компліментарності», згідно з природничо-науковим тлумаченням процесів етногенезу, лежить в основі появи різноманітних форм міжетнічних контактів – від приязних, доброзичливих, коли виникають так звані міжетнічні симбіотичні зв'язки між різними етносами, до зв'язків, що постають на засадах так званої негативної «компліментарності» [2, с. 60]:

– *Знаєте, я хотіла вас спитати... ну... люди мають різні національності... ну, то у вас теж є своя нація... я не знаю, як це сказати... я дуже добре ставлюсь до вашої нації...*

– *Дякую, – відповів я. – Цю націю можете називати євреї.*

– *От, от – євреї! – вигукнула співрозмовниця, вражена мою відвертістю. Ви не ображаєтесь на це слово, а кажуть, що багато хто з вашої нації ображається.*

– *Ображаються на слово жид, – відповів я, відчуваючи генетичну втому від цієї багатовікової бесіди євреїв з аборигенами всіх країн світу* [4, с. 369].

Сучасна художня література прищеплює необхідність, культивує потребу жити не манкуртами – без духу, без мови, а національно свідомими людьми. Історичні події зумовлюють зміну ментальних настанов, на одне з чільних місць виходить прагматизм, проте не можна уявити сучасний світ поза лояльним ставленням людини до свого етносу.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.

2. Життя етносу : соціокультурні нариси : [навчальний посібник] / Б. Попов, В. Ігнатов, М. Степико та ін. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.

3. Квіти в темній кімнаті : Сучасна українська новела : Найяскравіші зразки української новелістики за останні п'ятнадцять років / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. – К. : Генеза, 1997. – 432 с.

4. Опудало : Українська проза, сатира, гумор, іронія 80–90 років двадцятого століття / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. – К. : Генеза, 1997. – 384 с.

5. Піскунов В. Сон демографічного розуму, або Чи може етнографічна політика в Україні не враховувати інтересів українського етносу? / В. Піскунов, С. Піскунов // Урок української. – 2002. – №8. – С. 6–9.

6. Скуратівський В. Наш національний феномен / В. Скуратівський // Березина. – 1992. – №1. – С. 5–12.

Н. М. Малюга

**МОДЕРНІЗОВАНА НЕЦЕНЗУРНІСТЬ
У ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ***

Різноманітної лайки не бракувало і не бракує в усному мовленні. Не таїна, що в українській літературній мові вульгаризмами послуговувалися класики художньої літератури І. Котляревський, І. Франко, І. Світличний, В. Винниченко, О. Довженко, аби реалістично відтворити усне мовлення персонажів, засвідчити їхній низький культурний рівень, викрити духовну нищість, зрештою, створити особливий побутовий колорит, підсилити експресію.

У сучасній українській літературі ціла плеяда авторів спочатку по-юнацьки зухвало заходила мережити власні тексти obscenною лексикою (табуйованими, тобто недрукованими, нецензурними, нелітературними, словами і виразами), потім, начебто подорослішавши і наситившись спорадичним уживанням матюків, почала методично латати білі лайливо-лексичні плями потенційних читачів. Нині лайка в дискурсі сучасної української літератури стала своєрідним маргінальним поетичним феноменом.

Масове розширення сфери дії ненормативної лексики, її агресивна експансія привертає до себе увагу лінгвістів, культурологів, соціологів. Якщо є явище, наука його ігнорувати не може.

Українська прикладна лінгвістика не оминає питання функціонування лайливої лексики. Так, ще 1970 р. Л. Жаркова захистила дисертацію, де подається класифікація лайливої лексики, пов'язаної з трудовою, суспільною та ін. діяльностями людини. Однак проблема obscenної лексики нині стоїть гостро і далека від свого розв'язання.

Уся obscenna непохідна лексика в українській мові нараховує близько 30 слів. Однак, за підрахунками вчених, середньостатистична людина за своє життя вживає нецензурні слова біля 230 тисяч разів.

Лайливість постає з неконтрольованості думки (від неї, до речі, також інші неконтрольовані фізичні процеси). Лайка на письмі «гріховніша», ніж в усному мовленні, адже написання, що розгортається в просторі, можна обірвати, змінити; язик стримати важче. Складається

---

* Малюга Н. М. Модернізована нецензурність у дискурсі сучасної української літератури / Наталя Миколаївна Малюга // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Вип. 33. – Ч. 1.: Аспекти духовності української літератури. – К. : Твім інтер, 2009. – С. 279–284.

враження, що зраджує почуття міри, відмовляє вроджений смак. Не дивно, що відвідувачка одного з Інтернет-форумів, присвяченого функціонуванню обценної лексики, у наївному захваті пише: «А я сама купила німецько-український словник лайливих слів. Я так багато не знала матюків, що капець».

Свого часу Олександр Довженко з величезною майстерністю виписав образ неграмотної баби, з уст якої злітає складена нею нашвидку молитва до Матері Божої, до святих, пересипана прокльонами на голову власному онукові: *Як повисмикував він з сирої землі оту морковочку, повисмикуй йому, царице милосердна, і повикручуй йому ручечки й ніжечки, поламай йому, свята владичице, пальчики й суставчики. Царице небесна, заступнице моя милостива, заступись за мене, за мої молитви, щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі святої, ні божого грому. Миколаю-угодинику, скорий помочнику, святий Юрію, святий Григорію на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шапіль поточила....* Ця по суті молитва-прокльон, попри все, звучить для українського вуха, як пісня. Читаючи відомі рядки, що вже стали хрестоматійними, мимоволі усміхаєшся.

Той-таки Олександр Довженко не міг припустити, що він чи його колеги по перу (нагадаємо, що в художньому тексті реалізується естетична функція мови як засобу виховання прекрасного) уживатимуть слова, які в суспільстві з діда-прадіда прийнято вважати відразливими, непристойними. Класикові достатньо лаконічно зауважити на адресу свого персонажа: *...закрутив таку гучну лайку, що виписати її на папері наважиться б хіба великий письменник, та й то в нетверезому стані...* [1, с. 637]. Сучасні літератори, що вдаються до жонглювання лайкою будь-якого штибу, напевне, або переконані у своєму статусі «великого письменника», або пишуть лише в стані, якого можна досягти за допомогою допінгу.

Одразу відкидаємо закиди про те, що в окремих ситуаціях без уведення обценної лексики письменнику неможливо адекватно відтворити андеграундову дійсність. На підтвердження своїх слів знову відсилаємо до О. Довженка, аби не лише переконатися в його стилістичній вправності, а й повчитися припасовувати кожне слово так, щоб ніхто не засумнівався в доречності побудови мікротексту:

–Зрадники! Так вашу так, і так, і так... Предатели! Так вашу так, і так, і так... Боягузи! Так вашу так, і так, і так...<...>

– Під суд оддам! Так вашу так, і так, і так... Розстріляю! Так, розтак, перетак, нехай!..

<...> Всі вже погодилися з промовою генерала. Всі потупились перед ним і смиренно хитали головами, мовляв, – ой вірно ж як, вірно,

золоті слова [1, с. 610–611]. Далі по тексту йде цілком прозоре «тлумачення» інтер'єктивів: *...цими неначебто зашифрованими зовнішньою брутальністю словами генерал Макар Нечипорук що хотів сказати? Він хотів сказати: «Дорогі мої синочки, який мені жаль, що я вже не молодий лейтенант, не сержант, що не можу я вже особисто кинутися з вами в атаку на клятого ворога!» <...>*

«Що вже літа мої і мій високий чин не дозволяють мені самому врубатися з вами у ворога, і гнати його, і троцити, й ненавидіти його. Сьогодні я лише посилаю вас у бій...Діти мої, гордість моя і надіє! Як багато вимагається сьогодні од вас. Як багато поклала на вас історія... Батьківщина в неволі!.. Чуєте!» [1, с. 612].

Ми не беремо на себе роль апологета моральності, не заперечуємо об'єктивно наявне, але проти зухвалого використання лайки для хизування, куражу, провокації. Нині постмодерн – аж надто лайливе слово, щоб приваблювати до себе читача, хай навіть і необтяженого інтелектом. Читання таких текстів не сприяє розширенню читацької аудиторії.

Скажімо, якщо у Володимира Маяковського вилучити всі міцні вирази – Маяковський суттєво від цього не постраждає, оскільки не бульварна лексика була суттю його новаторства. Свідомо не наводимо у приклад так би мовити «причесаного» Олександра Іранця. Після того як автор позмінював окремі місця, його тексти стали вихолощеними: зрадило почуття міри і стилю. Якщо ж вилучити матюки в Леся Подерев'янського, то від нього нічого не залишиться, адже подекуди складається враження, що в його текстах, крім матюків, годі чогось шукати.

2008 року ТОВ «Астра Рекордс» випустила «етнодиск» названого автора (29 треків, тривалість звучання 4 години 41 хвилина). Запис здійснено в колі слухачів. Судячи з реакції, схожої на тваринний сміх, або тих слухачів можна було перерахувати на пальцях рук і ніг, або їм просто заціпило. Після гірлянди матюків укрсучітмен (від укрсучіт – українська сучасна література) робить вичікувальну паузу, розраховуючи на «ги-ги-ги», а те «ги» якесь аж занадто кволе. Відтак не можемо погодитися з безапеляційним твердженням Віктора Пушкаря, що *«гордо підняті прутні укрсучітменів симпатичніші за зморщуваті цюцюрки радянських класиків»* [3], хоч до такого порівняльного аналізу, звісно, і не мали наміру вдаватися.

Якщо покоління не може заявити про себе культурою, то намагається заявити про себе в такий спосіб. Звичайно, це епатує публіку, привертає увагу, але говорити про якийсь естетично-культурний рівень не можна. Російський богослов протоієрей Євгеній Попов пише, що той, хто вживає лихослів'я, насамперед ганьбить честь матері, зневажає встановлені богом закони народження, забуваючи, що й сам народився через плотську похоть. Як зауважує Андрій Гнатюк, на початковій стадії лайка співвідноситься з

міфом про шлюб Неба і Землі. Усе зводиться до плодючості: Небо (бог грози) поливає Землю, і вона стає плодоносною. На другій стадії в ролі діяча виступає собака (як противник бога Перуна), який оскверняє Землю. На ще вищій стадії об'єктом лайки постає жінка (носить плід, дає життя). Цю образу мовець переадресовує матері співрозмовника, про що вона не знає і не може захистити себе від прокляття [1].

За свідченням американських науковців, поточна інформація впливає на гени, оскільки ДНК може сприймати людське мовлення. Усі наші розмови з точки зору фізики є акустичними хвилями, які вловлює орган слуху й передає до головного мозку – так відбувається усвідомлення почутого. Дотепер уважалось, що на цьому все й завершується, але виявилось, що мозок відправляє наше мовлення далі у вигляді електромагнітних коливань на «порожні» ділянки ДНК і поводить ця інформація по-різному: нейтральна довго не зберігається, а негативна спричинює тимчасові зміни у структурі намистинок, а отже, затримується на довше. Сварки, скандали – це, безперечно, джерело негативної інформації. Якщо вони повторюються постійно, структура «порожніх» ділянок увесь час перебуває в зміненому стані, і це позначається на спадковій частині. У результаті цих впливів імунітет послаблюється і на світ з'являються хворобливі діти.

Модернізована нецензурність, безперечно, надає колориту сучасній літературі (але якого?). Чергування лайки з натуралізмом, перебільшений інтерес до фізіології та всього сороміцького перетворює художню літературу на парканню творчість. Складається ситуація, як в анекдоті, коли є що згадати, та немає чого розповісти дітям. Звісно, якщо матюкання в крові, то допоможе, мабуть, лише переливання.

Література

1. Гнатюк А. Література з брудом і прокльонами / А. Гнатюк // Волинські спархіяльні відомості. – 2007. – №4 (29). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoslavja.lutsk.ua/vev/statija/?newsid=405>

2. Довженко О. Кіноповісті. Оповідання / О. П. Довженко / [упорядн. Ю. Е. Григор'єва]. – К. : Наукова думка, 1986. – 711 с.

3. Пушкар В. Суспільна мораль. До пристойного визначення непристойності / В. Пушкар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://maidan.org.ua/static/mai/1236613188.html>

Н. М. Малюга

**НАРОДНА ПЕДАГОГІКА В ДИЛОГІЇ М. СТЕЛЬМАХА
«ГУСИ-ЛЕБЕДИ ЛЕТЯТЬ», «ЩЕДРИЙ ВЕЧІР»***

У передмові до повістей М. Стельмаха «Гуси-лебеди летять», «Щедрий вечір», що має промовисту назву «Під колючими вітрами часу», В. Панченко пише: «Його устами говорив хлібороб, який протягом віків витворив надзвичайно колоритний лад життя зі своєю мораллю, звичаями, якщо хочете – зі своєю естетикою, педагогікою, етикою» [3, с. 6]. Трохи далі дослідник додає: «за Стельмаховими творами можна вивчати українську народну естетику і народну педагогіку» [3, с.16], «вони дають багатий матеріал для засвоєння секретів народної педагогіки» [3, с. 17].

За М. Стельмаховичем, в українській народній педагогіці можна виділити п'ять провідних компонентів: 1) народне родинознавство (фамілогію); 2) народне дитинознавство (педологію); 3) батьківську виховну пансофію; 4) етнодидактику; 5) педагогічну деонтологію [4].

Народна фамілогія репрезентує знання і досвід українського народу щодо будівництва міцної, щасливої, здорової сім'ї. Народне дитинознавство концентрує в собі усталені погляди народу на дітей, емпіричні знання про умови й рушійні сили їхнього успішного розвитку.

Батьківська виховна пансофія передбачає народну мудрість соціалізації та етнізації дитини в сім'ї на основі передачі їй матір'ю та батьком духовного й виробничого досвіду, родинно-побутової культури, прищеплення моральної поведінки.

Народна дидактика відображає знахідки нашого народу в галузі розумового й світоглядного розвитку дітей. Реалізується вона переважно через рідну (материнську) мову, загадки, прислів'я і приказки, скоромовки, казки, оповідання, участь у посильній праці, дитячі ігри та забавки.

Народна педагогічна деонтологія обстоює етичну сферу, обов'язкову для кожної людини, як-от: прищеплення дітям змалку працьовитості, любові до рідної мови й культури нашого народу, шанобливе ставлення до батька й матері, землі, хліба, природи, збереження честі родини, піклування про молодших, хворих, калік, людей похилого віку, знедолених [4, с. 5–6].

---

* Малюга Н. М. Народна педагогіка в діалогії М. Стельмаха «Гуси-лебеди летять», «Щедрий вечір» / Наталія Миколаївна Малюга // Матеріали наукових читань з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Стельмаха : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2012. – С. 56–66.

На прикладі родини Михайлика, зокрема дідуся й бабусі, М. Стельмах відтворює модель побудови щасливої сім'ї, для якої визначальним є не почуття обов'язку, не намагання полегшити селянське непросте життя, а любов, повага і турбота: *З незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювались наші вуличани. Де ж це видано так жалувати в селянстві жінку, як жалував він? Коли дідусь пізно повертався з роботи чи заробітків, то шкодував будити свою дружину, а сідав на призбі коло її вікна і отут, припадаючи росою, засинав до ранку. За це не раз його сварила бабуня. Дід обіцяв, що більше цього не буде, і знову робив по-своєму* [3, с. 86].

Сільська дитина живе у світі міфів, казок, бувальщини. Михайлик, як і годиться дітям його віку, не завжди може керувати своєю уявою, часто опиняється у владі зовнішніх вражень, ладен бавитися з дітьми сонця (*«може, воно теж має дітей»*) і навіть піти з ними на ковзанку (не відомо хлоп'яті, що розжарене сонце позбавлене щастя гайнути на ковзанку, то був би сюжет більш драматичний, ніж у казці «Снігуронька») [3, с. 240].

Український культурний простір позначений співіснуванням християнських і язичницьких уявлень. Старші представники родини намагаються передати дітям тисячолітній життєвий досвід народу, його світобачення, поведінкові приписи, норми, формують світогляд. Дітям розповідають так би мовити «адаптований» варіант світобудови, де святі *«мають хліб не з поля», «багато ходять», у них «нічого не болить», «їм добре живеться»* [3, с. 85–86].

Дитина має хоч і невеликий, але гіркий життєвий досвід: якщо комусь добре живеться, то він користується з чужої праці (*«А чого їм добре живеться?»; «А хто їм поле оре?»*). Вірити слову дорослих, адже не гідно людської мудрості й розсудливості постійно висловлювати сумнів щодо істинності того, що говорять старші; якщо ж просяться на язик якісь сумніви, слід притримати їх у голові, подумати, а потім перепитати ще раз – спитати так, щоб не образити.

Діти поділяють світ довкола себе, зокрема фауну, на «наш» (*«наша трясогузка»*) і «ворожий» (*«вража гадина»*). Зрозуміло, що дитяче серце на боці птахи, однак і Люба, і Михайлик забувають про гармонію світобудови, про потрібність усього сушого, про те, що, можливо, і той плазун своїх діток має [3, с. 181].

Хлопчик є представником родини, для якої звичні дотепи, жарти, іноді навіть кпини, проте культура сміху не дозволяє перейти межу доброзичливості. З усмішкою легше долати життєві версти, вона ніколи не сходить на глум. Михайлик любить вигадки, але їх брехнею важко назвати, бо не ради зиску вони йдуть у комунікативний простір.

У ситуації торгу Обмінної на ярмарку поведінка Михайлика вмотивована прищепленою любов'ю до тварини-годувальниці, свідчить про дбайливе ставлення до живої істоти з позиції господаря, а також про пріоритет правди у виховному процесі («*тато вчили говорити тільки правду*»). Дитина розуміє, що в серйозних справах свою фантазію не можна пускати на волю, але ще не усвідомлює специфіку ярмарку, особливості здійснення нехитрих селянських торгових операцій [3, с. 262–263].

У родині панує авторитет допомоги, обережного й уважного керівництва, доповнений авторитетом знання. До праці привчали в селах змалечку, кожен рот за столом – то робітник. Намагалися виховати любов до праці, не полишаючи дбати про здоров'я малих помічників. Так, батько женця-початківця, помітивши його втому, делікатно дає можливість відпочити сину, шануючи його гордість і зміцнюючи сили [3, с. 217].

Треба відрізнити справжній батьківський авторитет від фальшивого, побудованого на штучних принципах авторитету [2], наприклад, коли намагаються створити слухняність всякими засобами. Михайлик – *пошкодерник* [3, с. 229], *просмішник* [3, с. 247], *потякало* [3, с. 250], *варивода* [3, с. 266], *пустомолот* [3, с. 270], *шибеник* [3, с. 273], *надзигльований* [3, с. 275], проте батьки проявляють справжню мудрість: не намагаються «причесати» характер хлоп'яти, погамувати його активність, не обмежують свободи його розвитку.

Дітей у родині намагалися виховувати передусім словом. Найпереконливішим аргументом у такому вихованні була формула: то гріх. Суворо карали батьки неповагу дітей до старших, недотримання дітьми норм громадської поведінки, уживання нецензурних слів тощо. Інколи у вихованні застосовували й силу. Наприклад, коли дитина робила шкоду навмисно, і робила її не вперше. Тілесні покарання здебільшого не були сильними. О. Боряк пише: «Хоч би як там було, але фізичні покарання в Україні ніколи не визначалися жорстокістю. Найчастіше їхньою метою було не робити боляче дитині, а лише запобігти повторенню провини в майбутньому. Покарання силою переважно супроводжувалося словесним повчанням, поясненням негідності поведінки, нагадуванням про гріховність недобрих учинків» [1, с. 127]. Наведемо приклад покарання, що йде не від члена сім'ї. Чужа людина, яка знає цінність життя, не може стояти осторонь, коли дитина через брак життєвого досвіду легковажить своїм здоров'ям: *Вітряки завжди вабили нас, малечу, і своєю красою, і якоюсь таємничістю, і розмовою з самим небом, і особливо крилами, до яких, коли вони поволі рухались, можна було причепитись, на дурничку покружляти завмираючи, побачити невидимі з землі села, ще й показати пастушкам свою одчайдушність. Робили це хлопчачки, робив і я. І от одного разу, коли, затаївши подих, я*

розкошував на крилі, хтось неждано зв'язав мене руками, віддер од крила, а далі вліпив кілька ляпасів по тому місці, яке найбільше провинилося перед людьми. І тільки після такої операції я побачив не так сердитого, як наляканого дядька Івана. Раптом він пригорнув мене до себе, і в його очах я побачив велику тугу.

– Що ти робиш, дитино? – аж застогнав мельник. – Зірвешся з крила – батька-матір осиротиш або на безвік залишишся калікою. Жаль буде життя, та нічого не робиш... Не гнівайся на мене – бив тебе не я, а моя печаль.

Оті слова і туга в очах одразу розтопили мій біль і образу.

– Не будеш більше так робити? – провів дядько рукою по очах.

– Ні.

– Побожисьь.

Я побожився.

– От і маю собі хрещеника, – посміхнувся мельник і попросився зі мною, як з дорослим... [3, с. 244].

Далі дослідниця О. Боряк зауважує: «Проте могли застосувати і такі методи впливу, як примусове виконання тих чи інших робіт, а також кара голодом» [1, с. 127]. Названих радикальних заходів у виховному процесі ми не зустрічаємо в діалогі. Михайлик росте в сім'ї, де панує любов.

Хлопця вабить героїка війни. Події громадянської війни ще свіжі в пам'яті тих, хто став її учасником чи свідком. Дитина хоче чути, як воювали старші (звісно, хоробро), але не усвідомлює, скільки горя вона принесла. Михайлика вельми цікавить, якою ложкою Котовський їв куліш. Хлопчик не готовий сприйняти жахи війни, навряд чи йому хочеться дізнатися про передчасні смерті, відірвані кінцівки, пошматовані молоді тіла вояків, посиротілих дітей, скалічені душі, зруйновані родини, сини яких під час громадянської «косовиці» навели приціли один на одного. Не може доросла людина розповісти дитині «голу» правду фронтових подій, тому й віджартовується [3, с. 211].

Мовлення персонажів відображає схильність українців до різкості в оцінках тих явищ, які, з погляду народу, заслуговують осуду. Продуктивне вживання зневажливих форм є промовистою характеристикою специфіки українського світогляду: *Такого лобуряки, баламута, бельби, пустодзвона, ледаціци, брехуна, носодера, сушиголови, залицьяльника і спідничника увесь грішний світ не бачив* [3, с. 293–294]. Див. також: *книшохап* [3, с. 289], *поштуркач* [3, с. 295], *копійчаний* [3, с. 298], *слизький* [3, с. 299], *хитрий мацапура* [3, с. 300], *гріхоплут* [3, с. 308].

Для дітей завжди дуже важливо, щоб ними пишалися батьки, щоб помітили в них іскру таланту, підтримали в починаннях, щоб не стояли осторонь у ту хвилину, коли «*халамидник писателем стає*». Батько,

ховаючи справжні почуття й переживання за зневажливу на перший погляд фразу «*Оце ж написало воно якусь п'єсу*», насправді розчулений схвальним відгуком вчительки про мистецькі спроби юного драматурга, завжди швидкий на язик, він «посовістився спитати», чи пустять батьків безкоштовно на перегляд [3, с. 307].

Повісті «Гуси-лебеді летять» і «Щедрий вечір» – досвідом поколінь апробовані посібники з українського народнознавства та дитинознавства, у них акумульовано мудрість українського народу, як створити міцну родину, якій діти дарують щастя; як передати духовні скарби від покоління до покоління у спадок; як наповнити дитячу душу любов'ю до батьків, рідної землі, культури свого народу, материнської мови, пошаною до праці, до старших так, щоб обов'язок не став тягарем.

Михайло Стельмах щільно наповнив тексти, адресовані школярам, педагогічними знахідками нашого народу щодо розумового й світоглядного розвитку дітей. Українське слово під майстерним пером стало тим містком, яким проростають паростки виховання.

Література

1. Боряк О. О. Україна : етнокультурна мозаїка / О. О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.
2. Макаренко А. С. Про батьківський авторитет / А. С. Макаренко // Вибрані педагогічні твори. – К. : Радянська школа, 1950. – С.248–255.
3. Стельмах М. П. Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір : Повісті / М. П. Стельмах. – К. : Веселка, 1993. – 319 с.
4. Стельмахович М. Г. Українська національна школа і народна педагогіка / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1992. – № 7–8. – С. 3–6.

Н. М. Малога

**ПЛОЩА СВОБОДИ В ХАРКОВІ, МАЙДАН НЕЗАЛЕЖНОСТІ
В КИЄВІ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛЬНОГО АНАЛІЗУ***

Термін «когнітивний» нині, як і 10 років тому, нечіткий і «майже пустий» [7, с. 55]. Послугуватися ним, на думку Р. Фрумкіної, можна з єдиною метою, зокрема, щоб «протиставити «когнітивну» парадигму власне «структуралізму» як його розуміли лінгвісти» [7, с. 55].

Як зауважує П. Паршин, «когнітивна революція» в лінгвістиці насправді може претендувати на методологічну новизну лише за умови досить ліберального розуміння того, що таке методологія [3, с. 30]. У плані методів дослідження когнітивістами зазвичай практикується те, що можна

---

* Малога Н. М. Площа Свободи в Харкові, майдан Незалежності в Києві : спроба концептуального аналізу / Наталія Миколаївна Малога // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. IV. – С. 173–177.

назвати «надглибинною семантикою» – зі звичною для семантичного дослідження опорою на інтроспекцію і судження інформанта, звичайно самого дослідника, стосовно допустимості / недопустимості тих чи тих мовних форм. Учений вважає, що програму когнітивної граматики можна розглядати як інверсію традиційної психолінгвістики. Когнітивна лінгвістика передбачає з'ясування лінгвістичної реальності психологічних гіпотез, їх лінгвістичне обґрунтування, тобто застосування лінгвістичної методології до психологічної теорії; когнітивістика становить собою професійну лінгвістичну діяльність, теоретичну відповідальність за яку несе, однак, психологія [3, с. 32].

Незважаючи на багатовікову історію пошуку дефініції значення, воно й нині залишається остаточно не визначеним, предметом дискусій лінгвістів, психологів, логіків, семіотиків та ін. Остаточна невизначеність межі когнітології, як слушно зауважує О. Селіванова, не перешкодила виникненню маргінальних з іншими мовознавчими дисциплінами галузей, які роблять спроби пояснити рівневі мовні явища в ментально-гносеологічному аспекті. Так, поєднання семасіологічних і когнітивних досліджень знайшло відображення, зокрема, у концептуальній семантиці, що вивчає ментальну організацію концептів розуму людини [5, с. 68].

На думку Г. Почепцова, яка нам видається виваженою й обґрунтованою, завдання опису концептів, що становлять об'єкт мовленнєвоментального акту, вимагає вирішення таких дослідницьких проблем: 1) складання списку концептозмінних; 2) встановлення ступеня конкретності значення кожної концептозмінної; 3) встановлення співвідношення ступенів конкретності значень різних концептозмінних [4, с. 115–116].

Як зауважує О. Селіванова, «при ототоженні значення з певним фрагментом свідомості, позначеним мовною одиницею, вилучення з когнітивно-ономасіологічного аналізу семантики у традиційному її розумінні є не виправданим, адже значення пов'язане передусім із мовним знаком і визначає його знакову кваліфікацію» [6, с. 21]. Услід за дослідницею ми також вважаємо, що усунення значення як такого руйнує концепцію двобічності знака, суперечить принципу гомоморфізму мови й мислення.

Оскільки одна знакова форма може репрезентувати різні когнітивні структури, визначаючи власний семіотичний потенціал, то кожне значення має свою мотиваційну базу. Аналіз співвідношення значень номінативної одиниці потребує дослідження когнітивного підґрунтя семантичного розвитку як руху знака з одного фрагмента концептосистеми до іншого.

Під час всебічного дослідження проблеми значення, на думку О. Селіванової, «виникає питання про індивідуальність знання, пов'язаного зі знаком, що зумовлює суперечність між індивідуальними смислами та

конвенційним змістом, закріпленим у колективній свідомості мовців [6, с. 20]. Дослідниця приходиться до висновку, згідно з яким когнітивна семантика, транспонуючи феноменологічну теорію пізнання на проблему значення, звільнилася від тиску індивідуальних смислів і уможливила моделювання універсальних чи етнічних структур репрезентації знань як корелятив конвенційно закріплених за знаками значень [6, с. 21].

Останнім часом в Україні надзвичайно актуальним стало вивчення різних фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних, фонових знань, традицій, обрядів, вірувань, міфології і т. ін. Як відомо, концепти «свобода» і «незалежність» є одними з універсальних концептів, що мають стабільно високу цінність для всього людства.

Звернемося до здійсненого А. Вежбицькою аналізу концепта «свобода» і його аналогів в англійській, латинській, польській, російській мовах [1, с. 211–247]. Як обґрунтовано доводить дослідниця, англійське слово «freedom», латинське слово «libertas» і польське слово «wolność» мають значення, які не лише відображають різні явища в культурах відповідних народів, а й модифікували свої значення навіть у межах однієї культури. А. Вежбицька власне дослідження починає з латини. Зауважуючи, що слово «libertas» виникло в період боротьби рабів проти залежності від рабовласників (liber означало людину, яка не є рабом), учена зазначає, що римляни протиставляли «libertas» (помірну й обмежену свободу) «licentia» (непомірній і необмеженій свободі, уседозволеності). Як бачимо, «libertas» має той позитивний зміст, що передбачає прийняття рішень самою людиною в межах можливостей, наданих суспільством.

В англійській мові «freedom» залежно від сполучення з іншими словами, на відміну від латинського слова «libertas», може нести, за формулюванням А. Вежбицької [1, с. 216], негативний зміст, наприклад, «freedom from persecution» («свобода від переслідувань»), «freedom from tyranny» («свобода від тиранії»). Зі значенням, якому відповідає латинське «libertas», у сучасній англійській мові функціонує «liberty», що має позитивний сенс. Зміст англійського слова «liberty» слід розуміти як «коли я щось роблю, я це роблю, тому що я хочу це робити» [1, с. 219], натомість «freedom» описово передається як «якщо я хочу чогось не робити, я можу не робити цього» [1, с. 216]. Для англійської культури більш характерне слово «freedom» на позначення свободи, оскільки воно спирається на можливість вибору незалежно від того, докладено чи ні зусилля для її здійснення; оскільки семантика саме «freedom» відповідає провідному в англосаксонській культурі ідеалу ненав'язування.

В американському варіанті англійської мови задля характеристики свободи суспільства здебільшого вживається слово «liberty», у той час як

«freedom» функціонує на позначення індивідуальної свободи людини [1, с. 222]. (У США політична свобода пустила глибоке коріння, потреба в боротьбі за неї стала неактуальною, потребує захисту насамперед свобода особистості, що спричиняє зниження частоти вживання слова «liberty» і звуження його значення).

У польській мові певним аналогом названих вище слів є лексема «wolność». Однак польська ментальність з огляду на історичний досвід довготривалої боротьби польського народу за незалежність пов'язує його переважно з поняттям національної незалежності. Слово «wolność» належить до лексики так би мовити високого стилю, і хоч воно й використовується для характеристики особистої незалежності людини, проте ніколи не вживається на позначення «мирських», морально нейтральних свобод. В останньому випадку в польській мові використовується слово «swoboda», яке є близьким за значенням до російського слова «свобода», але не тотожним йому, оскільки має більш тривіальне значення [1, с. 247].

З усіх значень багатозначного слова «свобода» в російській А. Вежицька виокремлює два значення: «боротьба за свободу» й «невимушеність, легкість деяких дій» [1, с. 235]. Так, англійські вирази «freedom from interference» («відсутність втручання»), «freedom from hunger» («відсутність голоду») не можна перекласти російською чи українською мовами як «свобода от вмешательства», «свобода від втручання» в першому випадку та «свобода от голода», «свобода від голоду» – у другому. Як правило, і в російській, і в українській мовах це слово асоціюється з вивільненням, тобто зі словом «воля».

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає такі значення багатозначного слова «свобода»: **Свобода** 1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень у суспільно-політичному житті якої-небудь верстви або всього суспільства; воля // Державний суверенітет. 2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін. 3. Життя, існування і т. ін. без залежності від когось-небудь, можливість поводитися на свій розсуд. 4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі. Свобода слова. 5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. 6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь. 7. заст., рідко. Простота, невимушеність у поведженні. 8. розм., рідко. Вільний від праці час [2, с. 1109].

У подальшому викладі для нас інтерес становить перше значення слова «свобода», яке тлумачиться як «державний суверенітет». Видається цілком умотивованим, що центральну площу Харкова, першої столиці незалежної України, названо площею Свободи. Нагадаємо, що Харків – осередок української державності часів визвольних змагань

1917–1920 рр. Саме тут Перший і Другий Універсали Центральної Ради проголошували автономію України у складі Росії, Третій – утворення Української Народної Республіки, відповідно до Четвертого Універсалу Україна стала незалежною державою.

Натомість центральна площа сучасної столиці України має назву майдан Незалежності. Знову звернемося до Великого тлумачного словника сучасної української мови: **Незалежність** Абстр. ім. до **незалежний**. **Незалежний** 1. Від кого – чого і без додатка. Який не залежить від кого-, чого-небудь, не підкоряється комусь, чомусь. // Самостійний, рішучий у поведінці, діях і т. ін. (про вдачу, характер людини). // Який виражає або свідчить про самостійність у поведінці, вчинках і т. ін. 2. Самостійний у міжнародних відносинах та у внутрішніх справах; суверенний [2, с. 601].

Як бачимо, перше значення слова «свобода» і друге слова «незалежність» у частині другій («суверенітет») практично збігаються. То чому ж у Харкові площа Свободи, а в Києві майдан Незалежності, а не навпаки? Такого розгулу свободи (див. також значення 3, 4 слова «свобода») на межі з анархією, який спостерігався за часів УНР, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії, незалежна з 1991 року Україна не знала. Не дивно, що у свідомості пересічного українця концепт «свобода» асоціюється з волею, світоглядним плюралізмом, а «незалежність» – із державотворенням.

Зауважимо, що на початку 90 рр. майдан перейменовано у зв'язку з набуттям Україною державності. Після революційних подій 2004 року висувалася пропозиція вкотре змінити назву на майдан Свободи. Мотивація видається досить прозорою: реалізація можливості вияву суб'єктом (у цьому разі виборчого процесу) своєї волі розуміється як свобода; майдан став тим місцем, де обстоювалося право на свободу волевиявлення. Проте з огляду на вікову боротьбу народу України за суверенність, цінність її здобуття, семантично ваговитішою видається назва з ключовим компонентом «незалежність» для головного майдану європейської столиці з історією в понад 1500 років. Охочим до чергових перейменувань не варто забувати, що номінативні процеси ґрунтуються на багатовимірності та нелінійності інформаційних структур, які є результатом взаємодії вербальних і невербальних, мисленневих і немисленневих каналів отримання інформації.

Нарешті порівняймо значення лексем «майдан» і «площа»: **Майдан** 1. Велике незабудоване місце в місті або селі; площа. // Базарна площа [2, с. 504]; **Площа** 2. Велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан. Базарна площа [2, с. 779]. Спираючись на словник, можна визначити, що головною диференційною ознакою площі, на відміну від майдану, є її пов'язаність з вулицями. Проте концепт не

існує у вигляді чітких понять. У ньому зведено принципово важливі для людини знання про світ і відкинуто несуттєві уявлення. Так, на концептуальному рівні пов'язаність чи непов'язаність великого незабудованого місця з вулицями є несуттєвим, невизначальним. Майдан – осередок буремних подій, місце народних віче (згадаймо рядки класика «На майдані коло церкви революція іде»). Не випадково після Помаранчевої революції синонім площі майдан у свідомості українців перейшов у розряд власних назв і безпомилково ідентифікується як майдан Незалежності. Крім того, майдан – це й люди, учасники подій.

Отже, у формуванні концепта задіяний не лише мовний, але й увесь чуттєвий, фізичний, історичний і соціальний досвід людини. Різниця між семантичним і концептуальним представленням значення може прояснити структури значень слів більш точно й послідовно, а також дати семантичне підґрунтя для дослідження значень слів і моделей лексикалізації в різних мовах. На часі дослідження, спрямовані на розмежування лексичного і концептуального рівнів представлення значення.

Література

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 211–258.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : Перун, 2003. – 1440 с.
3. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / П. Б. Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19–42.
4. Почепцов Г. Г. Языковая ментальность : способ представления мира / Г. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.
5. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. Селіванова. – К. : Вид-во українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
6. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
6. Фрумкина Р. М. Теории среднего уровня в современной лингвистике / Р. М. Фрумкина // Вопросы языкознания. – 1996. – №2. – С. 55–67.

Н. М. Шарманова

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ
У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ***

У світлі сучасних наукових парадигм лінгвокультурологічні й етнолінгвістичні студії посідають особливе місце, оскільки відбивають

---

* Шарманова Н. М. Вербалізація соціокультурних стереотипів у фразеологічній картині світу / Наталя Миколаївна Шарманова // Мова і культура : Серія : Філологія. – Т. V (117) : [матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, присвяченої проф. Д. С. Бурого] (Київ, 23–27 червня 2008 р.) / Інститут філології Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2009. – Вип. 11. – С. 56–60.

безпосередній зв'язок між інтралінгвальними й позамовними складовими. Етнічна специфіка виявляється на різних рівнях структурування мовної та етнокультурної картин світу. Дослідження питань етнокультурної ідентифікації й соціалізації, різних аспектів національного світосприйняття представлено у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Особливим науковим зацікавленням позначені проблеми стереотипізації культурно-історичного досвіду певного народу та міжкультурної комунікації. Відтак культурно-специфічний смисл є тією одиницею нового лінгвістичного напрямку, що «віддзеркалює динамічну міжособистісну природу інтеракції носіїв різних культур» [2, с. 8].

Етнічна своєрідність культури найвиразніше виступає саме у стереотипізованій поведінці. Набір стереотипних форм людської діяльності, притаманний даному етносу, не обмежується лише сферою обрядів і звичаїв. Стандарти поведінки властиві спілкуванню, соціалізації, що найвиразніше відображається у фразеологічній системі мови як репрезентанта глибинних смислів. Вторинна (глибинна) фразеологічна семантика розкриває інформацію, яка співвідноситься з поняттями «національне бачення», «дух народу» та формує національно-мовні стереотипи.

Кожний народ світу має свою психологію, ментальність, що виявляється в етнічній картині світу, соціокультурних стереотипах і установках як результатах матеріальної й духовної діяльності народу. Наведені фактори детермінують національні коди будь-якої культури, що є прецедентом, притаманним кожній нації, оскільки виступають еталонами її розвитку. Лише еталонне, стереотипне у досвіді народу, пов'язане з культурними традиціями та загальнозрозуміле для усіх носіїв мови, лежить в основі мовного знака.

Стереотип за своїми функціями наближується до культурних установок, ідеологем. Стереотипом позначають «стандартну думку, що вимірює діяльність тієї або іншої соціальної групи чи індивіда» [4, с. 20]. Стереотипи є своєрідними орієнтирами людини в житті, що створюють опозицію «свій – чужий», систематизуючи знання про навколишній світ.

Під соціокультурними стереотипами розуміють «спрощені уявлення (про людей, їх поведінку, риси характеру, зовнішність; події, факти та відношення між ними). Соціокультурні стереотипи, що виражаються мовними знаками, служать когнітивними зразками для категоризації світу й орієнтирами соціалізації мовної особистості» [1, с. 3].

У сучасній теорії й практиці культурної та міжкультурної комунікації наявне розмежування стереотипів на етнічний (автостереотип, гетеростереотип) та національно-культурний. Етнічними стереотипам номінують відносно стійкі, схематизовані уявлення, судження, емоційно забарвлені оцінки моральних, розумових, фізичних

тощо якостей, характерних для представників різних етнічних спільнот [2, с. 165]. Унаслідок вербалізації культурно-когнітивних категорій постають цілісні, стандартні етнічні портрети слов'ян і неслов'ян, зокрема: *білоруси* лагідні, *росіяни* відкриті, *українці* працьовиті й хазяйновиті; *євреї* хитрі й ледачі; *китайці* трудолюбиві; *німці* пунктуальні, дисципліновані; *цигани* – волоцюги та крадії тощо [3, с. 133; 4, с. 20].

Презентабельною в соціокультурному плані виступає вітчизняна фразеологія і пареміологія, що розкривають специфіку української ментальності: *багатий* – нечесний, а *бідний* – щирий. Крім того, ці концепти можуть містити емоційно-оцінне значення або мати соціальну, психологічну конотацію, а саме: *багата /новна/ хата* – велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь [6, с. 921]; *багатити думкою* – потішати себе намірами, задумами, уявленнями і т.ін. [6, с. 16]; *бідна голівонька /голова/* [зі словами *моя, наша*] – уживається для вираження відчаю, розпачу [6, с. 29, 181]; *бідна /порожня, пуста/ кишеня (калитка)* – 1) мало, нема грошей; 2) хто-небудь бідний, не має грошей [6, с. 29, 374]; *бідний (небагатий) на розум* – розумово обмежений, нетямущий [6, с. 29].

Національно-культурні стереотипи – це схематизовані і певною мірою односторонні образи явища, людини, речі тощо, які ґрунтуються на одній (чи кількох) приписуваних останнім рисі аксіологічного характеру, що вважається типовою для всього класу денотатів; суб'єктивні поняття мислення й мовлення, яке є невід'ємною складовою мовної картини світу певного етносу та засвоєння в процесі соціалізації особистості, оволодіння нею національною мовою і культурою [2, с. 166].

Національні стереотипи являють собою актуалізацію однієї з вірогідних сем у значенні слова, як стверджує В. Мусієнко, «образно кажучи, «флюс» у семантиці» [3, с. 133]. Цікавим видається відстежити це на матеріалі із зооморфичним компонентом. Так, у слов'янських культурах образ віслюка асоціюється з когніціями «*тупий*» («*упертий*»). По-іншому сприймають його американці: осел у них – це уособлення чиновника, урядовця. На Сході й у Середній Азії цей концепт має майже протилежне маркування – *символ трударя*, – визначається як унікалія, що пояснюється багатьма антропо-, етно-, історико-, соціо- та іншими чинниками.

В українському семіозисі своєрідною конотацією наділений образ вола. Пригадаємо тут символічність назви твору Панаса Мирного «*Хіба ревуть воли, як ясла повні*» та фіксацію у фразеосистемі значної кількості мовних одиниць, ключовим словом яких є лексема *віл*, наприклад: *Як (чорний /той/) віл* [зі словами *робити, працювати*] – дуже важко, надмірно [6, с. 129]; *Як віл* [зі словом *здоровий*] – уживається для підсилення ознаки [6, с. 129]. Зі сміховою культурою українців співвідноситься фразема *Чорний віл на ногу наступив* – хто-небудь

одружився і зазнав усіх неприємностей, пов'язаних із подружнім життям [6, с. 129]. Зневажливу семантику подає ряд ФО на кшталт *Як віл до браги* [зі словами *допаستися, добратися*] – без почуття міри, жадібно [6, с. 129]; *Як віл на рогатину* [зі словами *лізти, йти*] – настирливо, вперто, нехтуючи небезпекою [6, с. 129]; *Як віл обуха / перед обухом/* [з дієсловами] – використовується з фатальною невірою в можливість відвернення якоїсь загрози, небезпеки; покійно, приречено, безнадійно [6, с. 129].

Як засвідчують наведені факти, за різними розуміннями одного і того ж образу стоять найскладніші механізми тривалої стереотипізації когнітивної діяльності людської свідомості. Відповідно, це не лише відтворює національний стиль комунікації, а й може спричинювати певні міжкультурні бар'єри при спілкуванні, зокрема лінгвокультурні «пасти», унаслідок чого ускладнюється міжкультурний діалог і виникають комунікативні девіації.

Фразеологічна картина світу створюється за допомогою виразно маркованих, етномовних образів: *Видно пана по халяві; Сіра свита – /зневаж./* бідний селянин у дореволюційній Росії [6, с. 781]. Вербалізація етноконцепту «*свита*» здійснюється у чотири етапи: по-перше, відбувається співвіднесеність концепту з етимомом відповідного слова; по-друге, формується внутрішня форма – смисловий центр концепту-образу; по-третє, проводиться символізація значення; нарешті, проходить міфологізація концепту як дія символу в парадигмі культури (М. Алефіренко). Порівняємо з афористичною вербалізацією цього концепту: *Для ближніх знято тисячі свитин* (Л. Костенко).

Соціокультурні стереотипи пов'язані також із мотивуванням значення фрази та її внутрішньою формою. У процесі комунікації внутрішня форма піддається зміні й поступово модифікується за умови втрати когнітивних складових концепту, що відбувається у нових реаліях та їх динамічному мовному відображенні. Нова ситуація в суспільстві сприяє появі неофразем, які активно функціонують в політичному, мас-медійному, рекламному дискурсах. Так, до узуальних фразем на зразок *Хата скраю* [6, с. 921], народних порівнянь *В хаті, як у дзеркалі, загаті, люстрі, загаті, пуделечку, раю, пеклі, хаті* [5, с. 17]; *Хата, мов двір, заїзд; Хата, як писанка, квітка, лялечка, перстін;* *Чужа хата, як свекруха; Хата чужая, як свекруха лихая* [5, с. 18] додалися інші, що відтворюють сучасну, змінювану етнокартину світу: *Маленька хатинка; Українська хатинка /хата/; Картопляна хата* тощо. У ситуації нової інтерпретації світу такі неофраземи постають одним із засобів ментального освоєння дійсності.

Отже, українська фраземіка як сукупність національно-культурних (когнітивних) моделей світобудови утворює концептосферу мови, що утримує етнічні уподобання й еталони поведінки. Соціокультурні

стереотипи визначають характер конотації мовних значень, створюють своєрідну семантичну ауру мовного знака. Вони зумовлюють розширення неологічного простору сучасної української літературної мови в обновлюваній картині світу.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Когнитивно-семиологическая лингвокультурология : Истоки и методологические основы / Н. Ф. Алефиренко // Знание. Язык. Культура : [материалы Международной научной конфер.]. – Тула : «Петровская Гора», 2007. – С. 3–8.

2. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.

3. Мусієнко В. П. Українська етнографічна лексика : ідентифікація та типологія / В. П. Мусієнко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 130–137

4. Токарев Г. В. Семиотика : [учеб. пособие] / Г. В. Токарев. – Тула : Изд-во Тульского гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2007. – 147 с.

5. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упорядн. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.

6. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т / За ред. В. М. Білоноженко. – К. : Наукова думка, 1993. – 984с.

Н. М. Шарманова

В. ФОН ГУМБОЛЬДТ І О. ПОТЕБНЯ : ЕТНОСОФІЯ МОВИ Й КУЛЬТУРИ В АСПЕКТІ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ *

Серед сучасних наукових підходів до вивчення мовних досліджень варто виокремити етнолінгвокультурологічне спрямування, що відбивають безпосередній зв'язок лінгвальних явищ з культурними. Такі тенденції пояснюються тим, що на сьогодні більшість парадигм лінгвістичних знань має антропоцентричну основу. У лінгвістиці *антропоцентризм* використовується при вивченні мови як продукту людської діяльності, сфери збереження досвіду, знань і культури. За такого підходу мова інтерпретується в контексті духовного світу особистості. Антропоцентризм мови розкриває її сутність як засобу пізнання предметного світу і людської волі [1, с. 26].

Фундаментальні засади антропоцентричного підходу, що становить підвалини етнолінгвософії, закладені працями В. фон Гумбольдта й розбудовані у науковій спадщині О. Потебні, який переосмислив тезу свого попередника *«Межі мови моєї нації означають межі мого світогляду»* (В. фон Гумбольдт).

---

* Шарманова Н. М. В. фон Гумбольдт і О. Потебня : Етнософія мови й культури в аспекті антропологічної лінгвістики / Наталя Миколаївна Шарманова // Україна і Німеччина : етнокультурні, лінгводидактичні та мистецько-духовні обміни, взаємозв'язки та взаємовпливи : зб. наук. праць : [матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції] (Кривий Ріг, 15 травня 2009 р.) / М-во освіти і науки України; Криворізький державний педагогічний університет / ред. : М. Б. Євтух (голова), А. В. Козлов (відп. ред.). – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – С. 174–180.

У науковій літературі для робіт в аспекті когнітивної проблематики використовується дефініція «антропологічна лінгвістика», наприклад, замість терміна «етнолінгвістика» [4, с. 88–89]. В. Постовалова, наголошує на тому, що залучення «людського фактору в мову» дозволить відкрити новий ракурс залежно від мовної картини світу: «Уведення поняття картини світу в антропологічну лінгвістику дає змогу розмежовувати два різновиди впливу людини на мову – феномени первинної <...> і вторинної антропологізації» [Цит. за 5, с. 52].

Антропологічний підхід до мови, за якого її вивчення має здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю людини, культурою й духовним життям народу є провідною ідеєю лінгвофілософської концепції В. фон Гумбольдта. Досліджуючи природу і властивості мови загалом, лінгвіст комплексно описує її багатовимірність: *«Мову необхідно розглядати не як мертвий продукт (Erzeugtes), але як творчий процес (Erzeugung)»; «Мова є не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia)»* [2, с. 69–70]. Мова закладена в самій природі людини й необхідна задля розвитку її духовних сил, формування світогляду. Вона є той орган, який творить думку: *«Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken»* [2, с. 75].

Мовознавець обстоює нерозривність понять тріади *«мова – нація – культура»*, розглядаючи її складники як дихотомію – *«мова і народ, мова і культура»*. Визначальною є думка вченого: *«Мова є ніби зовнішній вияв духа народів: мова народу є його дух, і дух народу є його мова, і важко уявити собі що-небудь більш тотожне»* [2, с. 68]. Мова – це душа в усій її сукупності. Вона розвивається за законами духа, і кожна конкретна мова пов'язана з духом народу – носія цієї мови. Тому *«дух»* народу можна пізнати тільки через мову: *«Духовна сила є найбільш життєвою і самостійною першоосновою, а мова залежить від неї»* (В. фон Гумбольдт).

Націоцентрична спрямованість лінгвістичних поглядів В. фон Гумбольдта пояснюється потребою об'єднання германської нації (ця думка пізніше розвинута з проекцією на рідну мову й у лінгвософії О. Потебні). За твердженням німецького дослідника, мова є одночасно надбанням окремої нації та витвором індивідів за умови, що кожна людина покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують її очікування. Народ – це спільність людей, що розмовляє однією мовою. Сутність мовної компетенції та етнічної соціалізації індивіда розкривається у словах: *«Засвоєння мови дітьми – це не ознайомлення зі словами, не просте закладання їх у пам'яті й не наслідувальне повторення їх, а зростання мовної здатності з роками і вправлінням... У дітей відбувається не механічне заучування мови, а розгортання мовної здатності»* [2, с. 78–79]. У цьому аспекті наголошується на тому, що залежність мов від національного походження є досить прозорою, оскільки *«національне походження має*

велику владу над усіма виявами індивідуальності, а з останньою в свою чергу найбільш інтимно пов'язана й будь-яка мова» [2, с. 79].

Дослідник, розв'язуючи проблему «*індивід – народ – мова*» не лише подав суперечність між соціальним та індивідуальним у мові, а й на ґрунті розуміння однієї мови поєднав колективний та індивідуальний антропоцентризм, що було з часом розведене різними лінгвістичними школами. В. фон Гумбольдт поставив одне з центральних питань загального мовознавства – щодо взаємовідносин особистості й суспільства у мовленнєвій діяльності, у творенні мови. Індивід не протиставляється народу, як це подається у філософських трактатах, починаючи від часів античності, – *людина чи народ?* Індивід і народ, на думку мовознавця, становлять єдине ціле, де провідна роль належить суспільству. Разом із тим кожна окрема людина впливає на мову, бо роль суспільства передбачає безперервну діяльність його члена.

Однією з фундаментальних засад етнолінгвокультурологічних студій сьогодні є таке положення: мова відіграє важливу роль у пізнанні навколишнього світу, у формуванні досить визначеної «картини світу» (*Weltbild*), що створюється під впливом тієї чи іншої мови як відображення певного способу уявлення позамовної реальності, тобто національної внутрішньої форми мови, світогляду її народу. Мова не безпосередньо відображає світ, а інтерпретує його, тому в кожній мові закладено своє світобачення. Мова є посередником між людиною і зовнішнім світом. За Гумбольдтом, кожна мова утворює тканину, зіткану з понять та уявлень певної частини людства: «*разом із рідною мовою ми сприймаємо ніби частинку нашої самості*» [2, с. 80]. Мови по-різному членують світ: те, що в одній мові передається одним словом, в іншій розподіляється між двома словами, а ще в іншій – взагалі не має словесного вираження. Пізніше це положення В. фон Гумбольдта розвинули Е. Сепір та Б. Уорф, довівши, що процеси сприйняття й мислення зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови [1, с. 51]. Отже, Гумбольдт заклав методологічні засади етнолінгвософії, на які спиралися і від яких відштовхувалися у своїх наукових пошуках інші мовознавці.

Найяскравішим, на думку В. А. Звегінцева, інтерпретатором ідей видатного німецького лінгвіста й філософа у славистиці став О. Потебня. Відштовхуючись від гумбольдтівського вчення про мову, О. Потебня заснував новий – психологічний – напрям у вітчизняній лінгвістиці, у межах якого вчений подає оригінальне розуміння сутності мови, слова, думки. Спираючись на твердження Гумбольдта про *творчий* характер мови («*Мова є щось постійне і водночас у кожний момент змінне. Мова – організм, який вічно себе породжує. Це жива діяльність людського духа, єдина енергія народу*»), український лінгвіст розглядає мову як

«енергейю», діяльність: «в мові, якщо розглядати достатньо тривалі її періоди, все рухливе і ніщо не досягає до кінця» (О. Потебня). У праці «Думка і мова» (1862) основна увага акцентується на діяльнісно-творчому характері мови. Тому вже хрестоматійним став афоризм О. Потебні: «Мова – це засіб не виражати вже готову думку, а створювати її... вона не відображення готового світосприйняття, а діяльність, що його формує».

Твердження В. фон Гумбольдта про тотожність мови й «духу народу» набуло в концепції Потебні суттєвої трансформації. Погоджуючись із тим, що дух без мови неможливий, учений зазначав: «Прийнявши <...> дух у розумінні свідомої діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки за посередництва слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, бо сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є першою за часом подією» [3, с. 37].

Найпомітніше розходяться погляди О. Потебні та В. фон Гумбольдта на поняття внутрішньої форми. У німецького вченого це перш за все форма в мові – зовнішня (звукова, граматична тощо) і внутрішня. Внутрішня форма є основною в мові порівняно із зовнішньою та своєрідною, неповторною для кожної мови. Вона акумулює культурний досвід народу, фіксує особливості національного світобачення і втілюється в зовнішній формі мови.

По-іншому розглядає «внутрішню форму» О. Потебня. Ключовою в його лінгвофілософських поглядах є дефініція «внутрішня форма слова». При осмисленні слова й художнього твору найголовнішими, на думку мовознавця, є т. зв. три «стихії»: «**зміст** (або ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому із нього поняттю; **внутрішня форма, образ**, який вказує на це поняття, відповідає уявленню (що також має значення як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприймань, або на поняття) і, нарешті, **зовнішня форма**, у якій об'єктивізується <...> образ» [3, с. 128].

У низці робіт О. Потебня осмислює етномовне бачення світу, мовну картину світу українців у загальнославистичному контексті. Питання щодо етносу й мови, взаємовідношення націй і мов, народу й індивіда, дво- і багатомовності, майбутньої долі націй і мов, слов'янської міфології знайшли своє відображення у працях «Думка і мова» (1862), «Про долю та споріднених із нею істот» (1866), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905) тощо. Уже в першій своїй друкованій праці – магістерській дисертації «Про деякі символи у слов'янській народній поезії» (1860) – О. Потебня під впливом розвідок М. Костомарова й Ф. Буслаєва виявляє інтерес не лише до образності народнопоетичної мови і символіки язичницької дописемної культури, а й порушує питання теорії мови, зокрема щодо зв'язку слова з думкою [6, с. 53–59].

Видатний О. Потебня розв'язував найважливіші проблеми мовознавства комплексно, у тісному зв'язку з історією народу, його

міфотворчістю, віруваннями, звичаями. Індивідуальність, яка творить, і народ-творець – це дві царини, де мовознавець вивчав форми словесної творчості. Лінгвофілософська концепція вченого як підґрунтя вітчизняної етнософії й етнопсихології актуальна задля розуміння національної природи мовної особистості.

Отже, етнософія мови забезпечує єдність поглядів на неї та національний характер, мову і народну психологію. Антропоцентричний підхід, започаткований В. фон Гумбольдтом і розбудований О. Потебнею, дає змогу розглядати мову в її відношенні до культури, а також взаємодії мовних, етнокультурних та етнопсихологічних чинників у функціонуванні мови. Антропоцентрична парадигма ґрунтується передусім на основі розуміння мовних явищ і репрезентації національних феноменів як відображення ментальних структур, а відтак передбачає їх реалізацію в аспекті антропологічної лінгвістики.

Література

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт; пер. под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с.
3. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
4. Семенов О. М. Етнолінгводидактична культура педагога. Практикум : [навчальний посібник]. / О. М. Семенов – К.-Глухів, 2006. – 251 с.
5. Тхорик В. И. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация : [учеб. пособие] / В. И. Тхорик, Н. Ю. Фанян – [2-е изд.]. – М. : ГИС, 2006. – 260 с.
6. Широкопад С. Х. Питання про відношення думки до слова в магістерській дисертації О. О. Потебні «О некоторых символах в славянской народной поэзии» / С. Х. Широкопад // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 53–59.

Н. М. Шарманова

ДУХОВНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ АФОРИСТИКИ*

Проблема духовності (бездуховності) не є новою, однак вона привертала і продовжує привертати широкі кола науковців, мистецтвознавців, філософів, релігійних діячів (С. Анісимов, С. Воркачов, С. Кримський, І. Лосев, В. Соловійов, С. Франк та ін.). У наукових розвідках розкрито розмаїття власних підходів щодо усвідомлення феномену духовності в контексті суспільно-історичного розвитку, постановку

---

* Шарманова Н. М. Духовний вимір національної афористики / Наталя Миколаївна Шарманова // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 16 : [матеріали III Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська література : духовність і ментальність»] (Кривий Ріг, 24–25 жовтня 2003 р.) / М-во освіти і науки України ; Криворізький державний педагогічний університет / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К. : «Твім інтер», 2003. – С. 690–699.

проблеми, способи її вирішення. Суперечливий характер цих позицій, відсутність єдиного методологічного підходу щодо поняттєвого апарату і цілісного розуміння духовності як загальнокультурного явища спричиняють виділення трьох напрямків сутності духовності: культурного, філософського, релігійного. Відповідно до цих векторів існують відмінні тлумачення природи духовності, зумовлені різним осмисленням сутності людини, її місця в історії, Всесвіті й структурі Універсуму. Спільною, загальнолюдською тенденцією синтезу духовності є концептуальне освоєння таких вихідних положень, як розширення й вербалізація свідомості, самоусвідомлення, тотожність мікро- і макрокосмосу, регулювання поведінки людини як складової соціуму за допомогою системи духовних цінностей та ідеалів.

Національна афористика є невичерпним джерелом для дослідження духовного потенціалу українського етносу, у ній «відбито й актуалізовано основні життєві цінності нашого народу» [2, с. 31]. Афоризм являє собою певну духовну субстанцію, що є засобом конденсації образно-логічної думки. І в цьому виявляється, на наш погляд, подвійна лінгвокультурологічна сутність афоризму. З одного боку, він акумулює мудрість, традиції та досвід поколінь, виступаючи витвором «нашого історичного буття і національної свідомості» [3, с. 5]. По-друге, афоризм є однією з форм раціонально-образного осмислення сучасності. Слушною виступає думка, що українська афористика «має всі підстави для того, щоб стати активним духовним здобутком нашого сучасника» [2, с. 32].

Відомий логічний афоризм *Можна все на світі вибирати, сину, Вибрати не можна тільки Батьківщину* (В. Симоненко) проиятий високим розумінням патріотичного обов'язку, внутрішньою переконаністю й вірою у високі суспільні ідеали та моральні цінності. Поетичне переосмислення концепту *Батьківщина* тяжіє до абстрактності й філософського узагальнення. Цей символ не вичерпується однією якоюсь реалією, а цілим комплексом образів: роду, батьківської оселі, рідної землі, мови, менталітету. Подібної сили й громадянського звучання набуває образний афоризм *Нема вітчизни в тебе, але у неї є ти!* (Л. Костенко), що входить до семантичного поля «Батьківщина». У розглянутих афоризмах концепт *Батьківщина* має виразно автохтонний характер, бо комплексне семантичне його наповнення можна розширити: це і доля, велич історії, спогади про дитинство, могили предків, мрії про майбутнє.

Афоризм виступає як стійкий семантичний комплекс, образно-логічна формула, в основу якої покладено мовний концепт. Саме він відображає реалізацію знака-символу, що подає, крім прагматичної установки, інформацію про світогляд і світосприйняття автора.

Концептуалізація світу в лексичній семантиці, як на наш погляд, ґрунтується не лише на універсальних, а й містить етнічний компонент. Необхідною складовою частиною досліджень афоризмів сучасної літературної мови є їх систематизація за семантичними ознаками і розгляд основних тематичних полів, що розкривають систему етнокультурних цінностей. Відповідно до ключового концепту логічних і образних афоризмів виділяємо семантичні поля «Батьківщина», «людина», «душа», «мораль», що репрезентують духовний потенціал української афористики.

Центром семантичного поля «Батьківщина» є концепт *Батьківщина*, який згруповує інші лексеми: *Вітчизна, Україна, край, земля*, наприклад: *А що за народ без духу?* (П. Загребельний); *Народ мій завжди буде!* (В. Симоненко). Ідентифікація себе зі своїм краєм, батьківщиною, усвідомлення власної приналежності до української спільноти простежується в усіх образних і логічних афоризмах зазначеного семантичного поля. Так, процес етногенезу у вислові *Народ створюється іноді і за одну ніч, в одній битві, а просторікують потім про нього цілі віки!* (П. Загребельний) пов'язаний з актуалізацією такого асоціативного лексичного ряду, що вербально відбиває онтологію українського народу та історичні умови його становлення: *народ – ніч – битва – віки*. І хоч процеси етногенезу мають ознаки універсальності, проте формування українського етнічного «я» в загальноісторичному контексті позначено досить самотньо, зокрема: *У кожного народу свій Бог і своя душа* (П. Загребельний). Афоризм в образній формі доводить основні позиції етнолінгвістики, що «всі етноси ... оригінальні й неповторні» [1, с. 51]. Лінгвоментальний вияв полягає в актуалізації трьох ключових компонентів вислову: *народ – Бог – душа*. Вияв глибинних пластів менталітету українців відбито в образному афоризмі *Міцність – тільки в народі* (П. Загребельний), у логічній формулі *Коли в людині є народ, тоді вона уже людина* (Л. Костенко).

До семантичного поля «Батьківщина» входять афоризми, в основу яких покладено концентри *земля, Україна*, наприклад: *Земля свята і вічно оновлюватиметься* (П. Загребельний); *Калино моя – Україно! В твоїм куці – я кетяг багрянний!* (І. Жиленко); *Є боротьба за долю України* (Л. Костенко). Лексема *земля* узагальнює комплекс символічних значень, що мають духовну, астральну, світоглядну природу (Земля-мати, Земля-годувальниця, Земля-Вітчизна). Лінгвоментальний аспект виявляється у використанні асоціативних лексичних ланцюжків *земля – святість – вічність – оновлення, Україна – калина – кетяг, Україна – доля – боротьба*. Персоніфікація образів землі й України пояснюється духовним генотипом нашого народу. Українці здавна вважали землю святою і поклонялися цьому образу-тотему, причому вияв поваги до життєвої сили землі часто межував з її обожненням. Тому і

маємо, що земля – це символ життя, безмежності космічного коловороту. Умотивованою виступає персоналізована дія: *вічно оновлюватиметься*.

Лексема *калина* як лінгвальне відображення символу Батьківщини, роду українців, неперервності й гармонії життя виступає засобом смислової конкретизації концепту *Україна*. Символічна основа афоризму поглиблюється шляхом актуалізації лексичного ряду *калина – кущ – кетяг*. Номінація родової приналежності, форми, кольору плодів (*кетяг багряний*) розкриває особливості світосприйняття українців, бо *калина* – це також і символ нескороеності та стійкості.

Семантичний блок «людина» включає афористичні вислови, у яких відстежується взаємодія лінгвокультурних елементів у структурі «людина – Всесвіт»: *Ти знаєш, що ти – людина* (В. Симоненко); *Людина просто так не бунтує. Людина противиться насильству, неправді й гніту; Найбільшу ж довіру викликають натури найпростіші. Вони надійні й зрозумілі* (П. Загребельний); *Ростити людину – це радість* (О. Гончар). В образних афоризмах сутність людини осмислюється з позиції активного оцінного ставлення до цього філософського феномена. Експресія досягається за допомогою позитивної оцінки людських якостей. Людина постає як виразна особистість, наділена свідомістю, волею і здатна активно перетворювати світ.

Образні афоризми в мові сучасного художнього дискурсу позначені також виявом позитивно-негативної експресії: *Ще не народився чоловік, що їв би чужим ротом і за якого б хтось спав, любив, дихав; Люди з'єднуються в народ для безсмертя, тоді знов розходяться кожен по своїх закутках, щоб жити і вмирати* (П. Загребельний). У розглянутих афоризмах відбито етнокультурну, етнопсихологічну специфіку світосприйняття українців. Людська особистість як складова етноспільноти з властивими їй ментальними виявами, вербальними показниками концептів-атохтонів репрезентована лексичними рядами (*чоловік: не народився – спав – любив – дихав; люди: з'єднуються – розходяться; жити – вмирати*). Таке поєднання опозицій «люди / народ», «не народився / дихав», «жити / вмирати» передбачає актуалізацію відповідних асоціативних блоків та їх полярну оцінку з боку реципієнта як позитивну чи негативну.

Нульовою експресією концепту *людина* позначені афоризми на зразок *Люди завжди живуть в жорсткій віці* (П. Загребельний); *Кожна людина дилетант. Тільки різної градації* (Р. Іваничук). Вияв мовної експресії щодо лексеми *людина* пояснюється актуалізацією інших лексем у межах вислову – *віки, дилетант*. Саме ці слова характеризуються емотивною реакцією й певною оцінкою: *віки жорсткі, дилетант різної градації*.

Яскраво виражену негативну експресію простежуємо в образних афоризмах, де лексеми *людина* і *Всесвіт* знаходяться в полярних

відношеннях, наприклад: *Людина вигадала сама себе і від того страждає. А насправді – вона ніщо; Усе створено природою для її власного самовдоволення, вона – велика егоїстка – сама себе і народжує, і любить, і нищить, а людина – лише випадкова її частка* (Р. Іваничук). В опозицію вступають концептуальні засади «антропоцентризм / геліоцентризм», що вербально представлено асоціативними рядами: *Людина – ніщо, людина – природа, велика егоїстка – випадкова частка*. Опозиція «людина / ніщо» позначає психофізичні процеси (*вигадала – страждає*). Опозиція «людина / природа» розкриває ряд персоналізованих дій, що становлять різні семантичні явища: синонімію (*власного самовдоволення – велика егоїстка, створено – народжує*); антонімії (*усе – частка, народжує – нищить*). Досить виразним є: *усе створено природою – а людина – лише випадкова частка*). На наш погляд, негативна емотивна оцінка концепту *людина* пояснюється узагальненням у сучасній афористиці тенденцій до знецінення сутності людини. Проте можна вести мову і про самознищення людської особистості як найвищої суспільної цінності, зваживши лише на вислів *Люди бувають страшніші за диявола* (П. Загребельний).

У мові українського художнього дискурсу логічні афоризми позбавлені шкали оцінності ключових концептів, оскільки спрямовані на позитив і містять настанову або повчання, наприклад: *Людині бійся душу ошукать, бо в цьому схибиши – то уже на віки; Шукайте цензора в собі* (Л. Костенко); *Людину можна вбити, але вона після цього може стати вічною* (П. Загребельний). Логіка повчання ґрунтується на розкритті національної специфіки концепту *людина*, вербалізуються такі семантичні коди: *людина – душа, бійся ошукать – схибиши, людина вічна, вбити – стати вічною*. Глибинний духовний потенціал міститься в логічній формулі *Великим треба ставати серед великих* (П. Загребельний). Логіка повчання має модальні відтінки необхідності дії (*треба ставати*), стилістичне явище тавтології (*великим – великих*).

Лінгвоментальними ознаками характеризуються образні афоризми на позначення тематичного блоку «душа»: *Душа людська проростає з болю; І душі каламутніють* (П. Загребельний); *У закутку душі хай буде трохи сад; Душе моя, не плач* (Л. Костенко). У розглянутих афоризмах концепт *душа* мотивується як комплекс смислових значень на таких світоглядних позиціях, зокрема: філософсько-матеріалістична, де душа означає початок біологічного існування людини (*душа проростає*); філософсько-ідеалістична, у якій семантичне ядро лексеми *душа* виступає як духовний, нематеріальний початок в людині. Саме таке смислове наповнення розкриває красу моральної характеристики особистості, означає рівень її суспільної поведінки, наприклад: *Собори душ своїх бережить, друзі...* (О. Гончар); міфологічна, де концепт *душа*

осмислюється з погляду космогонічних елементів «вода», «вогонь», «повітря». Паралель «збовтана вода» (неспокій) / «душі каламутнюють» містить відголоски міфологічних уявлень. У вислові *У закутку душі хай буде трохи сад* (Л. Костенко) наявні натяк на тотемізм дерев (*сад*), локалізація душі (*у закутку*); фольклорна, де концепт «душа» розкриває суб'єктивні емоційні стани психіки людини з використанням поезики народних пісень *Душе моя, не плач* (Л. Костенко). Розкриттю негативних емоцій – страждання – сприяє не лише фольклорна стилізація (поширене звертання, означено-особова непоширена структура речення), а й саме маркування душі як внутрішнього двійника людини.

У мові сучасної української афористики виділяємо вислови з концептом «душа», що конкретизують соціально-біологічний статус людини, наприклад: *Жіноча душа завжди грішна і завжди велика* (П. Загребельний). Лексема *жіноча* вказує на статеву приналежність душі, визначаючи цілий блок культурологічної інформації: психологічну відмінність жіночої душі від чоловічої, постійну якісну характеристику відповідно до моральних норм – негативну (*завжди грішна*) і позитивну (*завжди велика*).

Семантичне поле «мораль» включає дві тематичні групи афоризмів, смисловим центром яких виступають бінарні категорії: 1) моральні цінності: *Добро твориться просто – ні за так* (І. Драч); *Мужність не дається напрокат; Нехай тендітні пальці етики торкнуться вам серце і вуста* (Л. Костенко); *Брат мудрості – величний супокій* (Д. Павличко); 2) аморальні принципи: *Ні, безчестя само в собі кару несе...* (О. Гончар); *Щодня, щохвилини ми вбиваємо людей; Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі, а знаходимо ненависть ще більшу* (П. Загребельний).

До першої тематичної групи входять образні афоризми, у яких розкривається своєрідний моральний етнокодекс. Ключові моральні ознаки несуть в собі або прозору семантику *Правда людська – наша мати* (Л. Костенко); *Найвища краса – краса вірності* (О. Гончар), або позначені символічним змістом: *Сумління – річ тендітна і марка* (Л. Костенко). Символіка афоризмів спрямована на внутрішнє, духовне переосмислення ряду моральних категорій і становить логічну формулу на зразок *Хай буде все пробачене пробачено; Не треба думати мізерно* (Л. Костенко); *Хіба чекати плати за добро?* (І. Драч). Національну специфіку людського світосприйняття передано шляхом актуалізації слів-образів *добро, мужність, етика, правда, сумління* та комплексом відповідних персоналізованих дій: *добро – твориться, мужність – не дається, пальці етики – торкнуться, все пробачене – пробачено, за добро – чекати плати.*

До другої тематичної групи семантичного поля «мораль» відносимо афоризми, що репрезентують категорії бездуховності, наприклад: *Зло яскравіше, ніж добро; Чесністю світ не здивуєш, а от скандальна слава – теж слава* (Р. Іванчук), *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко). Семантичним ядром висловів є аморальні категорії, представлені лексемами *зло, слава (скандальна), слабкість*. Ці концентри розкривають засади «*духовного Чорнобілля*», які все-таки мають місце в українському соціумі, хоч і сприймаються нами як відхилення від моральних норм. Тож виразно негативною оцінною експресією позначені афоризми на зразок *Нема границь гіркої неволі* (П. Загребельний); *З довіри твоєї сім шкур вже злутили* (В. Забаштанський), де бінарною опозицією позначені лексеми *воля / неволя, довіра / недовіра*.

Отже, концепти *Батьківщина, людина, душа, мораль* становлять собою глибинні ментальні сутності, включені в систему етнокультурних духовних цінностей. Ключовими для розуміння цих лінгвоконцептів є символи *край, Вітчизна, калина, вода*, комплекс моральних категорій і персоналізовані асоціативні ряди, де відбилися не лише прагматичні установки, а й світогляд і загальне світосприйняття авторів-носіїв мови. Афористика як феномен духовної культури нації формує концептосферу мови, у якій сконцентровано зберігаються уявлення етносу про світ і яка репрезентує культурну психоментальну інтеріоризацію дійсності.

Література

1. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
2. Калашник В. С. Українська поетична афористика як джерело естетичного сприймання основних життєвих цінностей / В. С. Калашник // Українська духовна культура в системі національної освіти: [тези доповідей та повідомлень наукової конференції] (Харків, 18–19 квітня 1995 р.). – Харків: ХДУ, 1995. – С. 31–33.
3. Українська афористика. – К.: Просвіта, 2001. – 320 с.

Н. М. Шарманова

ЕМОТИВНА ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ В СЕМАНТИЧНІЙ БУДОВІ АФОРИЗМІВ (на матеріалі прози П. Загребельного)*

Комунікативно-когнітивна сутність мови як суспільно-культурного й природно зумовленого явища в сучасних дослідженнях постає лінгвістичною проблемою «номер один» і визначає методологічні засади співвідношення мови, мовлення й мислення. У парадигмі когнітивної теорії

---

* Шарманова Н. М. Емотивна інтеріоризація дійсності в семантичній будові афоризмів (на матеріалі прози П. Загребельного) / Наталя Миколаївна Шарманова // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 2. – С. 291–295.

мова якраз і є тим механізмом, який забезпечує взаємодію «особистість ↔ зовнішній світ». Оскільки реальність не дана людині безпосередньо, а створюється й інтерпретується нею, то об'єктом дослідження в мові є дійсність, що піддається активним змінам з боку суб'єкта, який також у свою чергу залишається складовою частиною Всесвіту. Мова виступає знаряддям такого перетворення. Результатом цього процесу постає певна концептуальна картина світу, що сприймається учасниками комунікації або як еталонна, або як викривлена об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Співвідношення «світ – людина – мова», відповідно, має специфічне відображення в різних типах мислення.

Афоризм як генералізована мовна одиниця містить суспільно важливу інформацію про реальну / уявну дійсність, що позначається на кореляції національної та індивідуальної картин світу. В афористичних висловах крізь призму авторських інтенцій відбувається формування концептосфери мови, у якій сконцентровано зберігаються уявлення етносу про світ і яка репрезентує психоментальну інтеріоризацію дійсності. Під інтеріоризацією розуміють процес формування понять, уявлень, відомостей про світобуття, рефлексію довкілля у свідомості індивіда або в етносвідомості [4, с. 233].

З логіко-філософської позиції афоризм є категоричним судженням з постулативною формою твердження про наявність у дійсності певного стану речей. Така ознака афоризму дає змогу логікам використовувати їх як універсальні твердження, у яких універсальність має власну специфіку.

Афоризм кваліфікується нами як логічне, образне судження узагальнюючого характеру, що в категоріях раціонального / парадоксального відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури: *Відчуття і розуміння власної величі живе в народі спервовіку* [2, с. 194]; *Вимірювати життя категоріями щастя чи нещастя – це суто жіноча справа* [1, с. 94]. У семантичній будові афористичного вислову постає кореляція когнітивних моделей адресанта (самого автора) й адресата (будь-кого з реципієнтів). Комунікант ніби вступає в міжкультурний діалог із письменником. Цей процес передбачає не лише наявність лінгвістичної компетенції учасників комунікації, а й потребує певної енциклопедичної інформації, що дає змогу глибинно інтерпретувати образно-символьні одиниці, якими є афоризми.

Високий ступінь афористичності мови П. Загребельного є виразною ознакою його ідіолекту. Проза митця містить велику кількість висловів, яким властивий формульний характер, універсальність загальної референції, автономний текстовий статус, здатність неодноразового відтворення в мовленні, а відтак, і входження до національної когнітивної бази: *Замки будовано з примусу, собори – з набожності* [2, с. 62]; *Що суворіша істина, то більше обурює проти*

себе той, хто її проповідує у всій оголеності [2, с. 25].

Афоризм П. Загребельного позначений своєрідною двоплановістю: по-перше, виступає мовним засобом соціальної характеристики (у першу чергу – репрезентант авторського кредо); по-друге, здатний створювати й реалізувати емотивні смисли (прагматична установка мовних одиниць). Письменник продукує вислови, крізь призму яких інтеріоризує дійсність і подає досить вичерпну характеристику сучасного українського суспільства: *Звужується тільки одне: наше життя* [1, с. 50]; *Коли нічого не маєш, нічого й втратити* [3, с. 97]. Переосмислення семантики афористичних висловів, в основі яких лежать знаки-символи на позначення морально-етичних, естетичних, правових, філософських, релігійних і суспільно-політичних цінностей, відбувається з урахуванням мовних ефектів, зокрема єдності експресії, прагматики й емоцій.

Функціонування в мові творів П. Загребельного афоризмів, у яких лінгвоконцепти *людина, життя, любов, влада, смерть* тощо виступають не лише актуалізаторами вагомих емоційних тем, а й регуляторами поведінки соціуму, стає репрезентантом так званої «активної філології» (Р. Барт): *Людина створена з віри й розпачу* [2, с. 204]; *Тепер силу має змінити розмисл* [3, с. 28]. Семантико-когнітивний аспект емотивності в останні роки набув ознак пріоритетності в мовознавчих студіях і відокремився в напрямок лінгвістики емоцій (окрема галузь «активної філології») [6, с. 46]. Загальновідомо, що однією з основних функцій мови є експресивна. Оскільки експресивність виступає властивістю мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, то емоційність є однією із складових частин експресивності. Поєднуючись з емоційною вербальною площиною, експресія набуває статусу емотивності. Реалізація у художньому дискурсі емотивної функції відбувається за умов, «коли мовець виражає своє почуття, своє ставлення до навколишньої дійсності або коли він хоче викликати почуттєву реакцію свого співбесідника» [5, с. 142]. Зважаючи на те, що емотивне мислення відображає активну позицію щодо навколишнього світу, то «емотивна експресія, крім експресії образності, може включати в себе й експресію оцінності» [5, с. 146].

Афористична царина П. Загребельного містить потужний потенціал вираження «афективної культури мовного суспільства, емоційної компетенції *homo sentiens*..., емоційні, комунікативні локуси, гру емоційних смислів, лексичних <...> засобів мови» [6, с. 46]. Афоризми письменника розкривають існування типових емоційно насичених ситуацій загальнолюдської комунікацій. Вони групуються у певні семантичні блоки, що передають емоційно полярні психічні стани.

До першого блоку належать афоризми, які репрезентують позитивні емоції, почуття, зокрема: ***радість***: *Відомо, що тільки рівні сміються між*

собою [2, с. 14]; *Жінка живе пристрасстю* [1, с. 39]; **щастя**: *Що таке щастя? Це звичайний випадок, який помагає вам опинитися в належний час у належному місці* [1, с. 9]; **любов**: *Завдяки існуванню любові можна перетерпіти всю нікчемність світу* [2, с. 250]; *Для любові ніколи не пізно* [1, с. 387]; **гордість**: *Магнат – це звучить гордо* [1, с. 84]; **впевненість**: *У кожного народу свій Бог і своя душа* [3, с. 177]; *Хліба не замінити золотом* [3, с. 253]; **софійність**: *Мудрі думки залишаються мудрими думками, хоч хто б під ними підписувався* [1, с. 319]; **виправдання**: *Можновладців прославляє їхнє становище, багачів – багатства, полководців – перемоги, вбивць – жорстокість* [3, с. 39]; *Злякана жінка втрачає всю свою природну принадність* [1, с. 295] тощо.

Другий семантичний блок становлять афоризми, у яких емотивна експресія позначена негативними почуттями й емоціями: **сум, журба**: *Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону* [3, с. 183]; *Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?* [3, с. 134]; **недовіра**: *При безкоштовному лікуванні здоров'я не варте нічого* [1, с. 280]; *Старість – визволення від усього непевного і нерозумного* [1, с. 13]; **тривога, біль**: *Загадковість завжди бентежить* [1, с. 314]; *Душа людська проростає з болю* [3, с. 194]; **страх**: *Страшна покинутість уночі* [3, с. 5]; *Найстрашніше, коли розум відступає перед силою* [3, с. 24]; **безнадія**: *Всі дороги будуть німими, коли покинеш рідну землю* [2, с. 8]; *Мовчазна безнадійність руху* [2, с. 7]; **іронія**: *А влада – це ніби справжній оргазм* [1, с. 306]; *Найкраще на Україні живе той, хто найкраще руйнує, розкрадає і розпродує* [1, с. 207]; **гнів та обурення**: *Вузькоплечі завжди намагаються взяти крутістьвом, облудою, хитроцями* [3, с. 27]; *Завжди нас нема вдома, коли нищать наш дім* [3, с. 133]; **ненависть**: *У негідників завжди невинні очі* [3, с. 55]; *Чоловіків треба тримати, як звірів у клітці* [1, с. 252] тощо. Окреслені семантичні блоки становлять емоційно-сміслову поле афористики П. Загребельного. У розглянутих висловах відбувається реалізація почуттєвої сфери (емоцій, переживань, психічних внутрішніх станів, світовідчужань). Масштабність емоційного-сміслового поля, що входить до загального емоційного простору творів, засвідчує високий рівень емоційної компетенції самого адресанта, а відтак і впливає на адресату комунікації.

Гру емоційних смислів відображено у висловах типу *Для народу однаково, що культура, що вміння пекти пряники* [1, с. 389]; *Страждати можна тяжче не від самого зла, а від думок про це зло* [3, с. 117]; *Світ надто жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто зтяжливу гру* [3, с. 91]; *Жінки не повинні вірити нікому, бо їх завжди обурюють* [1, с. 92]. Емоційний ефект досягається градацією експресем зі взаємовиключними (однаково – культура – пряники; жорстокий світ – зтяжливу гру, страждання – зло; вірити – обдурювати) або перемінно близькими

смыслами (*страждання – думок; не повинні вірити – завжди обдурюють*). Афоризми виступають емотивними знаками ситуацій, у яких номіновано екстраполярні почуття й емоції.

Оскільки експресія властива одиницям усіх рівнів мовної системи й афоризм включає до свого складу ці одиниці, то вважаємо за потрібне проаналізувати вияв емотивної семантики в афоризмах П. Загребельного саме в такому аспекті. Безпосередньо й найбільш виразно номінують емотивність в афоризмах письменника психологічно вмотивовані слова, які можна розмежувати на дві групи: 1) експресеми-реакції; 2) експресеми-стимули. До першої групи належать лексеми, які виступають «сигналами» або «симптомами емоцій» [5, с. 178], але не мають поняттєвого підґрунтя: а) емоційні вигуки: **Ох**, *у кожного свій Бог і надії свої!* [3, с. 102]; **Гей**, *не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати* [3, с. 254]; **Що ж**, *усі ми по-своєму дикі, та в кожного душа своя* [3, с. 194]; б) видільні, підсилювальні частки: **Тільки** *у великому ділі порятунку* [3, с. 105]; **Тільки** *дурні тішать себе думкою, ніби знають усе про людей* [3, с. 104]; **А хто** *під Богом ходить, то великим зватися гріх* [3, с. 258]. У розглянутих афоризмах експресивні засоби виступають показниками, експресивними сигналами таких емоцій, як досада (*ох*), захоплення (*гей*), розчарування (*що ж*), схвалення (*тільки*) тощо.

Друга група емоційної лексики, яка становить емоційне ядро афоризмів П. Загребельного, представлена комплексом експресеми-стимулів, які «виконують подвійну роль: об'єктивно-номінативну і суб'єктивно-оцінну» [5, с. 179].

У межах афоризму відбувається актуалізація слів, які двома способами (імпліцитно й експліцитно) можуть нести емоційну інформацію. Так, досить часто письменник вживає слова, у яких емоційний компонент є одним із визначальних при номінації певних переживань, почуттів, наприклад: *Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі, а знаходимо ненависть ще більшу* [3, с. 181]; *Хто ж сьогодні плаче, то завтра посміється* [3, с. 162]; *За сміхом ніколи не приховується насильство* [2, с. 14]; *Сміх не викликає крові й полум'я* [2, с. 14]; *Лицемірство й обман ніколи не сміються, а завжди надягають маску поважності* [2, с. 14]; *Сміх знаменує не страх, а ствердження сили, яка походить від плодючості земної, народжень і вічних оновлень* [2, с. 14].

Емотивні смисли репрезентують у структурі афористичного вислову слова з емоційним й оцінним компонентом (позитивним / негативним), зокрема такі, що мають семантику на позначення: осіб за способом життя, родом діяльності, якостями: *Вище керівництво – це декорація, низи – це тяглова сила, а все тримається на середній ланці* [1, с. 331]; *Ласкаве керівництво завжди подобається* [1, с. 292]; абстрактних понять: *Талант –*

це подвиг [1, с. 353]; *Керівник – це теж талант* [1, с. 389]; *Коли стара душа, тоді лихо* [1, с. 91]; неопредмечених рис та ознак: *Люди бувають страшніші за диявола* [3, с. 128]; *Нема границь гіркої неволі* [1, с. 65].

П. Загребельний продукує афористичні вислови, включаючи до них, окрім слів із «самодостатнім (загальномовним) емоційно-оцінним змістом» [5, с. 152], також лексеми «з ситуативним (функціональним) емоційно-оцінним змістом» [5, с. 152]. Експресивність їх виявляється лише у контекстуальному оточенні, наприклад: *Коли людина лає тебе на всі боки, то ти знаєш, що робить вона це від щирого серця* [1, с. 366]; *Жінка не повинна нічого лякатися, інакше це просто нещасна баба* [1, с. 174]. Емотивний компонент вислову (*лає, баба*) містить ознаки вульгаризмів, хоча в іншому контексті (валентні зв'язки вказаних лексем) потенційно має менш виражену експресію (*собака лає, стара баба*).

Посилюють емотивність у структурі афоризму морфологічні засоби. Особливої виразності мають вислови, у яких, на відміну від іменникового позначення суб'єкта *Жінка може бути вищою навіть за Сталіна* [1, с. 297], відбувається стилістичне маркування за допомогою займенників різних семантичних груп (відносних, питальних, вказівних, означальних тощо). Наприклад: *Хто керує, той не читає. А хто читає, той не керує* [1, с. 398]. Найбільшим ступенем експресивності позначені афоризми із суб'єктним актантом, вираженим питальним займенником: *Хто сказав, ніби Вавилонська вежа завалилася?* [3, с. 7]; *І чи ж може хто хвалитися, що він іде пущою праведною?* [3, с. 57] або займенниково-іменниковим композитом: *Що чоловік? Очеретина під вітром* [3, с. 142]. Експресивно-емоційною домінантою позначені також поєднання різних за семантикою займенників і займенниково-прислівникові сполуки: *Хто коло чого ходить, про те й думає* [3, с. 239]; *Кожен сам по собі й сам для себе* [3, с. 30]; *Кожен співає в своїй землі і про своє* [3, с. 146]. Емоційний колорит здивування, іронії, недовіри передається питальними займенниками, прислівниками й частками.

Емоційною насиченістю позначені синтаксичні засоби експресії в афористиці письменника. Оскільки афоризм виступає еквівалентом речення, то «емоційно-експресивне, оцінне ставлення суб'єкта до навколишньої реальності й до суджень про неї маніфестується у вигляді речень і зворотів найрізноманітнішої будови», що «різко контрастують із емоційно нейтральними синтаксичними структурами» [5, с. 168].

Усі синтаксичні засоби емотивності розмежовуємо на такі різновиди: 1) компоненти структурної схеми речення, на базі якого функціонує афористичний вислів; 2) позаструктурні емотивні компоненти.

Перший різновид представлений в афоризмах-еквівалентах речень, що класифікуються за різними показниками: за метою висловлювання:

розповідних *Людина – це тварина, яка будує для себе саркофаги* [1, с. 232], питальних *Коли беш собаку, то чому б не вдарити її хазяїна?* [3, с. 256], спонукальних *Хай звершитися те, що має звершитися!* [3, с. 175]; за будовою: прості *Покоряти її кидати до ніг* [1, с. 250], складні *Всі, хто тримається щосили за владу, так само ненормальні, як нафталін* [1, с. 306], надфразні єдності *Бо що таке життя? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним* [3, с. 20]; *Кожжен мучиться по-своєму. Тому довкіл нас повно великомучеників і маломучеників* [3, с. 133]; за наявністю усіх компонентів висловлювання: повні *Наговорившись за життя, жінки по смерті завжди мовчать* [3, с. 44]; неповні *Забезпечити майбуття – ось мета!* [3, с. 41]; за характером висловлюваного: стверджувальні *Слава за розум* [3, с. 39]; заперечні *Нема зажерливішого за людину* [2, с. 41].

Емоційна напруга найбільш виявляється в афоризмах, які виступають еквівалентами окличних речень: *Дар Божий! Не купити його ні за які гроші!* [3, с. 138]; *А що життя! Життя – це воля. А воля – в звитязі. От і життя все!* [3, с. 270]; *Ми – найсвідоміша частина людства!* [1, с. 312]; *Істина – у жінці!* [1, с. 310]. Саме в них відтворено інтенсивність емоцій, почуттів і душевних порухів адресанта, який проєктує емотивність власного мовлення на адресата комунікації.

Синтаксична експресія, на нашу думку, розкриває конотативний зміст афоризмів першого різновиду за бінарною емоційною опозицією «позитивне – негативне», що корелюється з логіко-модальною опозицією «ствердження – заперечення».

Другий емотивний різновид синтаксем у структурі афоризмів представлений елементами, які не входять до структурної схеми речення: звертання: *Теорія, мій друже, мертва, але вічно живе зелене дерево життя* [1, с. 80]; вставні слова: *Мабуть, ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха* [3, с. 57]; вставні речення: *Так і чоловік, думає я, повинен мати свою мету, а вже вона принесе користь* [3, с. 94].

Зазначені експресивні засоби виступають показниками душевного стану учасника комунікації. Вони є експресивними виявами різних емоційних станів, таких, як впевненість і невпевненість (*мабуть, мій друже*), переконаність.

Отже, інтерпретація української дійсності в афористичних висловах П. Загребельного створює образ цілісного гностичного процесу, який відтворює світ у двох його основних вимірах – світ реальний і світ як гру (бажаний, уявний). Афоризми митця за своєю семантичною будовою «емоціогенні (марковані емоційним характером знань, що опрідмечені в них)» [6, с. 51]. Образна й оцінна експресія відтворює емоційну сферу основних носіїв мови автора (персонажів, читачів), багатогранність відтінків думки й емоційної оцінки висловлюваного. Семантико-

когнітивні особливості афоризмів письменника розкривають емотивний фонд сучасного українського художнього дискурсу й виступають емотивними знаками, що забезпечують культурну комунікацію на емоційному рівні. Рефлексія індивідуально-авторських афоризмів спрямована на констатацію емотивних ситуацій, їх осмислення з позиції аксіологічних орієнтації та емоційний вплив на реципієнта, що зумовлює розкриття лінгвокультурологічних аспектів національної афористики.

Література

1. Загребельний П. А. Брухт : Роман ; Гола душа : Повість / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2002. – 399 с.
2. Загребельний П. А. Євпраксія : Роман / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2001. – 350 с.
3. Загребельний П. А. Я, Богдан / П. А. Загребельний. – К. : Укр. центр духовної к-ри, 1994. – Кн. I. – 224 с.
4. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психогногнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
5. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : [монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.
6. Шаховский В. И. Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен / В. И. Шаховский // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 46–52.

Н. М. Шарманова, Т. І. Вавринюк
ЕТНОНИМИ В ПАРЕМІЙНИХ КЛІШЕ*

Паремії як репрезентанти етнокультурної інформації визначають вимір суспільних норм з урахуванням фонових знань комунікантів, проєктують стратегію їх поведінки в соціумі. Для паремій властива стереотипність образної побудови, за якої економно відтворюється конкретна ситуація з виокремленням таких її сторін, що можуть стати узагальненою формою передачі типових сценаріїв. На характер референційної складової та семантичної мотивації пареміологічної одиниці впливають клішованість, афористичність і сентенційність. Клішованість – це властивість тексту сприйматися глобально, як наявне конструктивне й семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у відповідних комунікативних ситуаціях [4, с. 38].

Паремії зберігають і відтворюють етнічний досвід на рівні аксіоматичних приписів і прагматичних преференцій, дають змогу програмувати й пояснювати різні ситуації в щоденному спілкуванні, забезпечують універсальність і аргументованість комунікативної бази.

---

* Шарманова Н. М. Етнони́ми в паремі́йних кліше / Н. М. Шарманова, Т. І. Вавринюк // Proceedings of the 1st International Academic Conference «Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science» (Australia, Melbourne, 25 June 2014). – Vol. II. «Melbourne IADCES Press». – Melbourne, 2014. – P. 377–380.

Особливим інтересом у царині пареміології позначені проблеми стереотипізації елементів із соціокультурною інформацією. Важливим є висвітлення питання щодо репрезентації етнонімів у пареміях на основі опозиції «свій – чужий», яке охоплює весь культурний простір і постає одним із головних концентрів будь-якого колективного, масового світосприйняття.

Теоретичні дослідження етнонії охоплюють у сучасній лінгвістиці широке коло проблем, якими займаються А. Грищенко, А. Ердман, А. Железняк, М. Закієв, В. Кашкін, Г. Ковальов, В. Кононенко, А. Кравчук, К. Лучиніна, В. Маслова, В. Ніконов, І. Ольшанський, С. Пейхенен, О. Рогач, Л. Степанова, А. Суперанська, В. Супрун, О. Фролова та ін. Дослідники етнонімів наголошують, що ці одиниці виникли з потребою егнічного самоусвідомлення, продукують ономасіологічний портрет «етнічної людини» й відображають картину світу; трактують етноконотації як засіб виявлення стереотипізованих властивостей національних характерів [1, с. 62].

Етноніми є номенами етнічних груп людей (племені, племінного союзу, народності, нації), етнічних угруповань у складі нації та груп споріднених народів. Залежно від суб'єкта номінації розрізняють автоетноніми, або ж самоназви, та ксеноетноніми – найменування, дані іншими народами переважно скептичного, глузливого характеру (Г. Ковальов, Г. Лозко, В. Супрун).

Етнонім стереотипізує національні вияви, оскільки позначає не окрему людину, а цілу етнічну спільність з усіма притаманними їй рисами. Ці лінгвоодиниці відтворюють етнічні стереотипи як складники мовної свідомості, які несуть у собі потужний емоційний заряд, що впливає на ступінь адекватності сприймання того чи того елемента концептуальної картини світу. Відповідно світ загалом і його фрагменти у процесі пізнання сприймаються крізь призму аксіологічної моделі «свій – чужий» (В. Іванов, Ю. Лотман, О. Пеньковський, Л. Савченко, О. Селіванова, Б. Успенський та ін.), де традиційно «свої» оцінюються позитивно, а «чужі» – негативно.

Опозиція «свій – чужий» належить до загальнолюдських моральних механізмів вибору між ознаками категорій добра і зла, тож поняття «свого» і «чужого» продукують внутрішню форму паремій. Кліше, дійсно, відображає специфіку національного менталітету (О. В. Кухарева). На протиставленні «свій – чужий» ґрунтуються автоетноніми за моделями таких номінацій: зі значеннями «реальна людина, народ, свій» та із семантикою «говорять зрозуміло», що розмежовуються за ознакою етнічної ідентифікації (В. Супрун). В основу номінації інших етносів

покладаються номени «чужі, вороги» й етніміми, які називають етнос за якою-небудь зовнішньою ознакою його представників [2, с. 20].

Найбільш етноцентричним компонентом в українських пареміях є етнонім *Україна*. Персоніфікація образу України пов'язана з духовним генотипом українського народу й ментальним лексиконом. Етнонім *Україна* є національним духовним макроконцептом, який репрезентує світовідчуття українців, визначає фонові знання комунікантів на рівні етносвідомості. Лінгвалізацію забезпечують конкретні образи і ментефакти: **Вкраїна** – *мати, за неї треба головою стояти; Нема в світі, як своя Вкраїна! Україна* – *козацька мати; Поки Дніпро пливе, Україна не вмере* [3].

Для українських паремій властива актуалізація етнімімів через профілювання когнітивної структури «свій – чужий», що співвідноситься з моделлю: *Україна – не Україна*. Це протиставлення репрезентує ядро й периферію – різні світоглядні вектори задля розуміння українського світосприйняття, зокрема на позначення соціокультурної ситуації як в Україні (*На Вкраїні добре жити: мед и вино пити; Біда Україні: и оттоль горяче, и отсель боляче; У нас Україна: треба собі самому хліба україти*), так і зовні: *А це правда! Польща така! Ні, хлопці! Їго пора в Московію послати – там з їго буде пан*. Лексеми *Польща, Московія* репрезентують країни, до складу яких входила Україна, перебувала під їх монархічним гнітом, – Річ Посполиту, Російську імперію.

У збірці паремій, перше видання якої здійснено в 1864 році у Санкт-Петербурзі, одиниці виконують оцінну функцію – характеристику українцями інших націй. Виразна історико-політична оцінка репрезентована в одиницях *Москва слёзам не вірить; Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована*. Відстежуємо і паремійні паралелі із соціокультурною оцінкою життя українського й польського етносів: *Як Польща знов настане, тогди Марія Тереса з пекла вийде; Од Києва до Кракова всюди біда однакова; Піти до Кракова, всюди біда однакова; піти й за Карпати, то треба бідувати*. У межах однієї паремії актуалізовано відразу і автоетнонім, і ксеноетнонім в аспекті соціального розшарування: *У Ляхів – пани, на Москві – реб'ята, а у нас брати*. До паремії *Романе, Романе! нічим живеш – Литвою ореш* М.Номис подає історичний коментар, спираючись на пареміографічні розвідки І.Снегирьова, та наводить синоніми: *Романе! лихим живеш, Литвином ореш; Зле, Романе, робиш, що Литвином ореш*.

Особливості конструювання світу представниками різних етносів трансформують основну модель на *українець – не українець*. Задля самоідентифікації українців у збірці уживається ксеноетнонім *хохол*, даний українцям представниками інших етносів: *Хохол більше нашого*

*Богу упадає; Хохол більше москаля на Бога надіється. У пареміях функцію автоетноніма виконує лексема козак, наприклад: Зроду-звіку козак не був и не буде катом! Козак не гордун; Де козак, там и слава; Козак як не сало ість, як не Турка рубає, так нужи шукає. Відбувається маркування українця за національною приналежністю й рисами вдачі, тому знаковою для ідентифікації української нації є кліше **Козацькому** роду нема переводу.*

Осмилення власної національної ідентифікації дало поштовх до усвідомлення самотності інших народів, з якими українцям довелось жити поряд. Такі взаємини – дружні й ворожі – засвідчені в пареміях *Непроханий гість гірше Татарина; Люде не Татарє, дадуть кусок хліба; З Поляком говори, а камінь за пазухою держи; Лихо, та не тихо: коло Махновки Цигане облегли.* Переважно негативна оцінка цих стосунків зумовлена чітким протиставленням людей за етнічним принципом, який домінує в побутовій свідомості над духовними, моральними критеріями. З позиції української сміхової культури розкриваються чужі етностереотипи: *Іхав Грек з винами, з пивами, та й перевернувсь у нашій кваші; Так мене то гріє, як Німця краватка; Мудрий Поляк по шкоді: коли коня вкрали, тогди стайню замикає; Циган своє за тин тягне, та ще хвалить, що добре було; Убравсь в правду, як Татарин в зброю; Голий, як турецький святий.* У кліше дається оцінка типових рис характеру інших етносів, способу їх життя і звичаїв, вони зіставляються за зовнішньою, соціально-політичною, мовною й релігійною ознаками: *Що Литвину шкодить, то Русину помагає; Поляка на світі не було, він се з Русина народив; Татарин пив, а Литвин на дереві сидів; Лях співає, як істи хоче, а мужик жінку б'є, а Жид порухи відмовляє.*

Паремійна репрезентація ксеноетнонімів розкриває домінування певних прикмет щодо інших етнічних осіб. Продуктивними стали номенні *москаль, кацап* (росіянин), *жид* (єврей), *циган* (ромен). Ураховуючи історію українсько-російських взаємин, можемо говори про маркування своєрідної оцінки: *Москаль не свій брат, не помилує; З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи; За Москалем панство: коло ноги ременяки – и все господарство.* Етнонім *москаль* активно використовується як одиниця вторинної номінації («солдат»): *Ти, москалю, и добрий чоловік, та шенелія твоя злодій; Казав москаль право, та й збрехав браво.*

В інших ксеноетнонімах відображені стереотипи за такими ознаками, як зовнішність, одяг, поведінка, риси національного характеру, національно-культурні традиції: *Оце жахаєця, як Жид Христа; Жид брехню живе, все з нас тягне; Жид, и молячи, вциця обманути.* Оскільки цигани вели кочовий спосіб життя, то про них склалися досить негативні етнічні уявлення: *Крутить, як Циган сонцем; Ласий, як Циган*

на сало; Такий знаючий, як **Циган** до пасіки. Актуалізація ксеноетнонімів розкриває історично обґрунтоване ставлення українців до інших етносів.

Отже, крізь призму менталітету того чи того народу визначено образну основу паремійної репрезентації міжетнічних стосунків в Україні, що є перспективним напрямком у світовій пареміології. Глибинне значення кліше з етнонімним компонентом є результатом семантичного поєднання компонентів когнітивної моделі «свій – чужий». Паремійне представлення етнонімів відтворює стереотипне бачення етносів, які протиставляються за національним принципом на рівні етносвідомості.

Література

1. Кашкин В. Этнонимы и территория национальной души / В. Кашкин, С. Пейхенен // Русское и финское коммуникативное поведение. – Воронеж, 2000. – С. 62.
2. Ковалёв Г. Этнонимия славянских языков : номинация и словообразование / Г. Ковалёв. – Воронеж, 1991. – С. 20.
3. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис / [упорядн., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
4. Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (поговорки и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремнологический сборник : Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). – М., 1978. – С. 35–52.

Н. М. Шарманова

**КОНЦЕПТ БОГ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ
БІБЛІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ***

Ментальність кожного народу пов'язана з поступовим опануванням ним Всесвіту. Разом із плеканням духовної та матеріальної культури формується етнічний світогляд як фундамент людської свідомості. Усе це відбивається в мові. У першу чергу відображають лінгвокультурну специфіку її лексичний, фразеологічний і пареміологічний рівні. Своїм багатством і змістовим розмаїттям вони розкривають мовну свідомість і ментальність, створюючи національну концептосферу.

На сьогодні ще не існує повного опису картини світу певного народу, оскільки опрацьовані лише її поодинокі фрагменти – концепти. Під концептами розуміють інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [3, с. 236]. Концептуалізація світу

---

* Шарманова Н. М. Концепт *Бог* в українських фразеологізмах біблійного походження / Наталя Миколаївна Шарманова // День української писемності і мови. Внесок преподобного Нестора-Літописця в історію української писемності : зб. наук. праць / [редкол. Р. П. Канюка (відп. ред.) та ін.]. – Кривий Ріг : КПГТЛ, 2012. – С. 15–21.

ґрунтується передусім на універсалиях як структурах свідомості, що мають типові, спільні для представників різних народів складники.

Задля того, щоб фразеологічний зворот із якого-небудь твору став загальноживаною мовною одиницею, цей твір повинен бути загальновідомим. Саме Біблія з її багатим підґрунтям для створення фразем успішно виконувала і продовжує виконувати цю функцію. Біблійні фразеологізми становлять вагомий шар фразеології у багатьох мовах світу, оскільки їхній відбір відбувається з одного загального джерела – Біблії. Біблеїзми належать до книжної фразеології і становлять спільну частину фразеологічного фонду різних мов: *не мати Бога в душі; піти до Бога; як у Христа за пазухою* [6, с. 12]. Біблеїзм – це мовна одиниця, що може бути й ідіомою, і крилатим висловом, і фразеологізованою сполукою, і навіть просто окремим словом біблійного походження, наприклад: *витягти на світ Божий; нести свій хрест; блудний син* [5].

Біблійна фразеологія української мови, з одного боку, є частиною її фразеологічної системи, і, отже, біблійний фразеологізм набуває всіх диференціальних ознак фразеологічної одиниці, а з іншого боку, біблеїзми мають низку специфічних ознак, зумовлених їх походженням й особливою семантикою, стилістичною характеристикою та певними функціями у мові. До специфічних рис біблеїзмів необхідно віднести їх змістовну структуру, у якій чітко простежуються морально-дидактичні, морально-етичні складники, а також лінгвостилістичні особливості, що виявляються в конотативності їх семантичної структури.

Частина фразеологізмів біблійного походження зберегла структуру і значення першоджерела, деякі фразеологізми, можливо, через свою пафосність набувають жартівливого або саркастичного відтінку: *лизнути скляного Бога; брати на Бога* [6, с. 12]. Нові одиниці цього типу вже не виникають, але давні продовжують функціонувати в сучасній мові як успадковані за традицією з попередніх епох: «Вислови цього типу, як правило, міцно засвоєні і широко вживані в тих національних мовах, які пройшли стадію християнської культури. Ставши невід’ємною складовою активного мовного словника, вони придатні для вираження таких понять, яким зовсім чужий дух християнської моралі чи застарілого церковного способу життя і світогляду. Свідомість людей, які вживають або чують подібні вислови в контекстах сучасної мови, не асоціює їх колишніх термінологічних значень, що й забезпечує їм стійке місце у фразеологічному фонді» [4, с. 174].

В арсеналі фразеологічних засобів сучасної української і мови є звороти, навіяні життєписом Христа, на кшталт *нести хрест; приймати хрест; іти на хрест; як з Христа знятий; приймати вінець; терновий вінець; мученицький вінець; іти на Голгофу; шлях на Голгофу* [4, с. 174–175].

Утворення подібних фразеологічних зворотів стимулювалося популярними в давнину апокрифами, у яких релігійні сюжети переломлювалися крізь призму народної психології та побуту. Популярність народних оповідань про рай і пекло підтримала процес фразеологізації висловів на зразок *тихий рай*; *зелений рай*; *просто рай*; *рай та й годі*; *як у раю*; *райський куточок* або таких, як *дихати пеклом*; *лізти поперед батька в пекло*; *пройти через пекло*; *вирватися з пекла* тощо [4, с. 178].

Широкого ужитку набули фразеологізми, що групуються навколо лексеми *Бог*. Образ Бога, усталений у фразеології, є складним і неоднозначним: Він є не тільки найбільшою Любов'ю і добротою, істотою, яка дає людині все добре: *як у Бога за пазухою*; *мати Бога в серці* [4, с. 178], – але й суддею, який оцінює людські внески і не вагається при винесенні вироку, якщо людина на це заслуговує: *у Бога теля з'їсти, кара Божя* [5, с. 34]. Людина, покірна Богу, захоплюється Ним або ж повністю від Нього залежить: *воля Божя*; *хвалити Бога*; *як Боги* [4, с. 34].

Назва *Спаситель* у біблійному тексті об'єктивує Бога, який рятує свій народ чи окрему людину, а також образні назви світу й тіла Христа (Його церкву). Актуалізація лексеми *Спаситель* стосується здебільшого Ісуса Христа, який своєю смертю, воскресінням, вознесінням на небо втілює ідею спасіння людства, що реалізується під час другого пришествя: *«...ви бережені силою Божою через віру на спасіння, яке готове з'явитися останнього часу»* [1 Петра 1: 5].

Слово *Творець* (*Сотворитель*) у Біблії вербалізує Боже творче начало: *«Бо так промовляє Господь, Творець неба. Він той Бог, що землю вформував та її вчинив, і міцно поставив її; не як порожнечу її створив, – на проживання на ній Він її вформував. Я – Господь, і нема більше іншого Бога!»* [1 Іс 45 : 18]; створення всього з нічого: *з невидимого сталося видиме* [1 Євр 11 : 3]. Тут спостерігається певна спадкоємність, яка корелює зі всіма творчими актами Бога в часи «першого» Адама та наступними «новостворіннями», пов'язаними з Ісусом Христом: *«Коли хто в Христі, той створіння нове, стародавнє минуло, ото сталося нове»* [1, 2 Кор 5 : 17].

Назва *Бог Предвічний* виражає безкінечність Божого життя і буття навіть тоді, коли небо і земля будуть знищені: *«Небо й земля проминуться, але не минуться слова Мої!»* [1 Лк 21 : 33]. Повнота Бога категоризується через вічність Його імені, слави, правди, істини, заповіту, осягнення яких веде людину до вічного життя: *«Хто слухає слова Мого, і вірує в Того, Хто послав Мене, життя вічне той має, і на суд не приходять, але перейшов він від смерти в життя»* [1 Ін 5 : 24].

Теонім *Первородний* у Святому Письмі окреслює вірність Божій священній самопожертві як носієві (володареві) всього суцього – земного

і небесного: «*І коли знов Він уводить на світ Первородного, то говорить: І нехай Йому вклоняться всі Анголи Божі*» [1 Євр 1 : 6].

Назва *Агнецъ* як одне з імен Бога уособлює передусім глибоке упокорення, незлобність, лагідність, але особливо використовується на позначення Ісуса Христа як великої, уласкавленої (умилостивленої) жертви за гріхи всього людського роду: «*І знайте, що не тлінним сріблом або золотом відкуплені ви були від марного вашого життя, що передане вам від батьків, але дорогоцінною кров'ю Христа як непорочного й чистого Ягняти*» [1 Петра 1 : 18–19].

Носії мови, використовуючи біблійні вирази у повсякденній комунікації, у різних дискурсивних практиках, найчастіше навіть не підозрюють про їхнє походження. Біблеїзми роблять значно виразнішими тексти художньої літератури, преси, публіцистики. Подекуди у зміненому вигляді вони постійно функціонують у найкращих зразках українського письменства. Наприклад, Т. Шевченко використовує біблеїзми *адамові діти; апостоли святії; возстав од гроба*; І. Франко – *сіть землі; земний попел*. Зустрічаємо біблеїзми у творчості П. Г. Тичини (*колимський содом; од крові кров, од плоті рідна плоть*), О. П. Довженка (*неопалима купина*), О. Гончара (*лемент вавилонський; Мати Господня*).

Бог належить до числа важливих елементів концептосфери національної культури. Цьому сприяють тексти релігійної та світської літератури. Привертають увагу різні іпостасі Бога: *Батько, Володар, Хазяїн, Суддя, Творець, Всемогутній, Всесильний*, які становлять поняттєвий компонент цього концепту [2]. На підставі символізації певних властивостей, якостей і вчинків Бога він став асоціюватися відповідно з доброю, удачею, спасінням, справедливістю, надією, захищеністю, любов'ю, блаженством. На цих оцінювальних реакціях виокремлюється ціннісний компонент концепту «Бог» у біблійних фразеологізмах, які становлять вагому частину загального фразеологічного фонду сучасної української літературної мови.

Отже, тексти Біблії відкривають у ній своєрідну й неповторну художньо-образну організацію, яка актуалізує до вжитку біблійну фразеологію або моделює зовсім нове життя усталених комплексів, що виявляється в активних текстових і позатекстових семантичних трансформаціях фразеологічних зворотів, які щедро живляться змістом одного з найцінніших джерел поповнення фразеологічного фонду – Біблії.

Література

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. – М. : Российское библейское общество, 1996. – 1312 с.
2. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : [монографія] / П. В. Мацьків. – К.-Дрогобич : Коло, 2007. – 330 с.
3. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 406 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В. М. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. О. Винник]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

Н. М. Шарманова

МЕНТАЛЬНИЙ ПЛАН АФОРИСТИЧНОГО СВІТОБАЧЕННЯ

(на матеріалі сучасної української афористики)*

Підхід до мови як до загальнонаціональної царини інтелектуальної, філософської й естетичної думки розкривається при осмисленні афористичного мовного масиву. Афористика як жанр словесного мистецтва й феномен духовної культури нації формує концептосферу мови й репрезентує систему цінностей, ідеалів соціуму. Культурологічний потенціал афористики пояснюється тим, що афоризми відображають, фіксують і зберігають інформацію про навколишню дійсність. Саме в синтаксичних комплексах відбито важливі суспільні явища, соціальні відносини, звичаї, морально-етичні та естетичні норми національного світогляду. Тому афористику мови вважають наукою про життя [8, с. 4], «скарбницею цінних життєвих узагальнень», мистецтвом життєвої правди, у якому афористичне слово постає як «мова серця», «вирізьблена думка» [1, с. 14]. І в цьому виявляється подвійна лінгвокультурологічна сутність афоризму. З одного боку, він акумулює традиції багатьох поколінь, з іншого, – є однією з форм відображення й осмислення сучасності.

Національна афористика є невичерпним джерелом для дослідження духовного потенціалу українського народу. У ній відтворено світоглядні канони, ідеали й ціннісні орієнтири етнічного менталітету. У межах афористичного вислову відбувається кореляція лінгвальних і психокогнітивних феноменів, орієнтованих на специфічний, індивідуальний спосіб світобачення й пов'язаних із власне українською мовною картиною світу.

З позиції гносеології афористика виступає як світоглядна форма відображення буття. Поняттєве поле АВ в аспекті філософської науки

---

* Шарманова Н. М. Ментальний план афористичного світобачення (на матеріалі сучасної української афористики) / Наталя Миколаївна Шарманова // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць : у 2-х ч. – Вип. 21 : [матеріали V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська література : духовність і ментальність»] (Кривий Ріг, 14–15 жовтня 2005р.) / М-во освіти і науки України ; Криворізький державний педагогічний університет / А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – Ч. 1 : Аспекти духовності української літератури. – К. : Акцент, 2005. – С. 639–647.

передбачає витлумачення його як судження, «що несе світоглядний зміст у формі художнього образу» [5, с. 6]. У сучасних наукових дискусіях остаточно ще не розв'язано питання про зарахування афористичного жанру до сфери художнього чи філософського дискурсів (Г. Нейман, Х. Крюгер) [8, с. 254–255]. У лексикографічних і літературознавчих розвідках терміни «афористична словесність», «афористична філософія», «філософія афоризму» фіксуються як рівнозначні. Сентенційно-повчальна думка виступає світоглядною альтернативою «тій жорстко інтелектуалістській, замкненій від життя в абстрактних схемах філософії самототожного суб'єкта, що виражає себе в монологічній формі дискурсу» [1, с. 26]. Натомість в афористичній філософії «реальність вільна від абстрактно-універсальних істин, <...> від догматизму» [1, с. 26–27]. А весь комплекс афористичної свідомості постає як явище високого ступеня антиномічності, що відображає суперечливий характер самого морального життя суспільства і людини в ньому. З позиції філософської методології АВ кваліфікуються як «специфічні форми самосвідомості, у якій провідна роль належить моральній оцінці» [5, с. 6].

Афоризм як будь-яка одиниця ментально-лінгвального комплексу має певний набір семантичних валентних зв'язків. Семантична структура АВ задана особливим типом сполучуваності компонентів, здатністю ключового слова визначати кількість та якість залежних від нього словоформ, зумовленою його семантичними й граматичними властивостями. Теорія валентності вплинула на формування концепції загальної сполучуваності одиниць лексичного й інших мовних рівнів. Однією з характеристик лексичної валентності є категорійна семантика слова, що реалізує її. Так, Л. Новіков стверджує, що визначальним для семантичної теорії є «положення про те, що екстенсіоналом (логічної) одиниці є її (логічна) валентність (сполучуваність)» [6, с. 32]. Розглядаючи контекстуальні різновиди (семантичний, синтаксичний і ситуативний контекст) як важливий чинник окресленої теорії, дослідник зазначав: «Внутрішньо пов'язані синтаксичний і семантичний (лексичний) контекст і являють собою актантну й «змістову» характеристики валентності лексичних одиниць» [6, с. 206]. Проте необхідно врахувати й різний ступінь комбінаторних можливостей семантем. Так, М. Копиленко вказує на той факт, що валентність одних лексем має «високу предметно-логічну зумовленість, у сполучуваності інших лексем така зумовленість нижча, у третьому випадку знаходимо сполучуваність, що не має предметно-логічних підстав» [3, с. 3]. Дослідивши проблеми синтаксичної сполучуваності фразем, виявом якої є ідіоматичність й усталеність, лінгвіст висловив думку про відсутність ідіоматичної сполучуваності в АВ, прислів'ях, прийменникових утвореннях [3, с. 14]. Є. Саввіна розглядає

афоризм як «замкнене речення, у якому заповнені всі валентності» [7, с. 203]. Ми розуміємо афоризм як мовне утворення, валентність компонентів якого визначається їх комбінаторними особливостями й характеризується різним ступенем предметно-логічної зумовленості.

В. Красних, систематизувавши асоціативні зв'язки на два різновиди (передбачувані й непередбачувані), стверджує, що за складовими кліше й штампів є фрейм-структури свідомості як фіксатори передбачуваних асоціативних зв'язків. Дослідниця ґрунтується на механізмах когнітивного сприйняття комунікативного акту, хоча породження АВ автором може виходити з непередбачуваних *a priori* позамовних факторів – «починаючи з миттєвого стану мовної особистості й закінчуючи найбільш типовими національними соціокультурними стереотипами» [4, с. 170].

Взявши за вихідне положення В. Красних про два різновиди асоціативних зв'язків, пропонуємо диференціювати семантичну сполучуваність в АВ на два типи – прогнозована й сингулярна валентність. Термін «сингулярний» услід за Є. Верещагіним розтлумачуємо як такий, що «йде-врозріз-з-нашими-сподіваннями» [2, с. 32], унікальний, винятковий, той, що суперечить сподіванням реципієнта.

Наприклад: **талант** - ...*талант* – це властивість багатьох людей найрізноманітнішого фаху: справжніх музикантів, справжніх ковалів, справжніх учених, справжніх хліборобів... (О. Левада) – прогнозована валентність; *Талант* – це подвиг (П. Загребельний) – сингулярна валентність; *Талант* – у шафу, совість – антиквару. Не знати більш ні криз, ні катастроф (О. Пахльовська) – сингулярна валентність; *Керівник* – це теж талант (П. Загребельний) – сингулярна валентність; **блаженні** – *Блаженні убогі духом* (В. Дрозд); *Блаженні убогі серцем*; *Блаженні миротворці*; *Блаженні покірливі духом* (П. Загребельний) – прогнозована валентність; *Блаженні убогі духом, бо не відають, що творять*; *Блаженні, хто не бунтує*; *Блаженні, хто не питає*; *Блаженні, хто не жадає* (П. Загребельний) – сингулярна валентність; **храм** – *І Всесвіт храмом стане* (М. Руденко) – прогнозована валентність; *Долина Храмів у душі залишиться, хоч всі склепіння храмам обвалились* (О. Пахльовська) – сингулярна валентність.

Семантична структура АВ на позначення мікрополів «людина» і «життя» представлена так:

1. **ЛЮДИНА**. Прогнозований тип афористичної валентності: ...*всі люди на світі* – великі брати (О. Пахльовська); *Людина* виховується не державою, не в казармі, не на партійних збіговиськах, а тільки в родині, на прикладі тих, хто привів тебе на світ; *Три речі людина може вважати своєю власністю: багатство, тіло й час*; *Людина* просто так не бунтує. *Людина* противиться насильству, неправді й гніту (П. Загребельний); *А людина, що з совістю у злагоді, то*

*ж таки людина, а не бутафорія (О. Гончар); Без людини всесвіту нема – всюди тільки глухота німа (М. Руденко). Сингулярний тип афористичної валентності: **Людина** – це тварина, яка буде для себе саркофаги (П. Загребельний); **Люди** на світі – знедолене братство (О. Пахльовська); **Людина** й народжується для самотності, бо хіба не в прихованості й починають її і приводять на світ?; **Люди** бувають страшніші за диявола; **Людина** – незбагненна (П. Загребельний); **Люди** – як спорши на дорозі, тільки прибери чобіт, уже й голови підводять (В. Дрозд); **Без людини** вічність – удова (М. Руденко).*

2. **ЖИТТЯ**. Прогнозований тип афористичної валентності: **Життя** – це повнота часів. Повнота всього суцього; Війни минають, а **життя** зостається, і потрібна мудрість йому і праця – вперта й щоденна; **Життя** і смерть судилися їм однаково легкі й прості, а все, що просте є, водночас, і розумне; Бо **життя** щоденне розполовинене на видиме й приховане (П. Загребельний); Земне **життя** – то є одна із форм. Жорстока форма. О, яка жорстока; Поза могилою **життя** нема (М. Руденко); Все **життя** людське – це, власне, рух... (О. Гончар); Лиш мати – вміє **жити**, аби світитися, немов зоря (В. Симоненко); І добре тобі, і весело на білому світі **жити** (Л. Костенко); Не вміємо **жити** (В. Шкляр); Живим корінням дерево **живе**, а не мертвим (В. Дрозд); Ні смутку, ні жалю, ні протиріч. Сміялись. Бути. **Жити** – як **живеться** (М. Руденко). Сингулярний тип афористичної валентності: **Життя** – це гра, тут або орел, або решка, інакше не падає (В. Дрозд); Було моє **життя** – як ночі горобині; **Життя** – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає; **Життя** – спокута не своїх гріхів (Л. Костенко); **Замикається** коло: дитинство і старість. А між них – Таємниця **життя**; **Життя** – це безглузда велике (М. Руденко); Бо що таке **життя**? Іти до смерті неминуче. Вмирати в часі, рухаючись разом із ним; Таке коротке **життя** і таке жорстоке (П. Загребельний); **Життя** триває. Жорстоке, але прекрасне **життя** (В. Шкляр); Коли **жити**, то стояти!; Хто смачно їсть – смачно **живе**! (П. Загребельний); В кого гроші, той і **живе** (М. Бриних); Усе нам ніколи. **Живемо**, як кроти (В. Шкляр); **Живемо** – як воюємо (П. Загребельний); **Живеться**, як на Етні (Л. Костенко); Так і **живе**: одна нога тут, а друга – там (М. Вінграновський); Чи варто **жити** в цюканный годин. Кухонно-спальним щастям невисоким? (М. Руденко).

Наведені мовні факти засвідчують валентну спроможність лексем, що максимально актуалізує всі їх значення і сприяє процесу переосмислення АВ з різною семантикою. В афоризмах з прогнозованим типом валентності відбувається актуалізація абсолютних, загальноновизнаних норм буття (загальносоціумних й індивідуальних). Цей тип валентності характеризується високим і середнім ступенями предметно-логічної зумовленості. Сингулярний тип валентних зв'язків

вказує на відхилення від абсолютизованих, нормативних асоціацій учасників комунікативного акту, розкриває т. зв. «норму ненормативності» [2, с. 44]. АВ, побудовані на сингулярному типі, не мають предметно-логічних підстав семантичної сполучуваності. Відбувається явище зміщення значення слова, що може розглядатися як ознака руху пізнання до мало пізної дійсності.

Отже, афоризм як явище національної культури маніфестує надбання інтелектуальної, філософської й естетичної думки, є адекватною формою суспільної й індивідуальної моральної свідомості. Універсальні й національні культурні смисли української афористики виявляються в кодуванні інформації про реальний і віртуальний (уявний, бажаний) світ. Афористична деривація й семантична цілісність афоризму ґрунтуються на лексико-семантичній валентності прогнозованого й сингулярного типів, які характеризуються різновидами предметно-логічної зумовленості.

Література

1. Афоризмы старого Китая / В. В. Малявин. – М.: Изд-во «Астрель», 2003. – 413 с.
2. Верещагин Е. М. «И в ус не дует»: как сообщают о сингулярном поведении / Е. М. Верещагин // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 31–45.
3. Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в русском языке / М. М. Копыленко. – М.: Просвещение, 1973. – 120 с.
4. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: [курс лекций] / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 282 с.
5. Крикманн А. А. К проблематике исследования содержания и мировоззрения пословиц: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Крикманн. – Таллин, 1975. – 56 с.
6. Новиков Л. А. Семантика русского языка: [учеб. пособие] / Л. А. Новиков. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
7. Саввина Е. Н. О трансформациях клишированных выражений в речи / Е. Н. Саввина // Паремнологические исследования: сб. ст.; под ред. Г. Л. Пермякова. – М.: Главная редакция восточной л-ры, 1984. – С. 200–222.
8. Федоренко Н. Т. Афористика / Н. Т. Федоренко, Л. И. Сокольская. – М.: Наука, 1990. – 416 с.

Н. М. Шарманова

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ СМИСЛ КЛІШЕ
МАС-МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ***

На сьогодні світове мовознавство позначено активним зацікавленням питаннями взаємодії мови й культури. Національно-культурна специфіка виявляється на різних рівнях структурування мовної системи. Дослідження питань етнічної соціалізації й інкультурації представлено у працях багатьох

---

* Шарманова Н. М. Національно-культурний смисл кліше мас-медійного дискурсу / Наталя Миколаївна Шарманова // Семантика і прагматика слова і тексту. Поморський текст: сб. научн. ст. / Отв. ред. А. Г. Лошаков, Л. А. Савёлова. – Архангельск, 2010. – С. 247–251.

вітчизняних і зарубіжних мовознавців, а також лінгвістичних шкіл.

У центрі уваги численних прикладних досліджень мовних засобів, які концентровано відображають специфіку національного менталітету, стоїть національно-культурний смисл. Явища й одиниці мови, які містять цей етнометодологічний імператив, піддаються аналізу з позиції психолінгвістики, соціолінгвістики, комунікативної лінгвістики, лінгвопрагматики, лінгвокультурології, етносемантики тощо.

Універсальні складові моделі світу відбиваються через мову, відображаючи її культуру й національні орієнтири. Національна специфіка мови визначається «насамперед психотипом її носія, який (психотип), у свою чергу, формується в процесі історичного, геополітичного й культурного розвитку етносу» [2, с. 245]. Саме у процесі суспільного розвитку (за періоду Незалежності України) відбулося переосмислення т.зв. «канонічних» висловів: *Людина – це звучить гордо* (М. Горький) → *Інтелігенція – це звучить гордо*; *Магнат – це звучить гордо* (П. Загребельний). Такі одиниці з певною частотною й регулярною актуалізацією в готовому вигляді (*це звучить гордо*) стали адекватним виявом сучасної масової мовної свідомості. Пор. з іншими одиницями: *Десять днів, що потрясли світ* (Дж. Рід) → *Десять днів, які не потрясли Вірменію* («Дзеркало тижня», 2008, № 9).

Мовні одиниці, які відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, називаються кліше. У мовознавчій літературі усталеним є погляд на кліше як мовну одиницю, пов'язану передусім із процесами стандартизації мови офіційно-ділового стилю. Відтак, дефініцію «мовне кліше» звужено до розуміння тільки ділових висловів на зразок *враховуючи сказане вище*; *на відміну від* тощо. Клішованими вважають одиниці, які функціонують на базі словосполучення і лише в текстах офіційно-ділового спрямування. Проте в останні роки спостерігається розширення семантики поняття «кліше», яке співвідноситься з поняттями стереотипності й ситуативної зумовленості. Для всіх частотних, відтворюваних мовних одиниць із постійним лексичним складом притаманні ознаки клішування [4, с. 37]. Під клішуванням російський лінгвіст розуміє властивість мовної одиниці сприйматися глобально, як наявне конструктивне й семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у певних комунікативних ситуаціях.

Мовне кліше розглядаємо як стандартний, стереотипний вислів, що співвідноситься з відповідною ситуацією спілкування та реалізує основну функцію – функцію готових елементів стилю: *Україна для людей* (1-й національний телеканал, випуск новин; телерадіоканал «Рада» – із виступів депутатів, 2010); *Сучасного без минулого не буває* («Голос України», 16.07.2010) тощо. Мовні кліше становлять регулярні (постійні)

комбінації словесних знаків, що є автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою.

Особливу значущість мають готові структурно-змістові блоки у текстах мас-медіа. Скорочення в останні десятиріччя діапазону впливу друкованої публіцистики, оперативність реагування на суспільно-політичні й соціальні події, розбудова усної форми мови в теле- і радіожурналістиці, перевага лаконізму оперативних повідомлень в Інтернет-виданнях, фіксований ефірний час і обсяг друкованих знаків, відображають широкі можливості використання в мас-медійному дискурсі готових мовних одиниць, які відповідають основному конструктивному принципу публіцистичної мови – упорядкованому й регулярному чергуванню стандартизованих й експресивно забарвлених мовних конструкцій (сегментів) на різних ділянках мовного ланцюжка, на різних композиційних рівнях. Крім того, «багатофункціональність новітньої публіцистики вимагає від мови гнучкості; спрямованість на масову аудиторію слухачів, глядачів і читачів – універсалізації» [3, с. 34].

Мова мас-медіа як віддзеркалення сучасного стану української літературної мови відображає всі націєоб'єднувальні тенденції та сприяє виробленню мовного стандарту. О. Стишов називає одну з «визначальних рис мови мас-медіа – прагненням до логізації викладу, раціоналізму, певного стандарту, місткості» [3, с. 35], на чому й ґрунтується функціонування мовних кліше в текстах ЗМІ.

Кількаслівні кліше на кшталт *та невже, як не скажіть* є прикладами непропозиційного (несентенційного) типу мови, який відображає механізми «малого синтаксису». Зазвичай, такі одиниці не мають певного ідіоетнічного маркування, наприклад: *сьогодні в ефірі* («Голос України», 16.07.2010; радіоканал «Радіо FM» – щоденна трансляція); *без перерви на рекламу* (телеканал НТН).

Клішовані висловлювання пропозиційного (сентенційного) типу, і водночас готові одиниці т. зв. сентенційного лексикону позначені національно-вагомими особливостями й репрезентують культурний простір мови: *Вся Україна – від сходу до заходу* (1-й, 24.08.2010 – репортаж з Майдану Незалежності; із політичних гасел часу Помаранчевої революції).

Для опису функціонально-прагматичного аспекту мовних кліше важливою є інтеракція носіїв лінгвокультури у процесі комунікації. Культурно-специфічний смисл закладений переважно в системно використовуваних, клішованих мовних одиницях. Лінгвальні відмінності, зумовлені своєрідністю вітчизняної культури, виявляються у відтворюваних формулах в політичному дискурсі та дискурсі ЗМІ на кшталт: *Україна – не Росія* (Л. Кучма); *Україна – не Візантія* (телеканал СТБ, 02.09.2008); *Україна – не Африка* (СТБ, 01.11.2008).

У клішованій одиниці закладені прагматично-когнітивні ресурси на основі інтерпретації національно-культурного смислу. Глибинне значення мовного кліше становить результат семантичного поєднання компонентів когнітивної структури «свій – чужий»: *Україна – неУкраїна*. Унаслідок таких когнітивних механізмів відбувається утворення нових смислів із чітким категорійним розмежуванням і створенням в певних у визначених конситуаціях персоніфікованого образу України, що пов'язано з українським генотипом, близькими (*Росія*) чи далекими за смислом архетипами (*Візантія, Африка*), етнічними образами. Системний смисл є злиттям глибинного значення й знання національно-культурного прецедентного феномена (імені, ситуації, вислову, тексту).

Національно-культурний смисл кліше інтерпретується за умови експлікації всіх його компонентів: 1) перцептивна ситуація (відображення нормативних уявлень); 2) етномовний образ (гештальт, фрейм), який визначається перцептивною ситуацією і виокремлений із неї її ознакою; 3) когнітивний аналог образу як когнітивне профілювання концепту (тобто ситуація, що містить абстраговані з образу елементи та взаємозв'язки між ними у вигляді пропозицій); 4) ірадіювання асоціацій, пов'язане зі знаннями носіїв мови про перцептивну ситуацію, оцінюванням усіх мовних одиниць (емоційно-оцінне профілювання концепту «Україна»). Метою такого інтерактивного спілкування комуніканта з автором є «створення наступності культурно-історичного досвіду» [5, с. 55]. Цей процес передбачає глибинне інтерпретування кожної мовної одиниці.

Стереотипізацію у творенні й використанні мовних кліше можна розглядати не лише з власне лінгвального погляду – як лінгвістичний феномен. У мовній практиці він набуває психологічного характеру та відбиває кліше свідомості, що ґрунтується на використанні певних когнітивних схем. Розглянемо, наприклад, схему 1 «Персональна генералізація діяльності»: *Нервують всі* (СТБ, 17.10.2008; 31.10.2008); *Лякають всі* (СТБ, 31.10.2008); *Святкують всі* (СТБ, 07.11.2008); *Чубляться всі* (СТБ, 12.11.2008); *Танцюють всі* (СТБ, номер 1) танцювального шоу в Україні; 2) мелодії та ритми міжнародного контингенту в Афганістані, 11.08.2009); *Співають усі* (СТБ, 28.05.2010); *Купують не всі* (СТБ, 31.10.2008); *Страйкують усі* (5-й, 29.06.2010); *Говорять всі* (гасло МОБЛЕНД – оператора мобільного зв'язку).

Поштовхом для продукування таких мовних одиниць стало проведення протягом трьох сезонів на телеканалі «СТБ» танцювального шоу «Танцюють всі» (пор. кількість саме на цьому каналі). Крім того, наведені лінгвоодиниці можуть мати в ефірному просторі й певні трансформації. Масштаби впливу засобів масової комунікації

виявляються навіть у більш розгорнутих дискурсивних елементах: *Танцюють всі: навколо жердини* (СТБ, 04.12.2009); *На шоу «Танцюють всі» нервують всі* (СТБ, 30.10.2009); *Співають всі – дивиться вся Україна* (Інтер, 23.08.2010).

Схема 2 «Предметна генералізація діяльності» представлена таким чином: *Кадри вирішують усе (все)* (СТБ, 13.07.2009; 13.10.2009; 17.03.2010); *Гроші вирішують все* (телеканал «Новий», 29.06.2010); *БАДи: лікують все?* (СТБ, 06.01.2009); *Побачити все* (СТБ, 13.10.2009).

Механізми подібної мовної стереотипізації пояснюються тим, що «свідомий тиск суспільства на розвиток мови відбувається шляхом зміни соціальних функцій лінгвемі і цілеспрямованого пристосування її до функціонального навантаження в певному суспільстві». Генералізація персональна (*усі/ всі*) і предметна (*усе/ все*) відображає подієвість та всеохоплення явищ українського суспільного життя.

Крім національно маркованих мовних одиниць, у мас-медійному дискурсі широко функціонують наднаціональні кліше – кліше, які ввійшли в лексичний фонд кількох мов у межах полілінгвокультурної спільноти під впливом засобів масової комунікації та реклами [1, с. 73]. Такий різновид мовних знаків може мати транслітерний і нетранслітерний характер.

Отже, мас-медійний дискурс – це та сфера комунікативної діяльності, де в мовних одиницях відбивається оперативне реагування на злободенні суспільно-політичні й соціальні події та чітко простежується вплив мови ЗМІ на формування національного менталітету. Мовні кліше як автономні лінгвістичні утворення із заданими за традицією значенням і формою репрезентують лінгвальні й екстралінгвальні явища мови, які надають цілісного уявлення про стан сучасного українського соціуму, об'єднують структуровані окремі фрагменти з національно-культурними смислами в єдине ціле.

Література

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : [нариси] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 264 с.
3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття : (На матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
4. Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремнологический сборник : Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). – М., 1978. – С. 35–52.
5. Шехтман Н. А. Лингво-культурные аспекты понимания / Н. А. Шехтман // Филологические науки. – 2002. – № 3. – С. 50–59.

Н. М. Шарманова

**ОСОБЛИВОСТІ СВІТОБАЧЕННЯ ПИСЬМЕННИКА
В КОНТЕКСТІ МОВНОЇ АФОРИСТИКИ**

(на матеріалі творчості Івана Франка й Івана Багряного)*

Титанічність духу, високий ступінь інтелектуальності й енциклопедичності природи, належність до бурхливих і зламних моментів у розвитку нації поєднують в українській літературі дві постаті – Івана Франка й Івана Багряного. В історії вітчизняної й світової культури спадщина обох митців характеризується не лише естетичною, філософською довершеністю, а й знаковістю, за якою постає ціла літературна й загалом культурна епоха. Інтерпретація творчого надбання в аспекті нових естетико-філософських ідеалів засвідчує невідповідність їх світобачення й світорозуміння в усталені світоглядні схеми. Єднає І. Франка з І. Багряним безмежна українськість, для якої перший є фундатором української націоналістики, справжнім подвижником етнічного духу [3, с. 12], а другий є його продовжувачем. На такій духовній близькості якраз і наголошує О. Шугай: «Вслід за Тарасом Шевченком, Іваном Франком та іншими нашими славними попередниками власним подвижництвом він (І. Багряний – Н. Ш.) ще раз нагадав і потвердив світові, що, незважаючи на залізну завісу та всілякі хитромудрі байки про СРСР з «єдиним советським народом», Україна є, отже є українська нація» [5, с. 1].

Художній світ обох видатних українців, велегранна природа їхньої мистецької свідомості найвиразніше розкриваються при осмисленні афоризмів. Потужний імператив думки, глибинна мудрість, образність, повчальність притаманні багатій афористичній площині письменників.

Під призмою авторського мікроскопу завжди постає сучасне йому життя. Використовуючи різні естетичні моделі для відображення власної смислороботничої концепції, письменники осмислюють дійсність перш за все на основі раціонального світогляду: *Не може при добрі той жити, хто хоче злу й добру служити* (І. Франко); *Світ рухається вперед, а не назад, бо назад повороту не може бути* (І. Багряний). Філософське розуміння світу властиве для висловів І. Франка. Так, спектр Франкової афористики складають мовні одиниці, у яких відображено систему цінностей та які відбивають його власну світоглядну модель, підносячи на найвищі щаблі його світорозуміння: *Мій поклик: праця, щастя і свобода; Моє відкриття – се не мета, лиш шлях, котрого краю не видно* (І. Франко).

---

* Шарманова Н. М. Особливості світобачення письменника в контексті мовної афористики (на матеріалі творчості Івана Франка й Івана Багряного) / Наталя Миколаївна Шарманова // Літературознавчі студії. – Вип. 18 / Г. Ф. Семенюк (відп. ред.). – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 212–217.

Для Івана Багряного характерна оцінка сучасного йому соціуму з позиції політика й державотворця: *Ідеї тоталітарного рабства протистойть ідея людської свободи; Ментальність духовного плебея, що здумав бавитися у політику і вважає своє духовне убозтво й ганебну ментальність меншовартості за «місію України» у вільному світі, – це страшна річ.* Спостерігається негативна оцінка різних суспільних явищ, подій. Цей феномен пояснюється не лише тим, що І. Багряний тривалий час був вигнанцем з рідної землі, а й глибоко розумів усю задушливу атмосферу колоніального – фізичного й духовного – поневолення України.

Рациональні афоризми в ідіолекті кожного з письменників відтворюють механізми нормативного відображення довілля в людській свідомості, когнітивні основи раціонального світогляду у вигляді логічних структур пам'яті. Репрезентуючи повчальні й пізнавальні судження, вислови митців розкривають інтелектуальний та емоційний модуси, причому смислова домінанта в них може припадати або на сферу власне рацію: *Треба шанувати сили* (І. Франко); *Людину робить вартісною ідея* (І. Багряний), або на власне емоційну сферу: *Моя ж доля – вітер серед поля* (І. Франко); *Найстрашніше – втрата остаточно віри в людей. Це катастрофа!* (І. Багряний). Ціннісні орієнтири характеризуються як вихід свідомості за межі матеріальних потреб у сферу духовного виробництва, культури: *Душа безсмертна! Життя віковично їй!* (І. Франко); *Тільки сильні духом досягають мети* (І. Багряний). Концепт «дух» стає наріжним у семантичній будові ряду висловів, наприклад: *Нехай життя – борба, жорстокі, дикі лови, а в сфері духа є лиш різномірність!* (І. Франко); *Дух нашої епохи, дух часу мають найпрогресивнішу й найатракційнішу для багатьох народів ідею – ідею ліквідації колоніалізму й колоніального рабства* (І. Багряний). Саме в сфері людського Духу визначено ядро духовності, зокрема дві системи норм (моральну й правову), що контролюють діяльність людей: *Добрий все бачить лиш добре, підлий – лиш підле у других; Хто зі злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко); *Там, де злоба і нищість, там моральна безодня і взагалі безодня; Українське громадянство шанує право і справедливість і ненавидить насильство й терор, якими б «патріотичними» фразами той терор не прикривався* (І. Багряний).

Проте письменники іноді подають парадоксальне розуміння сутності життя, що реалізується за допомогою прийому алогізму, мовної гри: *Само життя не варто зламано гроша; В житті мені весь вік тужити – не жити* (І. Франко); *В світі є багато дурнів, хоч і з титулами філософів і лордів; Химерний, загадковий світ. Світ – казка* (І. Багряний) Афоризми, що в екстраординарній формі відтворюють реалії буття з його численними парадоксами, ми розглядаємо як парадоксальні, що характеризуються орієнтацією на інформованість і споживацьку естетику: *Людина – це*

найвеличніша з усіх істот. Людина – найнещадніша з усіх істот. Людина – найпідліша з усіх істот. Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом. Та найдивнішим є те, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині; На жаль, світ не може захистити мільйони, куди вже світові боронити одиниці! (І. Багрянний). Цей тип висловів ґрунтується на нетривіальності світосприйняття, можливості мозку здійснювати афективну аперцепцію (О. Селіванова). У зв'язку з цим варто згадати слова самого Івана Франка: «Метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії і краси в тім ненормальнім житті, яке складається у людей різних верств, і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя».

Відображення мовної картини світу й позамовної дійсності відбувається в афористиці митців крізь антропоцентричну призму, бо за авторською інтенцією, за персональним «я» завжди стоїть узагальнююче «ми / ти», наприклад: **Я** буду жити, бо **я** хочу жити (І. Франко); **Я** хочу бути тільки людиною; **Я** хочу, щоби моє власне серце було ясне, а не чорне. Бо з чорним серцем не можна жити (І. Багрянний) – **Ми** далі йшли, ніщо не спинювало нас (І. Франко); **Ми** та вигартувана в муках українська нація, що, вирушивши в похід, вже не може повернутися назад, а лише мусить простувати вперед (І. Багрянний). У центрі світогляду кожного з письменників стоїть Особистість як найбільша суспільна цінність.

Відбувається процес узагальнення суб'єкта, функціональний аспект якого запропонували Т. Манякіна [2], В. Шмаріна [4]. Категорія узагальненого суб'єкта формується за допомогою відповідних морфологічних маркерів, зокрема, займенників, іменників, прислівників. Найвиразнішими формально-граматичними засобами вказаної категорії в афористичній царині І. Франка виступають займенникові показники:

1) Н.в. однини й множини особового займенника: *Поки живий, я хочу справді жити, а боротьби життя мені не страх; Нехай життя – момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі* (І. Франко);

2) Д.в. особового займенника: *В житті мені весь вік тужити – не жити; Треба нам людей хоробрих, сміливих, гордих і палких* (І. Франко);

3) Н. в. означального займенника: *Усі від того терплять, бо кождому можна причепити латку, але при тім усі зацікавлені тим же ремеслом* (І. Франко);

4) Н. в. відносно-питального займенника: *Що щастя? Се ж ілюзія, се привид, тінь, омана* (І. Франко);

5) Н. в. вказівного займенника + Н.в./ Д.в. відносного займенника: *Горе тому, хто підносить самовільну війну; Хто зі злом не бореться, той людей не любить* (І. Франко);

6) комплексом займенникових маркерів узагальненого суб'єкта

(Н.в. відносного+ Н./Р.в. означального, вказівного займенників: *Хто сам себе оберіга, той безпечніший від усіх; Хто сам себе опанував, найтяжчу річ він доконав* (І. Франко).

В афористиці І. Франка показниками узагальненого суб'єкта виступають також іменникові квантори, зокрема: Н. в. абстрактного іменника: *Сліпа любов, як і сліпа віра, родить фанатизм; Велика любов – то так, як високе шляхетство* (І. Франко); Н. в. іменника з конкретною семантикою: *Наш селянин – жєбрак, слуга панський; Але й юрист має серце, а серце в певних хвиликах не дбає про параграфи і знаходить свою властиву мову* (І. Франко); поєднання Н.в. іменника + означальний займенник: *Людство обирає собі найсильніших* (І. Франко).

Крім проаналізованих формально-граматичних різновидів вираження досліджуваної категорії, в афоризмах митця наявне поодинокє використання форми **О. в.** іменника у пасивній предикативній конструкції: *Героїзмом можна назвати тільки таке діло, де мука і терпіння одиниці здобуває, або окуплює добро цілого народу; Боем проти зла!* (І. Франко).

Перевага використання І. Франком займенникових – переважно особових – маркерів при номінації узагальненого суб'єкта пояснюється модерністськими тенденціями в його творчості: «Зміщення уваги з національних і загальнолюдських ідей на саму людину, на її душу й лице – чи не найголовніша ознака модерністських типів творчості» [3, с. 55].

Категорія узагальненого суб'єкта в афоризмах І. Багряного найчастіше виражається за допомогою таких морфологічних маркерів: Н. в. абстрактного іменника: *Світогляд належить до царини філософії, а не до політики; Життя формує людину і, насамперед, молодь* (І. Багряний); Н. в. вказівного займенника + Н.в. відносного займенника: *Ті, що кивають на абстрактний «світовий комунізм», вводять свідоми світ в блуд, збивають його на манівці* (І. Багряний); Н. в. заперечного займенника: *Ніщо так не душить, як проклята самота; Ніхто так над дурнем не знуцається, як він сам над собою* (І. Багряний); комплексом маркерів узагальненого суб'єкта: *Все минає і все проходить, але продовжується життя, джерело якого – любов* (І. Багряний) тощо.

Аналіз мовних фактів із мови Івана Багряного засвідчує високопродуктивне вживання присвійного займенника *наш* (*наша, наше*), наприклад: *Це ж наша національна риса – «не повірити, доки не помацати»; Нашою бідєю була і є, і буде довго це наша щирість, наша доброта, наша розхристана українська степова душа. Це дало змогу різній дряні експлуатувати нас, пописуватися за наш рахунок і нашими ж молитвами поборювати потім нас; Найганебнішим в нашої національній психології було оте знамените «моя хата скраю»; Нема певності, нема довіри, а надто нема довіри до «чухраїнів» наших, що*

звідусіль на своїх же точать зуби (І. Багрянний). Наведені мовні одиниці розкривають причетність самого автора до суспільної дійсності, намагання відчутися часткою України. Письменник виразно номінує українську ідентичність, ментальність, яка водночас є національною трагедією – трагедією отаманства, самозбагачення, роз'єднання.

Характеризація сучасної письменнику української дійсності спроектована й на нашу добу, тому актуалізація в межах афоризму зазначених лексем робить вислови яскравими репрезентантами суспільних цінностей: *Велику політику треба робити, але велику політику, а не розмінюватися на дрібниці, розтрачуючи **наші** змагання, **нашу** енергію; Тільки дурень може сьогодні думати, що в **нашу** епоху Україна може існувати ізольовано від усього світу, та що вона, ізольовано від усіх, може сама, власними силами зруйнувати комуністичну імперію, зруйнувати цю **свою** і багатьох інших народів в'язницю і здобути собі свободу* (І. Багрянний).

Категорія узагальненого суб'єкта в афоризмах І. Франка й І. Багряного може мати також і формальне вираження субстантивованими лексемами *один – інший/ другий*: *Різні бувають мученики. **Одні** розкривають зруди перед карабінами, **інші** весь вік двигують ярмо недоли і тихо терплять за свій ідеал; Буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів; **один** такий. Що будить співчуття, а **другий** такий, що будить це духу злість, це жорстокіше завзяття* (І. Франко); *Все в житті має два полюси. На **однім** полюсі те, що гине й розпадається, на **другім** – те, що ніколи не мусить гнити. Не має права* (І. Багрянний). Наведені афоризми засвідчують не лише розгортання опозиції «одиничне – загальне», а й один із експресивних засобів представлення категорії узагальненого суб'єкта.

Актуалізація всіх розглянутих вище граматичних форм підкреслює однотипність суб'єктів, відокремлення їх від інших осіб. Граматичне оформлення узагальненого суб'єкта вказує на вагомість і повне охоплення предметів, осіб з відтінком сукупності – пряме узагальнення; протиставлення одиничного загальному (для означальних займенників) або неможливість точного окреслення суб'єктивних асоціацій (для лексем *один – інший/ другий*), що, імовірно, застосований до будь-якого кожного суб'єкта – узагальнення від зворотного.

Отже, глибинні світовідчуття й світорозуміння Івана Франка та Івана Багряного найвиразніше представлені в їхній афористиці як загальнонаціональній духовній спадщині українства. Усвідомлення своєї позиції в суспільстві, власна причетність до історичного поступу народу й людства загалом виражаються в індивідуально-авторських висловах за допомогою категорії узагальненого суб'єкта. Афористика обох письменників засвідчує духовну близькість натур, розуміння свого письменницького й громадянського поклику.

Література

1. Балаклицький М. Іван Багряний : «нова релігійність» як конститuent художньої творчості : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. Балаклицький. – К., 2003. – 19 с.
2. Манякіна Т. Языковые выражение обобщенности афоризмов / Т. Манякіна // Семантика слова и предложения : сб. науч. тр. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 1983. – С. 87–93.
3. Наснко М. Іван Франко : Тяжіння до модернізму : [монографія] / М. Наснко. – К. : Академвидав, 2006. – 96 с.
4. Шмарина В. Универсальное высказывание и лингвистические средства его выражения (на материале английского языка) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. Шмарина. – М., 1975. – 19 с.
5. Шугай О. «Своє завдання виконав» / О. Шугай // Літературна Україна. – 2006. – № 39. – С. 1 ; 7.

Н. М. Шарманова

ПАРЕМИЯ КАК ТИП КЛИШЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ЗНАК ЯЗЫКА*

Национальная специфика языка находит своё отражение «на всех языковых уровнях. <...> Тем не менее наиболее ярко она заметна у так называемых строевых (нереляционных) единиц языка (и речи) – слов, фразеологизмов и языковых афоризмов» [1, с. 89]. Синтез науки о языке с этнокультурологией определил специфику интерпретации единиц паремиологии в контексте новых направлений в современной лингвистике – компаративной лингвокультурологии, когнитивной и когнитивно-семиологической лингвокультурологии, этнофразеологии.

В процессе исследования семиотической сущности и логико-семиотического моделирования языковых единиц М. Черкасский утверждает, что для всех устойчивых воспроизводимых комплексов характерны признаки клишированности. Её понимают как способность языковой единицы восприниматься глобально, как имеющееся конструктивное и семантическое целое, которое воспроизводится без значительных изменений в определенных коммуникативных ситуациях [8, с. 3]. В контексте теории клише, которая дает обоснование семиотической природе многоаспектных языковых единиц, интересным является осмысление именно паремиологического корпуса любого языка. Раскрывая семиотические, системные и функциональные сходства клишированных единиц, Г. Пермяков отмечает: всем «названным» клише (слову, фраземе, паремии) свойственны функциональное сходство, они

---

* Шарманова Н. М. Паремия как тип клише и эстетический знак языка / Наталя Миколаївна Шарманова // Язык. Культура. Социум: реалии, категории и механизмы взаимодействия : сб. науч. трудов по итогам междунар. научно-практ. семинара по вопросам филологического образования и межкультурной коммуникации (октябрь 2013). – Старый Оскол : Изд-во «Роса» / СОФ НИУ «БелГУ», 2014. – С. 200–211.

могут выступать в речи в одинаковой или близкой роли»; «все три наши типа клише <...> имеют ту или иную парадигму» [3, с. 250].

Паремии – семиотические феномены языка, имеют двойную направленность: знаки системы языка, которые раскрывают парадигматические особенности и имеют определенную синтаксическую природу, и микротексты. Под паремиями понимают выражения со структурой предложения (короткой цепью предложений), которые являют собой клише, используются в роли знаков языка и имеют три структурные планы – лингвальной и логико-семиотической структур, план реалий [7, с. 424–425]. Релевантными особенностями паремии как типа клише являются постоянный лексический состав, узуальность, четкое номинативное (денотативное) значение, соответствие ментальному стереотипу, воспроизводимость в готовом виде, прагматический характер (ситуативная предопределенность в конкретных конситуациях), частотность и регулярность актуализации, автосемантия как дискурсивное свойство и т. д.

Паремиология любого языка, будучи совершенно особой системой, которая отражает национально-культурную специфику языка, своеобразие его эволюции, системой, в которой совокупность компонентов и правил их функционирования, содержит различного вида мыслительные категории. Паремии включают универсалии различного типа: 1) понятийные (или когнитивные) и собственно языковые; 2) формальные (видоизменения касаются лишь одного компонента) и смысловые, затрагивающие образный строй всей языковой единицы; 3) абсолютные (характерны для всех или многих языков) и статистические (выявлены в значительном количестве языков). Наличие таких явлений обусловлено причинами и факторами внутри- и внеязыкового характера, что соответствует природе самого языка. К общим экстралингвистическим факторам относят универсальность концептуальных сфер, глубинный антропоцентризм, при котором и основные сферы деятельности, и образы-символы ориентированы на человека; языковые контакты.

В литературенаряду с терминами «паремия», «клише», используются также названия «коммуникативная ФЕ», «предикативная ФЕ», «устойчивая фраза» (В. Бондаренко). К таким клишированным предикативным структурам относят пословицы, например укр. *Дорога ложка до обіду*, <*a по обіді – то й під лавку*>; рус. *Дорога ложка к обеду*, <*a там хоть под лавку*>; поговорки укр. *Хрін від редьки не солодший*; рус. *Хрен редьки не слаще*; крылатые выражения укр. *Коханню всякий вік підвладний*; рус. *Любви все возрасты покорны*; калькированные изречения типа *Вот где собака зарыта*; стационарные формулы диалогической речи укр. *Доброго здоров'я, помившись*; *С легким паром* и т. п.

Единицы паремиологии, по мнению М. Черкасского, представляют малые литературные формы – собственно пословицы с образной мотивировкой значения и авторские афоризмы с прямой мотивировкой значения. Они объединены родовым термином «паремия» с признаками клишированности, афористичности и сентенциозности [8, с. 36]. Л. Савенкова отмечает: «приходится только констатировать близость (а возможно, даже тождество) значений обоих изречений и предположительную деривационную связь между ними (без указания того, какое из двух оказывается деривационной базой для другого). Все же обнаружение таких пар фраз в речи убеждает в том, что хотя бы часть афоризмов можно рассматривать как источник пополнения фонда паремий» [4, с. 67]. Паремии можно рассматривать как традиционные «стандартные выражения в отношении моральных и категориальных императивов», «переносные, портативные парадигмы» (Н. Барли).

И собственно паремия, и афоризм выступают фиксированной словесной формулой, соотносимой с клише языка (лингвистическим феноменом) и клише сознания (психологическим феноменом), за которыми стоит целый комплекс поверхностных и глубинных значений. Для каждого из этих типов универсальных высказываний характерны свойственные только им средства обобщения семантики. Клише как психологический феномен вместе со стереотипами, предубеждениями и интересами определяет образ тех или иных фрагментов мира, выраженных при помощи вербальных способов. Пресуппозиция использования клишированных выражений состоит в установлении смысловой связи между эксплицитно выраженным значением словесной формулы и имплицитно присущим языковому сознанию лингвокультурным опытом коммуникантов.

Национальная специфика языка является неотъемлемой составляющей духовной культуры общества. Семиотические механизмы психокогнитивной стереотипизации наиболее выразительно представлены в паремиях. Паремиологический семиозис выступает неисчерпаемым кладезем исследования духовного потенциала этносов, основу которых составляют общечеловеческие каноны и идеалы. Единицы паремиологии, отображая извечные приоритеты, одновременно фиксируют национально обусловленные представления народа об окружающем мире и месте человека в нём. Именно поэтому они являются аксиологически значимыми языковыми величинами, исследование которых позволяет выявить ценностные ориентиры этносов. Н. Семененко отмечает: «Основная же ценность паремий как объекта рассмотрения современной когнитивной лингвокультурологии заключается в их исключительной способности репрезентировать ведущие принципы этноязыкового сознания: позиции

оценки, стереотипные представления и собственно народную дидактику в её всеобъемлющем стремлении к трансляции целостного мировоззренческого комплекса, необходимого индивидууму для успешной жизни в социуме» [5, с. 230].

Паремии как интегральные части культурного (поликультурного, межкультурного) пространства являются духовной субстанцией, в которой сконденсированы, закодированы образно-логические смыслы, моральные ориентиры и ценностные установки каждой нации. В этом заключается двойная, на наш взгляд, лингвокультурологическая сущность единиц паремиологии. С одной стороны, они аккумулируют мудрость, традиции и опыт многих поколений, играя роль социальных этических корректоров. С другой же стороны, эти единицы выступают одной из вневременных, ахронистических форм репрезентации этнической мира.

Украинская и русская паремиосистемы относятся к глубинным слоям национального культурного пространства. Своим языковым богатством и разнообразием содержания их единицы раскрывают все стороны человеческой деятельности, общественные и родственные отношения в системе коммуникации. Они дают широкий спектр обобщения многовекового хозяйственного опыта и авторитетного мнения. В паремиях основным прагматическим потенциалом выступает морально-этическое поучение, коллективный совет, например: укр. *З вітром прийшло, за вітром і пішло; Як хочеш багацько жати, то треба мало спати; Спитаєшся пня й колоди, як прийдеться до чого;* рус. *Лёжа пищи не добудеш; Век долог, да час дорог; Не хвались печью в нетопленной избе; Чужой человек не на утеху, на посмех.* Паремиям имманентно свойственна дидактичность, выраженная эксплицитно или имплицитно, а значит – положительный оценочный модус: укр. *Скорий поспіх – людям посміх; Зроби спішно, буде смішно; Хто спішить, той людей смішить; Швидко, та гидко;* рус. *Поспешишь – людей насмешишь.* Сравним: во ФЕ просматривается скорее доминирующая роль отрицательной оценке, о чём свидетельствуют результаты исследования фразеологических универсалий.

Наиболее выразительным в этнокультурном аспекте являются компаративные паремии, например: укр. *Заборонена (заказана) грушка солодка;* рус. *Запретный плод сладок;* укр. *А Мурий їсть собі та їсть* (синоним *А кіт ковбаску уминає, неначе й не до нього річ*); рус. *А Васька слушает да ест;* укр. *Заблукав межі хатою і коморою* (синонимы *Серед села дороги не знайшов; Бачить, що в хижку, та дверей не найде*); рус. *Заблудился в трёх соснах..* Актуализация в семантическом строении украинской паремической единицы экспрессивной лексемы *грушка* отсылает нас к другим паремиям, которые находятся в национальной

когнитивной базе: *Виліз на грушку, рвав петрушку; Не заспить грушки в попелі; Яка грушка, така й юшка* и др. Как свидетельствуют рассмотренные примеры, компаративные единицы языка базируются на разных архетипах национального сознания, которые имеют определённые расхождения в инвариантах этнического мировосприятия.

Универсальные культурные смыслы раскрываются при кодировании информации о мире. Компаративный анализ паремий – репрезентантов архитипической структуры мироздания – отражает детерминацию в их образной организации ментально-лингвальных комплексов, концептов, базовых культурных кодов – антропоморфного (о человеке, его натуре, поведении, семейных отношениях), космического, предметного, зооморфного, фауноморфного (В. Телия), соматического, пространственного, временного, духовного (В. Красных). Культурный код при этом следует понимать как элемент культурной интерпретации паремий в когнитивно-прагматической и лингвокультурологической парадигмах исследования.

Наиболее выразительными в паремиологии выступают архетипные символы *кровь, сердце, судьба (доля), огонь*, где архетип *кровь* является не столько показателем антропоморфного кода, а скорее духовного, потому что в славянской традиции кровь всегда ассоциируется с жизнью, духом, являясь также и символом обновления, омоложения [6, с. 131], а также имеет значение жертвоприношения, борьбы за что-то или символ активности или мести, агрессивных намерений: укр. *Роби крєвно і ходи певно*; (с пометой *давн.*) *Роблять (працюють) крєвно; Роблять (працюють) до кривавого поту; Кривавим потом умивається; Потом і кров'ю*; рус. соответствия *До кровавого пота работает; Потом и кровью*. Видим из приведенных выше примеров, что символика крови в древней фольклорной традиции по своей смысловой нагрузке близка к символике красного цвета и другому архетипу – *огню*.

Архетип *огонь* является символом духовной энергии, силы, очищения от сил зла [6, с. 47], освящения души, а человек воспринимается как личность, наделенная огромной волей (укр. *[В]огонь – не дівчина; Дівчина як вогонь*), с осознанием собственного призвания (огонь тут – и сила, и духовный оберег). Поэтому издавна предостерегали паремиями-предупреждениями: укр. *З вогнем не грайся (не жартуй); З вогнем не жартуй [бо то жижа]; Не грайся з вогнем, бо о[б]печешся, о[б]палишся; Не клади у вогонь пальця, бо спечеш*; рус. *С огнём не шути; С огнём не шутят; Не шути с огнём – обожжёшься*.

Вспомним о возможности активного диалога с разными культурными и текстовыми эпохами: укр. *Вогнем і мечем*; рус. *Огнём и мечём*; польс. *Ogniem i mieczem* (в названии романа Г. Сенкевича); лат. *Igni et Ferro / Ferro*

et Igni как трансформаціями античного вираження, от которого все они берут начало – Quae medicamenta non sanant, ferrum sanat, quae ferrum non sanat, ignis sanat (дословно: *Чого не гоять ліки, те виліковує залізо, чого не гоить залізо, те виліковує вогонь*). Аналогічні одиниці находим и в индивидуально-авторском осмыслении. Например, соединяет воедино архетипные символы Т. Шевченко: «...**огнем, кровавим, пламенним мечем**»; *І без **огня**, і без **ножа** Стратеги Божії воспрянуть; Без **ножа** і **автодафе** людей закували*. Для концепта *огонь* свойственна особая двуплановость: во-первых, он выступает вербальным способом социальной характеристики; во-вторых, способен актуализировать сакральный смысл. Приведем для сравнения еще одну авторскую паремію, в которой также объединяются архетипные, сакральные понятия *Огонь в одежі слова* (И. Франко). Прагматика пареміи при этом направлена на раскрытие могущественной силы, магии языка, под которой понимают «огонь слова, то есть заклинательную сущность сказанного» (В. Жайворонек).

Одну из самых численных групп во славянской фразеологии составляет семантическая группа с актуализаторами *сердце, судьба (доля)*. Лексема *сердце* не может сводиться лишь к соматическому коду, в ней заложен глубокий этнокультурный смысл: укр. *Серце не камінь; Серденько (серце) розбивається (розбилося); Серденько чує; Серце горить; Серце палає; Серце крається (надривається)*. Сердце для украинцев – это «символ Центра, Бога, жизни, ума, ласки, любви, сочувствия», а ещё радости и счастья [6, с. 191–193]. Целесообразно тут вспомнить яркую этноментальную характеристику украинства – украинский кордоцентризм, или «философию сердца», по терминологии отечественного философа П. Юркевича.

Судьба как самая выразительная антропоморфизация, имеющая облик надприродного одушевленного лица, имеет в украинском пареміологическом пространстве многогранное выражение: *Не туди дорога до щастя, куди люди справляють, а туди, куди доленька поведе; Дитинка спить, а доля її росте*. В жизни любого народа, как и отдельной личности, судьба является одним из основных трёх аспектов, вместе со степенью талантливости и трудом, необходимым для реализации собственных возможностей: *Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий; Ти свою долю в неділю проспідала, а в п'ятницю проспівала; У сусіда дочок сім, та й доля всім; у мене одна, та й у тої долі нема*. Долю традиционно украинцы рассматривали как совпадение благоприятных и неблагоприятных обстоятельств, которое облегчает или усложняет самореализацию. Каждый народ является творцом собственной судьбы, которая его постигла; он в ответе за неё и вместе с тем за волю этноса: *Здобули волю*

– *відшукали долю; Де немає волі, там не буває долі; Не шукай долі, а шукай волі.* Поэтому как отдельного человека, так и нацию в целом оценивают не по потенциальным возможностям (чего бы они могли достигнуть, но не сумели), а исходят из реальных достижений.

Украинская паремиология в контексте славянской является современной лингвистической составляющей с четко обозначенными объектом, предметом и заданиями, «направленными прежде всего на исследование структурно-грамматических, семантических, стилистических, прагматических и этнокультурных, ментальных особенностей паремий, которые образуют паремийный корпус, или паремийное пространство, украинского языка» [2, с. 271], и шире – любого идиоэтнического языка, семиотика которых представлена паремиями как эстетическими и морально-этическими знаками ситуаций, событий, явлений.

Таким образом, паремиология как феномен духовной культуры раскрывает общечеловеческие каноны и систему этностереотипов мышления, общественного и личностного поведения, выступают репрезентантами концептосферы языка, то есть этнокультурную сущность языков и особенности национального сознания, указывая тем самым на особенности вербального выражения национального менталитета. В единицах паремиологии представлена корреляция лингвальных и психокогнитивных феноменов, связанных с этнической языковой картиной мира, ориентованных на специфический способ мировидения, которые определяют национально-культурное языковое пространство.

Литература

1. Верещагин Е. М. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // Словари и лингвострановедение / Под ред. Е. М. Верещагина. – М., 1982.

2. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг: ТО «ЦЕНТР-ПРИНТ», 2012. – 349 с.

3. Пермяков Г. Л. К вопросу о структуре паремиологического фонда / Г. Л. Пермяков // Типологические исследования по фольклору; сост. Е. М. Мелетинский, С. Ю. Неклюдов. – М.: Наука, 1975. – С. 247–274.

4. Савенкова Л. Б. Русская паремиология : семантический и лингвокультурологический аспекты / Л. Б. Савенкова. – Ростов н/ Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2002. – 240 с.

5. Семененко Н. Н. Русские паремии : функции, семантика, прагматика : [монография] / Наталия Николаевна Семененко. – Старый Оскол : Изд-во РОСА, 2011. – 355 с.

6. Словник символів культури України / За ред. В. Коцура та ін. – К., 2002. – 260 с.

7. Українська мова : Енциклопедія / [упорядн. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.

8. Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремиологический сборник : Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). – М., 1978. – С. 35–52.

Н. М. Шарманова

**ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА АКСІОЛОГІЧНА ПЛОЩИНА
СУЧАСНОЇ АФОРИСТИКИ**

(на матеріалі роману П. Загребельного «Брухт»)*

Ціннісна сфера людства постає найважливішим джерелом соціокультурної детермінації суспільно-історичного процесу. Ціннісні орієнтири визначають структуру людської свідомості, усвідомлення якої відбувається з позицій моралі, філософії, релігії, культурології, літературознавства тощо. Кожна із зазначених сфер культури має власні підходи до осмислення дефініцій «цінність» та «ідеал», проте можна говорити про спільну тенденцію у формуванні цих понять як першооснови людської духовності [1, с. 26–36]. Інтерпретація соціокультурних характеристик етносу в межах лінгвоодиниці дає вихід на цілісну мовну картину світу як «результат взаємодії системи цінностей людини з її мотивами поведінки, установками» [4, с. 660]. Безпосередньо відображає мовну картину світу й позамовну дійсність афористичний масив сучасної української літературної мови, що формує концептосферу мови і репрезентує систему цінностей та ідеалів соціуму. Синкретизм афористичної форми визначає її цінним об'єктом лінгвокультурології.

Наше зацікавлення становить дослідження аксіологічної площини сучасної української афористики на основі інтерпретації в ній постмодерністської моделі світу.

Яскравим відображенням сучасної «психосфери» українського суспільства є роман П. Загребельного «Брухт». Твір спроектований на сучасність і на сучасників, його зміст розкривається в акті безпосереднього сприймання і потребує відповідного інтелектуального й духовного досвіду для розуміння смислу. Деколонізація традиційних цінностей, реконструкція естетичного суб'єкта, підміна особистості поверховим іміджем, цинізм, естетизація потворного – ось найважливіші показники відтвореної автором духовної кризи. *Світ без війни, секс без любові – символи новітніх часів* [3, с. 133] – найвичерпніша характеристика сучасного українського суспільства, ціннісні орієнтири, якого П. Загребельний подає кризь призму

---

* Шарманова Н. М. Постмодерністська аксіологічна площина сучасної афористики (на матеріалі роману П. Загребельного «Брухт») / Наталя Миколаївна Шарманова // Мова і культура : Серія : Філологія. – Т. IV. Ч. 2. Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту : [матеріали XIII Міжнародної наукової конференції, присвяченої проф. Д. С. Бураго] (Київ, 28 червня – 02 липня 2004 р.) / Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 7. – С. 83–90.

афоризмів. У романі їх налічуємо понад 150 одиниць – ідіолектних і трансформованих, синтаксично завершених і без предикативної граничності.

Створення національної картини світу відбувається шляхом актуалізації в межах афористичного вислову лінгвоконцептів і знаків-символів на позначення основних груп духовних цінностей: морально-етичних; правових; суспільно-політичних.

Оскільки у центрі сучасного світогляду стоїть Особистість як найвища цінність і багатство суспільства, то компонентний аналіз афоризмів здійснюємо з урахуванням антропоцентричного принципу. Спробуємо переосмислити семантичне наповнення авторських афоризмів, які в логічній, образній, часто досить парадоксальній формі висловлюють глибокий підтекст щодо зазначених вище груп цінностей.

Відомо, що ядро духовної культури складають дві системи норм що контролюють діяльність соціальних суб'єктів, – моральна і правова. Моральні цінності та етичні ідеали кожного з нас визначають суспільну духовність. Це стверджує П. Загребельний афоризмом *Перспективу складають пріоритетні цінності та моральні засади, на яких базується нація* [3, с. 142], і саме цей вислів становить ідейний зміст роману «Брухт». Морально-етичними регуляторами формування особистості виступають логічні й образні афоризми, в яких висловлюється або педагогічна настанова *Людина виховується не державою, не в казармі, не на партійних збіговиськах, а тільки в родині, на прикладі тих, хто привів тебе на світ* [3, с. 228], або ж наявна трансформація біблійного афоризму *Блаженні убогі духом, бо не відають, що творять* [3, с. 159].

На жаль, роман «Брухт» містить обмежену кількість афоризмів, у яких підносяться загальнолюдські моральні ідеали (виходимо з позиції авторського задуму). Натомість є багато висловів, що відтворюють соціальні патології як страшний біль суспільства. Усі їх можна згрупувати відповідно до семантики: 1) злочинність: *І хто вторгається в святість небажаний, той може поплатитися* [3, с. 185]; *Брехня стала ще більшою брехнею* [3, с. 107]; 2) алкоголізм: *Перш ніж обговорювати проблеми, крайте випити* [3, с. 150]; *Однак напої міцніші за чоловіка* [3, с. 30]. Найбільш чітко в цьому плані сприймати читачам нашого регіону доводиться парадоксальну (як вирок!) авторську паремію *Пийте, як в Кривому Розі, – навсидьки, мовчки і до дна* [3, с. 29]; 3) аморальна поведінка: *Насолода в непристойності* [3, с. 90]; *Спокуса страшне і солодке слово* [3, с. 195].

Синтезом представленої в романі антидуховності як вакууму існування і головних героїв, і українського суспільства в цілому постає образний афоризм *Несправедливість безмежна і всеосяжна, і залити її не можуть ні сльози, ні піт, ні кров* [3, с. 95].

Афористика роману «Брухт» відтворює пошуки певного етичного консенсусу, який реалізується у висловах типу *Не будемо занадто прискіпливими* [3, с. 82]; *Партнерів не люблять, їх терплять, як неминуче зло* [3, с. 171]; *Заповнювати порожнечу навіть тоді, коли немає любові* [3, с. 132]. Розглянуті афоризми містять логічний умовивід щодо суспільної моралі парадоксально поєднуючи два початки-протиріччя – особистісне благо і відповідальність перед іншими. Проте не можна оминати негативної експресії, створеної лексемами *прискіпливими, зло, терплять, не люблять, порожнечу*. Регулююча роль моралі в проаналізованих висловах спрямована на те, щоб поєднати волю кожного з нескінченністю інших людських воель.

Неординарної інтерпретації в межах афоризму набули гендерні стосунки, наприклад: *Чоловік виникає в жінці, а тоді знищується* [3, с. 105]; *З чого починається рабство чоловіка перед жінкою? З першого погляду* [3, с. 93]. Використаний у цих висловах прийом парадоксу розкриває систему міжособистісних стосунків, позбавлених в постмодерністському звучанні щирості й взаємоповаги, в них ніби міститься «логіка статі» в дусі нашого часу, зважимо лише: *Чоловіки жінкам про жінок не розповідають* [3, с. 92]. П. Загребельний опановує міжстатеві відношення шляхом пародійності або відкритої іронії, як в образному афоризмі *Між чоловіком і жінкою, попри їхню близькість або навіть видиму любов, завжди зріє пересторога і ненависть* [3, с. 132].

Багатючий матеріал для розуміння жіночої суті вміщено в низці афоризмів, наприклад: *Коли в жінки є гроші, за які вона може купити есе на світі, вона вже не знає страху* [3, с. 89]. Цікавим, на наш погляд, виступає той факт, що в трактуванні феміністичних рис і оцінці жіноцтва викреслюється дві дуїстичні позиції: 1) з боку самого жіноцтва: *Жінка живе пристрасстю* [3, с. 39]; *Жінки не повинні вірити нікому, бо їх завжди обдурюють* [3, с. 92]; 2) з чоловічої позиції: *Ніщо не може мати такої вибухової сили, як жіноча зневага* [3, с. 65]; *Так, ніби будь-коли існували сили, здатні ошчасливити бодай одну жінку на світі!* [3, с. 75].

І ніби підсумовуючи зазначене вище, в романі побутує образний афоризм *Жінка це кноський лабіринт* [3, с. 90]. Семантика вислову настільки прозора, незважаючи на конотативне нарощування в структурній схемі другого компонента *кноський лабіринт*.

Порівняємо проаналізований афоризм з іншим імперативом думки письменника: *У чоловіків мозок збудовано, як Кноський лабіринт* [3, с. 204]. Зважимо на те, що, як і в попередньому вислові, другим компонентом виступає антично-міфічний топонім. Проте щодо жінки, то тут наявне узагальнене тлумачення (схема А=В), чоловіча ж душа висвітлена з компаративним підходом (схема А, як В).

На сторінках роману постає ще один парадоксальний афоризм для оцінки вже чоловічої сутності: *Чоловіча душа? Це однаково, що так званий курс реформ на Україні, Всі про нього говорять, але ніхто не знає, що це таке* [3, с. 39]. Еквівалентність розглянутого афоризму надфразовій єдності дозволяє якнайглибше розкрити семантику поняття «чоловіча душа». У межах одного вислову відбувається контамінація трьох образів «чоловік/ курс реформ / суспільство» шляхом їх розгортання і згортання в лексемах *чоловіча душа – курс реформ – всі – ніхто – що це таке*.

Утрата ціннісних критеріїв відбулася і на рівні особистісного сприйняття статями одна одної. Так? чоловічий світ сприймаємо крізь афористичну призму з позиції жінки (і тільки) іронічно, цинічно, занадто емоційно, наприклад: *Які примітивні істоти – чоловіки!* [3, с. 152]; *Чоловіки – божевільні істоти* [3, с. 193]; *У нас мужчини-тільки у фраках* [3, с. 213]. Лексеми з експресивним забарвленням *примітивні, божевільні, істоти, тільки, у фраках* розкривають не стільки сутність чоловічої половини людства, скільки владу над нею «слабкої», жіночої.

Подолання суперечностей між поведінкою особистості та інтересами суспільства відображають афористичні вислови, в яких наявна інтерпретація правових цінностей, зокрема: *Людство протягом усієї історії керувалося законами порядку й терпіння, тому воно, зрештою, й не самозничилося досі* [3, с. 190]. Актуалізація в межах вислову словообразів *людство, історія, закон, порядок, терпіння* відтворює генезу правової системи Універсуму. Семантико-граматична будова розглянутого афоризму базується на взаємодії композиційних структур двох частин, між якими усталюються причинно-наслідкові відношення. Лексеми *керувалося, не само зничилося* взаємообумовлюють одна одну, обидві частини вислову і надають єдиного смислу афоризмові.

Логічно-узагальнену систему правових норм суто в національній інтерпретації відбито в афоризмах типу *Престиж не буває законним або незаконним* [3, с. 185]; *Міліція все знає* [3, с. 236]. У них розкривається зовнішня, по відношенню до людини, нормативна база регулювання поведінки, спеціально створена й санкціонована державою, наявні атрибутивні лексеми *законним, не законним, словообраз міліція*.

Проте відображення в українській афористиці правової ситуації не було б достатнім, якби не група майстерно відшліфованих П. Загребельним сентенцій з описом суспільно-правових реалій. Так, негативну експресію несуть у собі вислови, побудовані на основі парадокса: *Початків, як правило, ніхто ніколи не знаходить. Хіба що прокурори* [3, с. 78]; *Одні втікають від свободи, інші-від чужих жінок* [3, с. 132]. Несподіваність дефініцій полягає в ефекті контамінації сумісних в принципі й несумісних за певних обставин словообразів *початків – прокурору, свободи – жінок*.

Градація лексем з негативною семантикою *ніхто ніколи не знаходить*, наявна у першому з розглянутих прикладів, лише підкреслює анормативність сучасної правової етики. Поняття свободи як філософської категорії в другому вислові виходить за межі лінгвоконцептуального тлумачення. Афоризм П. Загребельного розкриває витoki антидуховності нашого сучасника: не втрата свободи, а її набуття з свідомою відмовою від відповідальності за вибір культурного ідеалу є справжньою причиною духовної кризи. Втеча від свободи, приєднання до будь-якого угруповання, пристосування до його правил та «ідеалів» (до транснаціональної корпорації «Куч – метал», як у романі «Брухт») ніби робить неможливою моральну самооцінку людиною своїх дій і знімає з неї відповідальність за власні вчинки, хай навіть вони і розходяться із суспільними інтересами, а *свобода*, як і *жінка*, веде за собою відповідальність.

Вербалізація правової семантики зі знаком «мінус» видається нам ще парадоксальнішою, якщо зважити на виголошену мету українського державотворення – побудову правової держави, що забезпечує вільний розвиток і свободи кожного громадянина. Чи можна її найближчим часом досягти, якщо в нашому суспільстві сьогодні відбуваються своєрідні правові метаморфози: *Пусті слова про право бідних, держава дбала не про нас* [3, с. 30]. Шкода, що не лише митцем, а й державою *право* оцінено як *пусті слова*, хоча відомо, що саме правова система норм покликана забезпечити виконання тих норм, порушення яких є небезпечним для існування та розвитку особистості й суспільства загалом.

Трансформація в епоху постмодернізму ціннісних систем відображена в афоризмах із семантикою «соціально-політичні цінності», зокрема у висловах типу *Держава всього лиш великий непорушний камінь, яким не лиш ніякої цінності, доки лежить* [3, с. 85].

Оцінка культурно-історичного процесу в афористиці П. Загребельного позначена іронічністю й емоційністю. Так, письменник створює низку образних афоризмів, в яких історичний розвиток суспільства подано у відповідному дусі: *Історія – мати іронії* [3, с. 230]; *У нас прекрасна історія! Суцільні свята* [3, с. 137]. Розглянуті вислови розкривають швидше соціальні, ніж особистісні ціннісні орієнтири. Історія витлумачується не як наука про минуле, про розвиток суспільства і природи, а як сам процес етнічного розвитку з постійною боротьбою у часи лихоліть і парадоксами. Лінгвоконцепт *історія* наповнений постмодерністського трактування, що викликає сумнів щодо прогресивності всього поступу людства. Суто національним колоритом позначений афоризм *Тризуб – запорука нашого прогресу. Проітрикнемося в історію!* [3, с. 233]. Парадоксальність вислову полягає в контамінації трьох образів *тризуб*, *прогрес*, *історія* й актуалізації лексеми

проштрикнемося, що переносить дію з галузі національної символіки в галузь дієвого упорядкування хаосу буття. Історичним нашаруванням вимірюється також афоризм *А в Римі все починалося ав ово – від яйця* [3, с. 158]. Цей вислів трансформує латинську приказку *Ав ово usq ua ad mala* (обід римляни починали яйцями і закінчували фруктами) [2, с. 40].

Афористичні вислови з оцінкою суспільно-історичного розвитку часто побудовані за допомогою парадоксу, наприклад: *Історія дивиться на нас пустим поглядом убивці, тому й ми самі вимушені часом дивитися на минуле таким самим поглядом* [3, с. 111]; *Вчорашні головні дієві особи історії наавтра стають її жертвами* [3, с. 48]. Проекція на сучасність у межах афоризмів відбувається шляхом трансформації відомих етонімів: *Все прогноло не тільки в Датськiм королівствi, але й тут* [3, с. 207]. Ключовими словами виступають лексеми *все – прогноло – тут*. Суспільно-політична оцінка сучасного соціуму досить виразна, вона не потребує детального коментарю. Посилують її звучання афоризми з синонімічною семантикою: *Найкраще на Україні живе той, хто найкраще руйнує, розкрадає і розпродує* [3, с. 207]; *Зруйнували заводи, навідривали казино і стрип-барів* [3, с. 211].

Суспільно-політичні цінності в сучасному українському соціумі зазнали деформації. На сторінках роману афоризми фіксують таку інформацію: *Тепер ринкові відносини. Неконтрольованість і лібералізація у всьому* [3, с. 51]; *Для нас головне: прислухатися до того, що там угорі* [3, с. 59]. Актуалізація лексем *неконтрольованість, лібералізація, прислухатися* (поінформованість) у межах афоризмів розкриває ядро сучасних соціально-політичних орієнтацій. Узагальнено-типізуюча образна думка митця відбиває пріоритетну цінність постіндустріального суспільства – інформацію: *Сьогодні найбільша пральня України – це її телебачення* [3, с. 199]; *За наслідки телебачення не може відповідати* [3, с. 28]. Афоризми репрезентують інформацію як найважливіший товар, що цілеспрямовано запущено в ринкові відношення найвпливовішим засобом суспільної комунікації. Парадоксальний ефект створюється шляхом актуалізації словообразів *пральня, телебачення, наслідки*. Як же може виступати регулятором суспільної думки один із основних компонентів соціокультурного середовища, коли він є «*найбільшою пральнею України*» та ще й – як джерело поширення інформації – не має ніяких «*наслідків*».

Духовний вимір національної аферистики відбиває економічне підґрунтя держави, наприклад: *Гроші могутніші за всіх андропових і їхні органи* [3, с. 31]; *Перед державою бідні всі, навіть Сорос* [3, с. 31]. Афористичні вислови відображають деконструйовані суспільні цінності – владу і гроші. Апеляція до антропоніміє *Сорос, андропових* висвітлює діалектичну протилежність одиничне – ціле (людина, навіть відома персоналія / суспільство).

Репрезентацією соціально-економічної ситуації в країні позначена низка афористичних висловів: *Продати все, що можна продати* [3, с. 189]; *Вкрасти все, що погано лежить, і все що лежить добре* [3, с. 189]; *Обдерти все, що можна обдерти* [3, с. 189]. Актуалізація дієслівних імперативів *продати, вкрасти, обдерти*, використання тавтологічних сполук *продати і обдерти* створює надзвичайний ефект економічної руйни. Прикро, що ці дефініції виголошують представники і великих транснаціональних корпорацій, і малих об'єднань з обмеженою відповідальністю, які виникли на тлі державних підприємств і висмоктують всі соки. Ось їхня мета: *Обдирай, що можеш обдерти, обгризай, що можеш обгризти, продавай, що можеш продати, а коли вже продавати нічого, тоді продай навіть те, чого немає* [3, с. 208].

Отже, афористика сучасної української мови репрезентує культурну психоментальну інтеріоризацію дійсності. У ній феномен духовності характеризується як інтенція свідомості за межі матеріальних потреб у сферу духовного виробництва і культури. Афоризм відтворює стрижень духовності нашого сучасника шляхом синтезу абсолютних ідеалів із постмодерністською орієнтацією на інформованість і споживачку естетику. Слушним виступає логічне судження П. Загребельного «*Вибір майбутнього є завжди вибором на користь одних цінностей та відмова від інших*».

Література

1. Анисимов С. Ф. Первоценности морали в структуре человеческой духовности / С. Ф. Анисимов // Вестник МУ. Серия 7 : Философия. – 2001. – №1. – С. 26–36.
2. Бігун Г. Вибрані прислів'я та приказки п'ятьма мовами / Г. Бігун. – К. : Тандем, 2000. – 132 с.
3. Загребельний П. А. Брухт : Роман ; Гола душа : Повесть / П. А. Загребельний. – Харків : Фоліо, 2002. – 399 с.
4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М. Н. Кожинной. – М. : Флинта, Наука, 2003. – 696 с.

Н. М. Шарманова

ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ЕТИКЕТНИХ КЛІШЕ*

У процесі міжкультурної комунікації етикетність спілкування розглядають як дотримання законів куртуазного спілкування, що визначають відповідно до мовленнєвої ситуації форми етикетності – вияви національного (етнічного) етикету залежно від типів комунікативної взаємодії членів певної лінгвокультури. Використання засобів мовного коду певної ідіоетнічної мови активізує систему «стійких формул і знаків

* Шарманова Н. М. Прагмалінгвістичні засади етикетних кліше / Наталя Миколаївна Шарманова // Славянская фразеология в синхронии и диахронии : сб. науч. статей / М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины / редкол. В. И. Коваль (отв. ред.) и др. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2011. – Вып. 1 – С. 226–229.

спілкування, прийнятих у конкретній національній лінгвокультурній спільноті, скерованих на встановлення оптимального мовленнєвого контакту між співбесідниками» [4, с. 48]. Наукове зацікавлення цими мовними одиницями позначене тим, що нова парадигма розвитку сучасного суспільства характеризується процесами стереотипізації й економії мовних засобів у процесі інтеракції.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці проблема етикетних кліше розв'язується в аспекті мовного клішування, представленого стандартизованими, стереотипними автономними лінгвістичними утвореннями із заданими за традицією значенням і формою – мовними кліше. Під етикетними кліше розуміємо регулярні (постійні) комбінації словесних знаків, які використовуються задля встановлення, підтримки або припинення стереотипних комунікативних ситуацій.

У процесі спілкування етикетне кліше, знайшовши втілення у формі вербального знака, регулярно відтворюється комунікантами в незмінному вигляді. С. Сабліна окреслила коло проблемно-пошукових полів у вивченні вітчизняного мовного етикету. У центрі окреслених проблем невирішеним залишається питання щодо приналежності етикетних кліше до одного з рівнів мови: «проблема полягає насамперед у тому, що до етикетних одиниць належать різнорівневі мовні одиниці» [7, с. 115]. На підтвердження цього у мовознавчій науці є низка термінів для позначення етикетної одиниці: форма ввічливості, етикетні мовні формули, формули звертання, вибачення, подяки (Н. Плющ); етикетна одиниця (Г. Татаревич); стійкі формули спілкування, формули ввічливості (Ф. Бацевич, О. Мацько); стилістичні формули (М. Гудзій, С. Богуславський); постійні формули (А. Орлов) і т. ін.

До поняття «етикетне кліше», крім того, входять такі номени: мовні, рутинні, етикетні кліше чи формули, прагматичні формативи чи ідіоми, семіінтеракціональні одиниці, комунікативні фразеологізми, звороти ввічливості тощо [2, с. 6], під якими розуміють стереотипні фрази, що передають суспільні взаємини.

Останнім часом посилилася увага до теоретичного осмислення комунікативної діяльності людини. Свідченням цього є виникнення нових лінгвістичних парадигм і напрямків дослідження мовних фактів, пріоритетне місце серед яких на сьогодні посідає лінгвопрагматика. На думку Ф. Бацевича, «прагматичний (суб'єктивний) чинник – природний складник живих людських мов, їх лексичних і граматичних систем. Зароджуючись у живому спілкуванні носіїв ідіоетнічних мов, суб'єктивні елементи можуть залишатися неповторною його ознакою, але й можуть повторюватись у схожих ситуаціях спілкування, ставати постійними їх складниками, а з часом – фактами Мови, відкладаючись у лексичних і

граматичних системах, стаючи фундаментом втілення їх комунікативних смислів» [3, с. 115]. Саме у світлі лінгвопрагматики найяскравіше розкриваються такі характерні ознаки етикетних кліше, як стереотипність функціонування (відтворювання у процесі мовленнєвої діяльності), національно-культурні особливості, ситуативна співвіднесеність і прагматичне призначення, що загалом визначають їх лінгвальну природу.

Зважаючи на ряд актуальних з позиції сучасного мовознавства підходів – лінгвопрагматичного, функціонально-комунікативного, когнітивного, – варто усвідомлювати, що формули етикету відтворюють «щось набагато ширше за механічний зв'язок між людьми, це – віддзеркалення свідомості людини, її культури, відображення належності людини до певного етносу» [2, с. 7].

У лінгвістичній літературі усталеними є два погляди на прагматичну значущість етикетних кліше, бо, по-перше, вони мають стандартний, типізований характер і «полегшують мовленнєве життя» (Н. Баландіна). По-друге, установлення референційного відношення за допомогою мовних стереотипів є несуттєвим і позбавленим інформативності. Н. Баландіна зауважує з цього приводу: «Важливий лише факт «говоріння», установлення контакту, а не семіотична цінність... Їх уживання ґрунтується на традиції і служить для збереження соціальних норм, яких мовці дотримуються з причин емоційного характеру. Коли не вітаються в потрібних на те ситуаціях, відчувають не брак інформації, а появу негативних емоцій з приводу порушення правил поведінки» [2, с. 13]. Розглядаючи етикетні стосунки як універсалі з відповідними соціальними й психологічними ролями, особистісними взаєминами в офіційній і неофіційній сферах спілкування, В. Маслова поділяє висловлену вище думку вітчизняної дослідниці й зауважує: «Здавалося б, етикетна поведінка є стандартною і стереотипною, являє собою замкнену систему, проте порушення цієї поведінки може призвести до непередбачуваних наслідків для людини й людства» [6, с. 47].

Думку про специфіку функціонування етикетних кліше обстоює М. Алефіренко. З усіх різновидів ФО він виділяє в окрему групу інтер'єктивні фраземи, які виражають різноманітні почуття і, «на відміну від інших ФО, вони не можуть виконувати номінативну функцію, адже основу їх смислової структури становлять немотивовані конотативні семи» [1, с. 67]. Основним семантико-синтаксичним призначенням інтер'єктивних фразем, на думку дослідника, є безпосереднє вираження розкृतого почуття. Серед інтер'єктивних фразем виділяють: а) емоційні; б) імперативні; в) запевнення у достовірності; г) формули соціального етикету, які слугують у мовленні як засіб для встановлення комунікації та є індикаторами ввічливості. Мовознавець говорить, що незважаючи на десемантизацію компонентного

складу «аналізовані фраземи не позбавлені інформативності й пізнавальності. Вони, як і лексичні вигуки, мають певний зміст, і як виразники емоцій, почуттів, волевиявлень <...> дають інформацію не тільки про емоційно-чуттєвий стан людини, її реакцію на зовнішній світ, а й про мотиви поведінки особи, умови й ситуацію її активної діяльності і мовного спілкування» [1, с. 69]. Пресупозиція використання етикетних кліше розглядається як стереотипне уявлення про смисловий зв'язок між експліцитно вираженим значенням вітальної (бажальної, прощальної тощо) формули та імпліцитно наявним у мовній свідомості лінгвокультурним досвідом комунікантів, «їхнім загальним фондом екстралінгвальних і лінгвальних знань про денотативну й прагматичну ситуацію».

Загалом будь-яке мовне кліше «створює конструктивну одиницю, яка зберігає свою семантику, а в багатьох випадках і виразність» (Д. Розенталь, М. Теленкова). Визначаючи з-посеред диференційних ознак кліше появу їх у конкретних умовах мовленнєвого акту (стереотипних ситуаціях-контекстах) і реалізацію семантики виключно в реальному контексті, В. Гвоздев стверджує думку про вигуковий характер мовних кліше, які можуть виражати реакції співбесідників і виражають емотивне значення [5, с. 168]. Саме «з витоків співпереживання й уважності з'явилося чимало мовних одиниць, у тому числі стереотипних, уживання яких дозволяє виражати однаковий із співрозмовником емоційний стан і тим самим впливати на його почуття, керуючись його ж (співрозмовника) інтересами» (Н. Баландіна). До таких стереотипів зараховують привітання, поздоровлення, побажання, благословення, здравиці, які служать посиленню позитивної емоції.

До подібних структур зараховано формули привітань, поздоровлень, прощання, перепрошення, висловлення вдячності аргументуючи це тим, що «в умовах щоденної міжособистісної комунікації нерідко трапляються випадки, коли слово як дія є єдиним інструментом передачі відповідного комунікативного змісту» (Л. Гнатюк). Опис дібраного нами фактичного матеріалу засвідчує, що функції таких різновидів етикетних кліше, як привітання й побажання, пов'язані із їх прагматикою. Залежно від комунікативних намірів мовців реалізується низка їх основних і факультативних функцій (комунікативна, емоційна, когнітивна, репрезентативна, фатична, сугестивна, гедоністична, моделююча, психокорекційна, перформативна).

Отже, етикетні кліше як мовні знаки ситуації спілкування використовуються задля встановлення, підтримки, завершення вербального контакту. Прагматика етикетних кліше полягає не лише в оптимізації процесу й ефективному спрямуванні інтеракції, а й у виявленні позитивного психологічного настрою комунікантів.

Референційні потенційні смисли етикетних кліше становлять антропоцентрично орієнтований механізм, основним призначенням якого є реалізація комунікативно-прагматичних намірів мовців з урахуванням стереотипності мовлення. Інформаційною складовою цього механізму є відбір з когнітивної бази відповідного мовного комплексу, адекватного певним комунікативним умовам, та актуалізація самої мовної одиниці у процесі автоматичного відтворення ситуації спілкування.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : [монографія] / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вища школа, 1987. – 133 с.
2. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті / Н. Ф. Баландіна. – К. : АСМІ, 2002. – 332 с.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
5. Гвоздев В. В. Контекст и некоторые проблемы прагматики клише / В. В. Гвоздев // Роль контекста в реализации семантических особенностей языковых единиц. – Курск, 1987. – С. 14-22.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – [3-е изд., испр.]. – М. : ИЦ «Академия», 2007. – 208 с.
7. Сабліна С. В. Сучасні мовознавчі проблеми дослідження українського мовного етикету / С. В. Сабліна // Вісник ЗДУ. Серія : Філологічні науки. – 2002. – № 3. – С. 114-117.
8. Стахів М. О. Український комунікативний етикет : [навчально-методичний посібник] / М. О. Стахів. – К. : Знання, 2008. – 245 с.

Н. М. Шарманова

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ АФОРИЗМІВ

(на матеріалі сучасного художнього дискурсу)*

Афоризм – оригінальний засіб позначення й номінації позамовної дійсності, який вражає реципієнта філософським її осмисленням. І хоч афористичний вислів співвідноситься з реальністю, проте його основна специфіка закладена у ньому самому, у його логіко-семіотичній природі. У межах афоризму відбувається взаємодія лінгвальних і психокогнітивних феноменів, орієнтованих на специфічний спосіб бачення світу, пов'язаних з етнічною мовною картиною.

Українська афористика є органічною частиною світової афористичної думки. Визначальними рисами є її пристрасність в органічному поєднанні з велегранною софійністю, як-от: *Любов велика і*

---

* Шарманова Н. М. Семантична типологія афоризмів (на матеріалі сучасного художнього дискурсу) / Наталя Миколаївна Шарманова // Фразеологія германських, романських і слов'янських мов : сб. науч. статей / ред.: Е. Е. Иванов. – Могилёв : Могилёвский государственный университет имени А. А. Кулешова, 2009. – Т. 1. – С. 231-235.

сильна таки перемагає зло (Ю. Покальчук); *Правдивій людині не шкода навіть своє віддати* (М. Матіос); *Тільки Божя воля на добро є вища сила над нами – і ми її виконавці* (О. Черногуз). Афоризм розглядається нами як логічне, образне судження узагальнюючого характеру, що в категоріях раціональності / парадоксальності відбиває навколишній світ і виступає еквівалентом предикативної структури, зокрема: *Спільна таємниця зближує і зовсім сторонніх людей* (Ю. Покальчук); *У нас не діє верховенство права. У нас діє верховенство телефонного права; Коли люблять, не говорять про кохання. Тоді просто відчують його* (О. Черногуз).

Відсутність чітких критеріїв щодо визначення лінгвального статусу цих мовних одиниць зумовлює різні підходи до їх групування. Традиційно афоризми зараховувалися до класифікаційних схем ФО, укладених за різними критеріями. Семантичний принцип є визначальним у типологіях, запропонованих С. Гавріним [2, с. 8].

Відповідно до особливостей вираження смислової домінанти поділяємо АВ на логічні й образні афоризми. Така позиція відтворює психоментальні механізми адекватного відображення довкілля в людській свідомості, коли домінанта аперцепції визначається логічним або асоціативно-образним модусом [3; 4]. О. Селіванова зазначає: «Л.с. (логічна семантика – Н. Ш.) оперує не словом, а реченням і буде власні засади переважно на логічній структурі умовиводів» [6, с. 310].

Словесні комплекси, що конденсовано, стисло у формі повчання чи настанови подають узагальнену думку, умовивід, нами кваліфікуються як логічні афоризми: *Біда від часу не залежить* (М. Матіос); *Розумні люди забезпечують собі тили; У наш час гроші вирішують все* (О. Черногуз). У цих універсальних висловленнях в імперативній чи дефінітивній формі сконденсовано розгорнуті судження про навколишній світ. Логічні АВ мають експліцитно / імпліцитно виражену семантику: логічного умовиводу: *Перемога коштує грошей* (О. Черногуз); *Після страждань людина оновлюється* (Ю. Покальчук); повчання: *Бери від життя все, що можеш. Але – бери найкраще і ти ніколи не залишишися в програві* (О. Черногуз); *Шукайте шлях. Бійтеся. Але вірте!* (Ю. Покальчук); побажання: *Нам треба поспішати жити; Ми маємо прокладати, а не спалювати мости* (О. Черногуз); оцінки: *В підлеглих розумніших за себе краще не брати; Краще за японське суші – українське сало!* (О. Черногуз); декларації: *Ми йдемо від зворотного в ім'я переконання* (О. Черногуз); *Прийде час – будемо жити! Просто жити і радіти життю, і кожному дневі, який приносить втіху!* (Ю. Покальчук).

Високий ступінь узагальнення, поєднаний з потужним емотивним компонентом, властивий образним афоризмам. Специфікою цього різновиду

висловів є образна смислова домінанта, утворена на основі розгортання внутрішньої форми. Образні АВ визначаються впливом на свідомість учасника комунікації оригінальністю авторських асоціацій, виразністю формулювання думки, наприклад: *Життя – то трояка ружа* (М. Матіос); *Все в цьому світі скороминує. Тільки вічні – небо і зорі* (О. Черногуз).

Диференційні риси образних афоризмів орієнтовані загальними критеріями, висунутими перед художньою мовою. За визначенням О. Потебні, «поезія є інакомовлення в найширшому смислі слова» [4, с. 151]. Цей різновид АВ відображає світорозуміння митців та є не лише засобом конденсації думки, а впливу оригінальним її перебігом, виразною неординарністю судження: *Гріх – то спор із Богом; Теперішні часи – не для життя, не для веселости, хіба лиш для думання та смерти* (М. Матіос); *У нас час такий. Базарно-ринковий. Усе продається, все купується* (О. Черногуз).

Своєрідністю цього типу АВ є здійснення в їх межах емоційно-образної, естетичної трансформації засобів загальнонародної мови [1, с. 249]. О. Потебня, а за ним і В. Виноградов зазначали, що структура різних форм і типів поетичних образів залежить від індивідуальної специфіки будови мови, а художню мову слід сприймати як специфічний спосіб мислення і пізнання [4, с. 149]. Індивідуальність образного афоризму полягає в тому, що він, репрезентуючи всі мовні функції, одночасно розкриває творчу манеру, ідіолект адресанта, виявляє «його світогляд, втілений в образах мовними засобами» (В. Виноградов): *Тільки людське життя кінечне, і в цьому його цінність* (Ю. Покальчук); *Люди втікають від туги, яка заходить за шпорами в душу, як тільки очі вихолпюють хрест* (М. Матіос).

Виокремлення образних АВ із усього афористичного масиву дає можливість розкрити особливості художньої мови загалом, оскільки цей тип афоризмів актуалізує «потрібну думку більш образно, але образи в них досить прозорі» [3, с. 92]. Образні АВ розкривають власне образну домінанту: *Париж має більше слави, а Київ – краси* (О. Черногуз); *Життя, мабуть, як і люди, – мстиве за радість. А особливо – якщо радість для двох – величезна* (М. Матіос). Аналіз мовних фактів із сучасного художнього дискурсу свідчить, що образні АВ мають високий ступінь функціонування, є продуктивним типом афоризмів.

Ураховуючи сутність аперцепції й предметної ситуації світобуття, пропонуємо розмежування афоризмів на два семантичні типи: раціональні й парадоксальні. Така диференціація пояснюється співвіднесеністю з аперцептивною віссю «раціо – дока», у якій категорія парадоксальності займає серединну позицію. У раціональних АВ відтворюються інтелектуальний та емоційний модули, причому смислова

домінанта може припадати або на сферу власне рації: *І перед законом всі рівні* (М. Матіос); *Все геніальне дуже просте* (О. Черногуз), – або на власне емоційну сферу, зокрема: *Батьківщина там, де мені добре* (О. Черногуз); *Людська заздрість – гірше, як слабкість* (М. Матіос).

Парадоксальні АВ відображають реалії буття з його численними парадоксами. Такий підхід ґрунтується на нестандартності мислення, можливості мозку здійснювати афективну, спорадичну аперцепцію. Цей афористичний тип розкриває сутність мовних парадоксів, що ґрунтуються на функціональних особливостях природної мови і не пов'язані з науковою картиною світу, а лише з досвідом мовців [5, с. 60]: *Президентом вічно не будеш. Життя не дасть* (О. Черногуз); *Людина, поки на землі, мусить страждати. А на небесах буде тішитися* (М. Матіос).

Семантична класифікація відображає той факт, що в афоризмах відбувається інтеріоризація навколишньої дійсності, під якою розуміємо складний перетворювальний процес формування знань і уявлень про світобуття, рефлексію доквілля у свідомості індивіда або в етносвідомості [5, с. 233]: *Українці – бунтівний народ. Еволюційно не змінився з часів Київської Русі; Ми, чоловіки, самолюбиви, егоїстичні – всі в душі своїй шейхи і султани* (О. Черногуз), – або ж зовнішні форми діяльності, що детермінують внутрішній план свідомості: *Люди не люблять тужити. Вони взагалі нічого не люблять* (М. Матіос); *Народ любить великомучеників. Народ великомучеників обирає* (О. Черногуз).

Отже, на основі інтерпретації мовного матеріалу й узагальнення проведених спостережень за семантичною будовою АВ, що визначається категоріями «логічне – образне» та аперцептивного віссу «раціо – докса», диференціюємо афоризми сучасного художнього дискурсу за ступенем вираження смислової доміананти на два типи: логічні й образні АВ. За характером інтеріоризації буття систематизуємо афористичний мовний масив таким чином: 1) раціональні афоризми; 2) парадоксальні афоризми.

Література

1. Виноградов В. В. О языке художественной прозы / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1980. – 360 с.
2. Гаврин С. Г. Афористическая фразеология как лингвистическая категория / С. Г. Гаврин // Вопросы теории и методики русского языка. – Пермь, 1971. – Т. 87. – С. 3–23.
3. Калашник В. С. Структурно-функціональні різновиди афоризмів / В. С. Калашник // Дослідження з граматичної будови української мови : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1988. – С. 90–95.
4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – М. : Высш. школа, 1990. – 334 с.
5. Селіванова О. О. Пареміологічні парадокси в східнослов'янських мовах / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 60–65.
6. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Доквілля-К, 2006. – 716 с.
7. Українська мова. Енциклопедія / [упорядн.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 750 с.

Н. М. Шарманова

**УКРАЇНА: ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ФЕНОМЕН І
ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТЕКСТ***

Глобалізація культури, залучення особистості до загальнолюдських цінностей спричинене пошуками інтегративних процесів у сфері мови й культури. Споглядаючи й переосмислюючи реальний / віртуальний світ, людство протягом багатьох віків акумулює інформацію про нього. Кожний індивід створює свій когнітивний простір, є частиною комунікативної спільноти. Одночасно велегранні універсальні знання про дійсність постають у формі певної мови як царини цього етносу, оскільки людина входить до конкретної лінгвокультурної площини. Це дає змогу оперувати когнітивною інформацією при внутрішньо- та міжмовному спілкуванні.

Універсальні складові моделі (картини) світу відбиваються через мову, відображаючи її культуру, національні орієнтири, стереотипи. Не заперечуючи необхідності дослідити в будь-якій мові універсальні закономірності, категорії й номени, зважаємо на вагомість унікалій, що вміщує кожна культура, адже це становить специфічний зміст співвіднесеності носія мови з етнічною свідомістю, яка відтворює загальний дух мови. На сьогодні актуальною «загальнославистичною тенденцією слід вважати розгляд глотогенезу кожної зі слов'янських мов як окремого своєрідного історичного явища, при цьому кожна мова має як шерег рис, спільних з кількома або всіма слов'янськими мовами, так і унікальні особливості, що з'явилися протягом незалежного усамостійненого розвитку» [6, с. 198]. Поза сумнівом, мова постає репрезентантом ментальності й потужним джерелом енергетичного коду етносу.

Концепти національної ідентичності формують модус світобачення й світосприйняття. Під концептами розуміють інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії механізмів пізнання [3, с. 236].

Концептуалізація світу ґрунтується не лише на універсалиях, а й на етнічному компоненті, власне, на етноконцептах як структурах свідомості, що мають «спільні для представників певного етносу складники» [3, с. 231]. Етнокультурний простір інтерпретується через

---

* Шарманова Н. М. *Україна: прецедентний феномен і лінгвокультурний текст* / Наталя Миколаївна Шарманова // Роль университетов в поддержке гуманитарных научных исследований : [материалы III Международной научно-практической конфер.] : у 5-и т. / ред. О. Г. Вронский.– Тула : Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2008. – Т. 8. – С. 182–188.

культурні тексти (міні- і макро-) як прецеденти, котрі загалом «є полем презентації концепту культури» [4, с. 30].

У сучасній науці досліджено коло соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів (*свобода, душа, істина, дух, серце, шлях, жінка, чоловік* тощо). Опис механізмів організації знань про світ у свідомості людини, механізмів формування і фіксації поняття про світ розкрито через ряд концептів здебільшого на матеріалі української мови: *мудрість* (Т. Крижановська), *творчість* (Н. Мех), *правда/ неправда* (М. Мамич), *покарання* (О. Левченко), *усмішка, сміх* (В. Ганечко), *життя* (Ж. Краснобаєва-Чорна). Аналізуючи слово-символ як фразеологічну детермінанту, Д. Ужченко виділяє серед базових такі етнічні концепти: *хата, поріг, рушник, вогонь, дорога, чоботи, чумак, калина, осина* [5, с. 289]. На матеріалі кількох мов виявляються відмінні концептуальні структури світу шляхом зіставлення: концепт *вчинку* в українській і російській мовах (Т. Радзівська); концепти *душа* й *серце* в українській, російській, англійській, китайській мовах (І. Голубовська); концепт *шлях* в українській, англійській, французькій мовах (О. Пальчевська); концепти *дім* і *родина* в російській, англійській і французькій мовах (Т. Сорока) тощо.

Найбільш етноцентричним, на наш погляд, для української культури є концепт *Україна*. Вербальною оболонкою його є різні мовні кліше – фраземи, слогани тощо: *Прийдуть з України верби і тополі* (В. Симоненко); *Вітер з України* (С. Руданский); *Родом з України* (НТРК УТ-1). Персоніфікація образу України пов'язана з духовним генотипом українського народу й близькими за змістом архетипами, етнічними образами. Це краще за все відображено у знакових одиницях – афоризмах, пареміях, політичних гаслах тощо – репрезентантах авторського світовідчуття чи українського постфольклору, релевантні властивості яких сприяють створенню мовленнєвої інтелектуалізації, пов'язаної з інтерактивною моделлю дискурсу.

Указані мовні кліше співвідносяться з прецедентними феноменами (є прецедентними текстами), що спираються на фонові знання комунікантів, визначають світ норми, закономірностей, узагальнень і стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму в цілому. Семантичне становлення афористичного вислову і паремії починається переважно з метафоричного переосмислення реальної дійсності, унаслідок чого лексичні компоненти деактуалізуються, прирощують конотацію, яка відтворює зв'язок асоціативно-образного підґрунтя з культурою, її еталонами, символами, стереотипами [2, с. 71–73] і розглядається як знання, джерело когнітивного освоєння Всесвіту.

Поєднання когнітивного й функціонального підходів дає змогу

осмислити сутність прецедентних текстів через звернення до структур концептів і конвенційних способів їх репрезентації в свідомості комуніканта. Категорії, вербалізовані в «гасловій» картині світу, розкривають взаємозв'язок між репрезентацією мовного знання та його обробкою. Смысл АВ може бути інтерпретовано за умови експлікації всіх його компонентів, що є одночасно й етапами деривації, а саме: 1) перцептивна ситуація (відображення нормативних уявлень); 2) етномовний образ (гештальт, фрейм), який визначається перцептивною ситуацією і виокремлений із неї її ознакою; 3) когнітивний аналог образу як когнітивне профілювання концепту (ситуація, що містить абстраговані з образу елементи та взаємозв'язки між ними у вигляді пропозицій); 4) ірадіювання асоціацій, пов'язане зі знаннями носіїв мови про перцептивну ситуацію, оцінюванням елементів мовної одиниці (емоційно-оцінне профілювання концепту).

Етнонім *Україна* сам по собі є національним духовним макроконцептом, який може тлумачитися як складова культурного символарію (Г. Токарев), що визначає індивідуальну когнітивну картину світу й фоніві, енциклопедичні знання комуніканта на рівні етносвідомості: *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе* (В. Симоненко); *Найгостріше слово – Україна* (О. Теліга); *Калино моя – Україно! В твоїм куці – я кетяг багрянй!* (І. Жиленко); *Зажурилась Україна – така її доля* (Т. Шевченко); *Є боротьба за долю України* (Л. Костенко); *Україно! Ти для мене диво, ти моя молитва, ти моя розпука вікова* (В. Симоненко). Лінгвоментальний аспект розкривається при співвіднесенні ключового концепту *Україна* з асоціативними рядами понять: 1) *калина – кетяг*; 2) *доля – боротьба*; 3) *диво – молитва*; 4) *життя*; 5) *слово* тощо.

Етноконцепт *Україна* співвідноситься з концептуальною мовною картиною світу, із макроконцептом *Універсум* як узагальненою світобудовою: *Сонце і пісня вгорі – це моя Україна* (В. Сосюра); *Других Україн не шукає мій зір* (М. Вінграновський); *Архіпелаг послулих хуторів – це Україна* (Є. Маланюк). Крім того, основний концепт спирається на етноніми, що розкривають виразно національні ментефакти: *Для України вічним заборолом постане гордо Запорізька Січ* (Вс. Ткаченко); *Київ – невмируще серце України* (П. Тичина); *Українці – бунтівний народ. Еволюційно не змінився з часів Київської Русі* (О. Черногуз).

Опис ментальної дійсності, яке подає етноконцепт, неможливе без таких його диференціаторів, як динамічний характер, багатовимірність і множинність складників, що знайшло відображення в мовних одиницях сучасного художнього й політичного дискурсу, наприклад: *Раби зростають до синів своєї України-матері; У білій стужі серце України* (В. Стус); *Скільки й живе Україна – повно в ній удів, так ніби записано в книгах віщих навіки бути їй удовичькою землею; Спаситель прогнав торгуючих з храму, а*

сьогодні вся Україна – збезцещений храм з непрогнаними (П. Загребельний). Виникає інтерференція культурних кодів як своєрідний міжкультурний діалог, де наявна прозора актуалізація інших концептів – духовних (інтелектуальних, моральних, правових, релігійних, філософських). Фонова інформація, репрезентантом якої є базовий етноконцепт, відсилає реципієнта до прецедентів, притаманних тільки українській національній культурі – довготривалому періоду етноциду під гнітом 3-х імперій або сучасному (постколоніальному) стану українського соціуму. Відтак етноконцепт *Україна* дає вихід на інші етнічні концепти й образи: політичні *біла стужа, удовицька земля*; економічні *Україна – збезцещений храм*.

Викривлене уявлення створюється доволі в непоодиноких випадках з опорою на спорадичну апперцепцію комуніканта в парадоксальних афоризмах: *Найбільша пральня України – це її телебачення* (П. Загребельний). Такі АВ відбивають рефлексію реальності в свідомості перш за все окремого індивіда, ніж в етносвідомості. Загалом же деривація пареміологічних одиниць, їх співвіднесеність з реальністю можна оцінювати як творчий комунікативний акт, де асоціації залежать від різних факторів, «починаючи з миттєвого стану мовної особистості й завершуючи найтиповішими національними стереотипами» [1, с. 170].

Прецедентні тексти з етноконцептом *Україна* як віддзеркалення стереотипів мають універсальну адресацію й реалізують комунікативні завдання повідомлення нових знань чи апеляції до наявних у когнітивній базі учасника комунікативного акту (Т. Радзівєвська). Універсальність комунікативної ситуації визначається тим, що кожен адресат має можливість ототожнити себе з суб'єктом ситуації. Категорію суб'єктивності в мовних одиницях розглядаємо крізь призму категорії узагальненого суб'єкта. Формально-граматичним засобом вираження названої категорії найчастіше виступає Н. в. особових і присвійних займенників: *Я люблю тебе, Україно, степом, Дніпром і Тарасом* (М. Вінграновський); *Моя Україно, недоле моя* (Г. Осьмачка); *Вулканна моя Україна* (І. Драч); *Моя країна – Україна* (науково-популярне видання). Значним смисловим навантаженням позначені вислови, де когніція «почуття» позначена потенційною суб'єктивністю: *Пронікає душу Україна; Сміється божевільна Україна у смертнім леті на чужім крилі* (В. Стус).

Дискурс національної хвилі на зламі різних епох, політичних пристрастей відображено у манері спілкування влади з народом. Це може являти собою або відбиття категорії посесивності, або PR-технології (загравання з масами, відверте / навмисне інтимізування стосунків народного лідера з народом тощо): *Моя Україно* (із звертань президента В. Ющенка); *Ми не хочемо жити в УРКАїні* (слоган на плакатах мітингувальників під час «помаранчевих» подій). Прагматика спілкування

побудована на мовній грі, коли навмисне зближуються близькозвучні, але абсолютно різні за семантичним наповненням лексеми і подається декодування актуальних, суспільно вагомих смислів (*Україна – УРКАїна*).

Виразно національним пафосом такі мовні кліше позначені на противагу іншим гаслам, які вербалізують когнітивні уламки, що в сумі ніколи не можуть дати єдине поняття, суцільний етнічний образ держави, нації: *Донбасс – это Янукович; Закарпатье – это Балоза; Днепропетровск – это Тимошенко* (інформаційний бюлетень «На Самом Деле»). Окреслене вище розуміння сутності концепту *Україна* дає вихід на додаткові його диференціатори. Зокрема, тут варто зупинитися на т.зв. «ксеностереотипі», що постає в свідомості носіїв інших культур, які мешкають в Україні чи за її межами як опозиція *свій / чужий: Інша Україна: підміна понять* («Дзеркало тижня», № 9, 8–14.03.2008). Етнічна номінація з яскраво вираженою пейоративністю представлена у висловах на зразок *Ми – ледаці жителі Хохляндії, хохли з обвислими вусами, куркулі і підкуркульники, зрадники і поліцаї, мазепинці, петлюрівці, бандерівці. Нам нема місця на своїй землі. Ми самовбивці* (В. Голобородько). Такий ксеностереотип детермінований рядом суб'єктивних, упереджених уявлень інших етносів про домінуючі риси національного українського характеру як «чужої» етнічної групи. Наведена неофіційна назва України й українців розглядається як явище ксенофобії, а вербалізація ксеноетнонімів – мовна стереотипізація, яка ґрунтується на культурно-історичному й соціальному конфліктах.

Описані вище мовні факти засвідчують, що вербалізація етноконцепту *Україна* здійснюється за схемою: співвіднесення концепту з етимолоном слова → формування смислового центра (внутрішньої форми концепту-образу) → символізація значення → міфологізація концепту як дія символу в парадигмі вітчизняної культури (М. Алефіренко).

Отже, прецедентні тексти – афоризми, паремії тощо, – виступаючи результатом когнітивної й мовленнєвої діяльності людини, пов'язуються зі складними ментальними механізмами кодування й декодування інформації про реальний / ірреальний світ та її використання в комунікації. Етноконцепт *Україна* узагальнює комплекс символічних значень з духовними, астральними, світоглядними національними образами й мікроконцептами: Универсум, Батьківщина, нація, суспільство, земля, доля, життя, діяльність, мати, годувальниця – та протиставляється таким ксеностереотипам, як не-Хохляндія, не-Росія, не-відантропонімна автономія.

Література

1. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія : Курс лекцій / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

2. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской к-ры, 2004. – С. 69–76.

3. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

4. Токарев Г. В. Семіотика : [учеб. пособие]. – Тула : Изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2007. – 147 с.

5. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

6. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських : етнографічні та граматичні параметри : [монографія] / О. В. Царук. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. – 324 с.

Н. М. Шарманова

УКРАЇНЬСЬКА ПАРЕМІОСИСТЕМА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ*

У сучасному розумінні пареміологія розглядається як філологічна дисципліна про паремії – народні вислови, виражені реченнями або короткими ланцюжками речень, що становлять собою кліше, використовуються в ролі мовних знаків і мають три структурні плани – лінгвальної та логіко-семіотичної структур, план реалій [5, с. 424–425].

Дослідження номінативної й комунікативної природи українських паремій репрезентує ці мовні одиниці як знаки-символи типових ситуацій і автосемантими народно-розмовного дискурсу. Власне паремії виступають у ролі результатів морально-ціннісної концептуалізації дійсності. Дослідники розглядають належність паремійних аналогів до різних етнічних концептосфер і семантичних опозицій, подають їх міжмовну класифікацію в лінгвокультурологічному та зіставно-типологічному аспектах. Пареміологічні розвідки присвячені також аналізу структури й поетики українських примовок і замовлянь, які відрізняються від власне паремій комунікативною спрямованістю. Аналіз вітчизняних пареміологічних праць дає змогу говорити про спорідненість семантичної будови, специфіку використання в мовній практиці та традиціях соціуму одиниць пареміології, хоч вона характеризується тематичною різноманітністю і структурною неоднорідністю.

У лексикографічних джерелах різних типів подано значну кількість тлумачень терміна «паремія», проте їх сутність зводиться в основному до таких двох положень: 1) повчання, вислів, моралістичне слово, розповідь

---

* Шарманова Н. М. Українська пареміосистема як відображення національного культурного простору / Наталя Миколаївна Шарманова // Знання. Язык. Культура : [матеріали Международной научной конференции «Славянские языки и культура»]. – Тула, 2007. – Т. 1. – С. 57–60.

[1, с. 88]; 2) уривок з книги Старого Завіту, що містить пророцтво або повчання і читається у православної церкви під час відправи [4, с. 68]. Своєрідним є тлумачення етимології зазначеної дефініції в одній із термінологічних розвідок: паремія – слово, мовлене при шляху, накреслене на стовпах; повчальний вислів, притча [3, с. 175]. В українському мовознавстві цей науковий термін в аспекті психокогнітивної концепції розглядає О. Селіванова: дефініція «паремія» уживається зазвичай на позначення стійких відтворюваних одиниць реченнєвої структури.

Паремії співвідносяться з прецедентними феноменами (Д. Гудков), що спираються на фонові знання комунікантів, визначають світ норми, закономірностей, узагальнень і стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму в цілому. Прислів'я характеризуються певним типом образної побудови, при якій відтворюється економно обрана конкретна ситуація з виділенням таких її сторін, що можуть стати узагальненою формою передачі думок. Використовуючись у переносному значенні щодо свого буквального змісту, прислів'я є афористичним віддзеркаленням велегранності народного досвіду. Предмет вислову в прислів'ї розглядається в аспекті загально визнаної істини, особливої побудови судження, специфіку якої визначають фонетичні (асонанс, алітерація), синтаксичні й стилістичні (стилістичний синтаксис) засоби, а також позалінгвальні властивості паремій (наприклад, верифікація) тощо.

Українська пареміологія розкриває лінгвокультурну специфіку мови й національну ментальність. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я охоплюють усі грані життя людини, її погляд на світ, суспільні явища, громадські й родинні взаємини. У пареміях узагальнено багатотомовий господарський досвід народу, звичаєво-правові й виховні настанови, повчання, наприклад: *Зима без снігу – літо без хліба* [2, с. 83]; *Як хочеш багацько жати, то треба мало спати* [2, с. 104]; *Хліб-сіль їж, а правду ріж* [2, с. 309].

Оскільки паремії є загальнореферентними, то їхнім позначуванням виступає не якась одинична подія, а узагальнена типова мікроситуація. Кожне наступне використання паремійної одиниці відсилає адресата у межах конкретної ситуації, знаком-номінацією якої вона є. Художня виразність прислів'їв досягається за допомогою спектру мовних засобів на позначення категорії узагальнення, зокрема лексичних засобів: синонімії: *Диво, як сито, а чудо, як решето* [2, с. 109]; *Де можна лантух, там торби не треба* [2, с. 145]; антонімії: *Огонь і вода – то добро і біда* [2, с. 57]; *Сій густо, то не буде пусто* [2, с. 96]; *Щастя і нещастя – як день та ніч* [6, с. 216]; омонімії: *Добрий був би тік, якби не тік* [2, с. 108]; *Була м'ята, стала м'ята* [2, с. 117]; паронимазії: *Од ціпа в спині сіпа* [2, с. 108]; *Пирого – не вороги* [2, с. 319]; *Був з маком,*

та став з **таком** [2, с. 111]; стилістичних явищ, наприклад, лексичного повтору: **Погане дерево – погана з нього й тріска** [2, с. 121]; **Вовк ловить, ловить, а потім і вовка вловлять** [2, с. 199]; **Хто дурнем уродився, тому і дурнем вмерти** [6, с. 288]; синтаксичного паралелізму: **Де хатка, там і паніматка** [2, с. 134]; **І вовк ситий, й вівці цілі** [2, с. 199]; **Нова хата – велика втрата** [2, с. 134]; мовної гри, парадокса, каламбуру: **Гарний, як пес базарний** [6, с. 31]; **Там така хата: вітром обгороджена, небом укрита** [2, с. 134]; **А по мені хоч вовк траву їж** [2, с. 199]; **Рятуйте хоч вареником!** [2, с. 318].

Високою частотністю використання в семантичній будові українських паремій позначені такі морфологічні засоби узагальнення: використання займенників, різних за лексико-граматичним значенням: **Хто в ліс, а хто по дрова** [2, с. 120]; **Чий ліс, того й пень** [2, с. 120]; **Як хліб буде, то й все буде** [2, с. 316]; **Назад наші з пирогами** [2, с. 319]; **Не пхай свого писка до чужої миски** [2, с. 349]; **Ми з тобою, як риба з водою** [6, с. 48]; **Так його любить, як сіль в оці, а тернину в боці** [6, с. 49]; актуалізація числівників для номінації кількісних відношень: **Одна правда на світі буває: хто не посіє, той не збирає** [2, с. 96]; **Єдно дерево – то ще не ліс** [2, с. 120]; **З одного дерева ікона і лопата** [2, с. 120]; **Як молода була, по сорок вареників їла, а тепер і сімдесят мало** [2, с. 318].

Слід зазначити, що категорія узагальнення за допомогою субстантивованих лексем **один – інший/ другий** засвідчують не лише розгортання в межах паремії опозиції «одиничне – загальне», а й постає одним із експресивних засобів представлення в них категорії узагальненого суб'єкта: **Єден сіє, другий жне** [2, с. 96]; **Єдному сито, а другому решето** [2, с. 109]; **Друга хатка – інша гадка** [2, с. 134]; **Семеро до рота, один до роботи** [2, с. 287]. Актуалізація в наведених мовних фактах слів із числовим значенням підкреслює однотипність суб'єктів, відокремлення їх від інших осіб. Граматичне оформлення узагальненого суб'єкта вказує на вагомість і повне охоплення предметів, осіб з відтінком сукупності – пряме узагальнення; протиставлення одиничного загальному (для означальних займенників) або неможливість точного окреслення суб'єктивних асоціацій (для лексем **один – інший/ другий**), що ймовірно застосований до будь-якого кожного суб'єкта – узагальнення від зворотного.

Внутрішня будова паремій мотивується і комплексом зазначених вище мовних засобів, наприклад: **Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порога, тому щаслива дорога** [2, с. 319]; **Вогонь – біда і вода – біда, а без вогню і без води ще більше біди** [2, с. 57]; **Як із їж два або три, то й губи втри** [2, с. 318]; **Кому болото, а кому злото** [2, с. 56]; **Як молодим був, то тридцять вареників гнув, а тепер хамелю-хамелю – ледве шістдесят умелю** [2, с. 318]; **Роздайсь, море, тріска пливе** [2, с. 57].

Паремії, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення народу про світ і своє буття в ньому. Це робить пареміологічні одиниці аксіологічно значущими мовними величинами, дослідження яких дозволяє виявити ціннісні орієнтири українського етносу: *Праця людину годує, а лінощі марнують* [2, с. 284]; *Хто матір забуває, того Бог карає* [2, с. 302]; *Хліб та вода – козацька їда* [2, с. 315].

В основі цілісного смислового змісту паремії лежить не власне дефініція, а міркуванням. Констатуєчим, або прескриптивним, пареміям властива ціннісна шкала модусів соціальної поведінки членів певного етносу: *У доброї господині і півень несеться* [2, с. 130]; *Із благовісного теляти добра не ждати* [2, с. 158]; *Робота сама за себе скаже* [2, с. 286]. Паремії містять і виразно оцінні судження, що стосуються характеристики соціально значущих ситуацій: *Краще нині горобець, ніж узавтра голубець* [2, с. 217]; *Такий, як живе срібло* [6, с. 114]; *Добрався, як ведмідь до меду* [6, с. 165]. Інший семантичний різновид прислів'я має сентенційний характер (пораду, настанову) із формальним вираженням спонукальним реченням: *На чий везі їдеш, тому й ласку твори* [2, с. 239]; *За хлібом хліба доставай* [2, с. 310]; *Надійся, як на кам'яну стіну* [6, с. 216].

Як свідчить мовний матеріал, пареміям загалом властива знаково-семіотична природа, специфічний характер узагальнення, вираження й спосіб сприйняття закодованої інформації, мотивація семантичної структури, лінгвопрагматична установка, статус прецедентності у психокогнітивному аспекті. Найістотнішими властивостями паремій є клішованість, афористичність і сентенційність.

Отже, паремії – це узагальнений філософський досвід багатьох поколінь, справді практична народна мудрість й історична пам'ять кожної нації. Прислів'я й приказки розкривають, формують і віддзеркалюють етнічну мовну картину світу. Як інтегральні складові української фразеології вони розкривають загальнолюдську логіку (логіко-поняттєву концептуалізацію дійсності), національні світорозуміння й світооцінку.

Література

1. БСЭ : в 57-и т. – М. : Сов. энциклопедия, 1955. – Т. 32. – 648 с.
2. Пазяк М. М. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
3. Рамзевич Н. К. Словарь гуманитария / Н. К. Рамзевич / Отв. ред. В. К. Журавлев. – М. : Былина, 1998. – 320 с.
4. Словник української мови : у 12-и т. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 1–6.
5. Українська мова. Енциклопедія / [упорядн.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 750 с.
6. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упорядн.: М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.

ЗМІСТ

Вавринюк Т. І. Внутрішнє мовлення персонажів як вираження національного менталітету (на матеріалі роману Уласа Самчука «Марія»).....	3
Вавринюк Т. І. Життєва правда в ціннісних параметрах доби за драматичною поемою І. Драча «Соловейко-Сольвейг».....	7
Вавринюк Т. І. Специфіка художнього мислення при використанні невластне прямого діалогу.....	13
Колоїз Ж. В. Глибоко народний (про діалектні особливості мови творів І. Нечуя-Левицького).....	16
Колоїз Ж. В. Деєтимологізація в українській мові.....	25
Колоїз Ж. В. Дмитро Загул і його поетичний переспів «Екклезіаста».....	33
Колоїз Ж. В. Етнокультурна маркованість геортонімних паремій.....	40
Колоїз Ж. В. «З усього сказаного видно, що в нас характери м'які. Такі ми всі, тому що бідні . тому ми бідні, що такі» : До 90-річчя від дня народження Павла Глазового.....	44
Колоїз Ж. В. Концепти «небо» і «земля» в конфесійному і художньому дискурсі.....	55
Колоїз Ж. В. Концептосфера <i>буття</i> в поетичному доробку Володимира Калашника.....	62
Колоїз Ж. В. Мовнестилістичні особливості «Слова про закон і благодать» Іларіона.....	69
Колоїз Ж. В. Молитва як конфесійний та художній текст.....	78
Колоїз Ж. В. Національно-культурна специфіка номем на означення емпіричного часу в українській мові (у порівнянні з білоруською та російською).....	88
Колоїз Ж. В. Особливості історичної стилізації в романі «Орда» Романа Іваничука.....	95
Колоїз Ж. В. Репрезентація родинних зв'язків у паремійному корпусі українців.....	101
Колоїз Ж. В. Російсько-українські пареміологічні паралелі та проблеми їх лексикографування.....	105
Колоїз Ж. В. У лексичній роботні Олеса Гончара.....	111
Малюга Н. М. З досвіду мовної політики.....	118
Малюга Н. М. Знаково-символічна репрезентація етнокультурної свідомості у творах О. Довженка.....	124
Малюга Н. М. Мова. Етнос. Ментальність.....	129
Малюга Н. М. Мова. Нація: пагматичний аспект.....	132
Малюга Н. М. Модернізована нецензурність у дискурсі сучасної української літератури.....	136
Малюга Н. М. Народна педагогіка в діалогії М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять», «Щедрий вечір».....	140
Малюга Н. М. Площа свободи в Харкові, майдан Незалежності в	

Києві: спроба концептуального аналізу.....	144
Шарманова Н. М. Вербалізація соціокультурних стереотипів у фразеологічній картині світу.....	149
Шарманова Н. М. В. фон Гумбольдт і О. Потебня : етнософія мови й культури в аспекті антропологічної лінгвістики.....	153
Шарманова Н. М. Духовний вимір національної афористики.....	157
Шарманова Н. М. Емотивна інтеріоризація дійсності в семантичній будові афоризмів (на матеріалі прози П. Загребельного).....	163
Шарманова Н. М., Вавринюк Т. І. Етніміми в паремійних кліше.....	170
Шарманова Н. М. Концепт <i>Бог</i> в українських фразеологізмах біблійного походження.....	174
Шарманова Н. М. Ментальний план афористичного світобачення (на матеріалі сучасної української афористики).....	178
Шарманова Н. М. Національно-культурний смисл кліше мас-медійного дискурсу.....	182
Шарманова Н. М. Особливості світобачення письменника в контексті мовної афористики (на матеріалі творчості Івана Франка й Івана Багряного).....	187
Шарманова Н. Н. Паремия как тип клише и эстетический знак языка	192
Шарманова Н. М. Постмодерністська аксіологічна площина сучасної афористики (на матеріалі роману П. Загребельного «Брухт»).....	199
Шарманова Н. М. Прагмалінгвістичні засади етикетних кліше.....	205
Шарманова Н. М. Семантична типологія афоризмів (на матеріалі сучасного художнього дискурсу).....	209
Шарманова Н. М. <i>Україна</i> : прецедентний феномен і лінгвокультурний текст.....	213
Шарманова Н. М. Українська пареміосистема як відображення національного культурного простору.....	218

---

*Тетяна Іванівна Бавринюк
Жанна Василівна Колоїз
Наталія Миколаївна Малюга
Наталія Миколаївна Шарманова*

Навчальне видання

**ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТА ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СЛОВА Й ТЕКСТУ**

Хрестоматія

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Коректор – **Ж. В. Колоїз**

Комп'ютерна верстка – **В. М. Борита**

Підписано до друку 15.07.2014.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. 12,04

Наклад 100 прим. Замовлення №7

Віддруковано в копіювальному центрі КПІ ДВНЗ «КНУ»
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг-86, 50086